İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI No. 1528

ERNST HONIGMANN

BİZANS DEVLETİNİN DOĞU SINIRI

Tercüme eden

FİKRET IŞILTAN

İSTANBUL
1970

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI No. 1528

ERNST HONIGMANN

BİZANS DEVLETİNİN DOĞU SINIRI

Tercüme eden

FİKRET IŞILTAN

İSTANBUL
1970

İÇİNDEKİLER

Çevirenin Önsözü . . . . . IX - XII

Müellifin Önsözü . . . . . XIII - XIV

Bibliyografya . . . . . XV - LXIV

I — Roma - İran Sınırı

363'den 603'e kadar . . . . . 1 - 35

II — Bizans - Arab Sınırı

7. yüzyıldan 959 senesine kadar . . . . . 36 - 91

1. Arab Sınır Bölgesi . . . . . 36 - 40
2. Bizans Sınır Bölgesi . . . . . 40 - 61
3. Doğu Sınırında Yeni Kurulan Themalar . . . 62 - 78
4. Toros Sınırı . . . . . 78 - 91

III — Bizans - Arab Sınırı

960'dan 1071'e kadar . . . . . 92 - 224

1. Suriye . . . . . 92 - 133
2. Edessa . . . . . 133 - 145
3. Armenia . . . . . 145 - 188
4. 11. yüzyılda Armenia'da Bizans Piskoposlukları 188 - 215
   a) Trabzon dioecesis'i ("Lazike") . . . . 188 - 195
   b) Keltzene veya Kortzene ve Taron . . . . 195 - 208
   c) Theodosiupolis . . . . . 208 - 215

Antakya Patriğinin Iberia'daki Arazisi . . . 215 - 219

Gregorios Pakurianos . . . . . 219 - 224

Haritalar hakkında açıklama . . . . . 225 - 228

İndeksler . . . . . 229 - 269

a — Yer adları . . . . . 229 - 260

b — Şahıs adları . . . . . 261 - 269

Zeyl : Honigmann Bibliyografyası . . . . . 271 - 282

ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ

Birçok medeniyete beşiklik etmiş olan yurdumuzun her karış toprağı uzun bir tarihin emsalsiz hazineleri ve hatıraları ile doludur. Bu durum Anadolu'nun tarihî coğrafyası üzerine bilim dünyasının dikkat ve ilgisini çekmiş ve bu sahada günümüze kadar sayısı yüzleri aşan eser ve makale kaleme alınmıştır. Selçuklu atalarımızın dokuz asır önce fethettikleri yurdumuzun kendi devremizi ilgilendiren tarihî coğrafyası üzerinde yapılan ve yapılacak araştırmaların, Anadolu'ya gelen Türk boylarının fetih ve iskân yollarını kesin olarak tesbit etmek bakımından, hususiyle Türk bilgi âlemini daha ziyade alâkalandıracağı şüphesizdir. Ancak bu sahada girişilen denemeler henüz başlangıç safhasında bulunuyor. Bunun türlü sebepleri arasında, Anadolu'nun Türk devresine ait tarihî coğrafyasının batı ilim âlemince yurdumuzun daha eski tarihine nazaran ikinci plânda mütalâa edilmesi yanında, ilim nesillerimizin şimdiye kadar bu neviden çalışmaların gerektirdiği filolojik bilgilerle mücehhez sayılacak bir seviyeye ulaşamamış olmasını belirtmenin pek hatalı olmayacağını sanıyorum.

Diğer taraftan, Anadolu'nun daha eski tarihî coğrafyasını da en gerçek çizgileriyle öğrenmemiz ilmî bir zarurettir. Yurdumuzun mazisini, coğrafî mevkilerin en eski devirlerden beri taşımış ve kısmen taşımakta olduğu adları, pek muhtelif olan kaynakları incelemek suretiyle açıklığa kavuşturan bu geniş ilim dalının meyvelerinden dilimizin oldukça nasipsiz kalmış olduğunu belirtmek, acı da olsa, her halde faydalı olacaktır. Denilebilir ki, bu mânada şimdiye kadar atılmış olan müsbet adımlar, büyük bir zaman fasılasiyle, Charles Texier (*Asie Mineure, description géopraphique et archéologique*, Paris 1862; türkçe terc. Ali Suad, *Küçük Asya*, I-III, İstanbul 1339-1340)'nin ve W.M. Ramsay (*The Historical Geography of Asia Minor*, London 1892; türkçe terc. Mihri Pektaş, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*, İstanbul 1961)'in kıymetini hâlâ yitirmemiş olan eserlerinin tercüme edilerek M. Eğitim Bakanlığınca neşredilmesinden ibaret kalmıştır.

Ancak umumiyetle tarihî coğrafya, belki tarihten de daha

büyük ölçüde, aşırı siyasî ihtiraslara hizmet için kolaylıkla kötüye kullanılabilen bir bilim dalıdır. Anadolu'ya ve diğer tarihî bölgelere ait pek çok tarihî coğrafya eser ve makalesinde bilim dışı gayelere yönelişlerin izlerine rastlamak her zaman için mümkündür. Böyle eserlerden faydalanabilmenin, bunları lüzumsuz gayretkeşlik unsurlarından ayıklamak suretiyle kabil olabileceği düşünülebilir; fakat bu ayıklama ameliyesinin, bütün kaynak malzemesinin yeni baştan ele alınması gibi gerçekten pek zor ve bazen tarihî hakikatleri de yakıştırmalarla birlikte karanlığa gömmeyi önleyemeyen tehlikeli bir iş olduğu gayet açıktır. Bununla beraber bu ilim sahasında ard düşüncelere saplanmadan pek değerli tarihî bilgi arzeden, mazinin meçhul karanlıklarını yer yer aydınlığa kavuşturan katışıksız ilmî neşriyatın varlığını da göz önünden uzak tutmamalıdır. İşte bu cins gerçek ilmî eserlerin dilimize çevrilmesini, bu mevzularla uğraşmanın güçlüğünü ve gerektirdiği ilmî formasyonu genç Türk bilim nesillerinin gözleri önüne sermek, onlara daha yoğun bir hazırlık devresine girişmek zevkini ve mecburiyetini hissettirmek yanında, yol gösterici bir mahiyet taşıması bakımından çok ehemmiyetli bir vazife addetmelidir.

Tercümesini takdim ettiğim eser bunlardan, bunların en ilmî ve değerlilerinden birisidir. Eserin 1954 yılında vefat etmiş olan yazarı Ernst Honigmann eski ve ortaçağ tarihî coğrafyasının en önemli ve büyük otoritelerindendir. 1922 yılından ölümüne kadar bu sahada durmadan çalışmış olan değerli müellifin henüz toplu olarak neşredilmemiş olan bibliyografyasını muhtelif dergilerden toplayıp bu tercümenin arkasında zeyl olarak vermeyi muvafık buldum. Asurice, süryanice, eski ermenice, ortaçağ grekçesi ve lâtincesi ve bunun gibi pek muhtelif dillere âşinâ olan Honigmann'ın esas gayesi Bizans siyasî ve kilise tarihinin birer atlasını vücuda getirebilmekti. Bütün hazırlıkları o istikamete yönelmişti. Onun bu tercümenin aslını teşkil eden *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches* (*Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae*, III, Bruxelles 1935)'i de, müellifin önsözünde ifade ettiği gibi, bu gayenin gerçekleştirilmesi için atılan adımlardan birisi, belki de en önemlisi olmuştur.

Honigmann bu eserinde Anadolu'nun M.S. 363-1071 yılları arasındaki doğu ve güney-doğu sınırlarını tesbit ve bu münasebetle ve ancak dolayısiyle, zikredilen iki tarih arasındaki vekayii de münakaşa mevzuu etmektedir. Bu geniş zaman çerçevesi içinde tarihî

bakımdan eksikliklerin ve çoğunun sehven yapıldığına inandığım bazı hataların mevcut bulunması tabii görülmelidir. Tercümede bunların tashihi cihetine gitmedim; eser öylesine çözülmesini bekleyen problemlerle doludurki, mevzua ilgi duyanların, kitabın hemen her sayfa hatta satırında verilen bilgiyi, etraflı tetkik gezilerini göze alarak ve yerinde bizzat kontrol etmek suretiyle tahkik etmek zaruretini hissedeceklerine inanıyorum. Bu sebeble ben eserin tam bir tercümesini vermekle yetinmeyi tercih ettim.

Bu kitabın zeylinde verilen bibliyografyasında da görüleceği üzere müellif pek büyük sayıda ansiklopedi makalesi yazmıştır. İlmî ansiklopedilerle uğraşmış olanlar, bu eserlerde tatbiki zaruri olan, lüzumlu bilgi ve bibliyografyayı mümkün olduğu kadar kısaltmak gayretinin zamanla müellifin kalemine ve üslûbuna ne derecede hâkim olduğunu takdir ederler. Honigmann da bu hususta bir istisna teşkil etmediğini eserinde gayet açık olarak gösteriyor. Ben onun münakkah ifadesinin arz ettiği güçlükleri sabırla yenebildiğime inanıyorum; ancak Honigmann'ın, bilhassa 300'e yakın makalesini kaleme aldığı *Pauly-Wissowa*'nın *Realencyclopaedie*'sinde kullanılan bibliyografyayı kısaltma sistemine uyarak, bu eserinde de referanslarını yakın saha adamlarının bile altından güçlükle kalkabileceği bir şekilde vermiş olmasının normal okuyucuya yükleyeceği sıkıntıyı göz önüne almak zorunda idim. Zira eserin aslında ayrı bir bibliyografya listesi mevcut değildi ve bu kanaatimce bir eksiklik teşkil ediyordu. Bu sebeble eserin dip notlarında, ekseriya makale ve eser adı vermeden sadece müellif adı ve zikrolunan kitap veya makalenin içinde neşredildiği seri veya mecmua cildinin kaydedildiği, sayısı 750'yi aşan bibliyografyayı imkân nisbetinde açıklamaya çalışmayı ve bunları ayrı bir liste halinde tercümeme eklemeyi lüzumlu gördüm. Bu suretle kitabın, aslında pek de mütecanis olmayan kısaltmalarını daha derli toplu bir sistem içinde vermek mümkün oldu. Honigmann'ın istişhadda bulunduğu eserlerden bir kısmının memleketimiz kütüphanelerinde bulunmaması bu tesbit işini zorlaştırdı. Son yıllarda bizzat batı kütüphanelerini ziyaret fırsat ve imkânını bulamadığım için bu işi kısmen İngiltere'de doktora yapmakta bulunan talebemden Coşkun Alptekin üstüne aldı; kendisine teşekkür ederim.

Yukarıda da belirtildiği gibi bu kitap Honigmann'ın eserinin tam bir tercümesidir. Bu tercümede eserin aslında kullanılmış olan transkripsiyon sistemi, yer ve şahıs adlarının hemen her kaynakta

değişik bir şekilde kayd edilmesi ve bu değişik şekillerin her sayfada yan yana geçmesi sebebiyle, gerekli gördüğüm bazı küçük tadilât dışında aynen muhafaza olunmuştur. Tercümede eserin aslına nazaran yapılan değişiklik, doğu dillerinin bazı harfleri için batıda kullanılması mutad olan işaretler yerine, İslâm Ansiklopedisi'nin türkçe neşrinde kullanılan alfabenin tercih edilmiş olmasından ibarettir. Böylece eserin aslındaki *š* yerine *ş*, *ğ* yerine *c*, *ċ* yerine *ç*, *ṭ* yerine *ṣ*, *gh* yerine *ġ*, *q* yerine *ḳ* kullanılmış, grekçe x harfinin alman imlâsına uygun düşen *ch* şeklindeki transkripsiyonu yerine, daha müteammim olan *kh*'nın kullanılması münasib görülmüştür. Süryânî dilinde verilen adlar için bu değiştirmelere lüzum görülmemiş ve kitabın aslındaki yazılış şekli aynen verilmiştir. Honigmann'ın indekste kullandığı savtî sistem yerine alfabe sırasının daha uygun olacağı düşünülmüş ve indeks buna göre yeniden tanzim olunmuştur. Haritalardaki yazı sistemi teknik mülâhazalarla değiştirilmemiştir. Okuyucuya kolaylık sağlamak arzusuyla, kaynaklardan aynen aktarılmış olan ekseriyeti ortaçağ grekçesi metinlerin köşeli parantezler içinde ayrıca türkçe tercümeleri de verilmiştir. Bu metin tercümelerini sevgili ve değerli arkadaşım Prof. Dr. Zafer **Taşlıklıoğlu** 'na medyunum. Bu münasebetle kendisine teşekkür etmeyi zevk ve vazife sayıyorum.

Bu kitabın türkçeye çevrilmesini rahmetli hocam, Anadolu Türk tarihinin unutulmaz üstadı Ord. Prof. Mükrimin Halil **Yınanç** (ölm. 21.XII.1961) benden ısrarla istemişti. Onun bu arzusunu yerine getirmiş olmakla sevinçli, fakat eseri kendisine takdim edememiş olmamdan ötürü hüzünlüyüm. Neşrin gecikmesi, okuyucularının da takdir edeceklerine inandığım gibi, pek çok teknik güçlüklerin ancak zamanla yenilebilmesindendir.

Kitabın tab'a hazırlanmasında, indeksin tanziminde, tashih işlerinde istek, feragat ve fedakârlıkla en büyük yardımı değerli talebem ve asistanım Işın **Demirkent**'ten gördüm. Kendisine burada teşekkür etmekten zevk duyuyorum.

İstanbul 1970 **Fikret Işıltan**

MÜELLİFİN ÖNSÖZÜ

Bizans devleti tarihi için topografik bir atlas yapabilmenin ilk şartlarından birisi, arazisinin değişen sınır çizgilerinin tam olarak tesbitidir. Bu anlamda elle tutulur sonuçlara ancak tarihî ve coğrafî kaynak malzemesinin sıhhatli bir surette tetkiki ve son zamanlarda ortaya atılan ve çoğunlukla doğrulukları şüphesiz sayılan hipotezlerin tarafsız bir şekilde incelenmesiyle varılabilirdi. Bunun yanında bu malzemenin tarihî bir teakup ve tasvir içinde ortaya konulup tartışılması en tabiî ve kaçınılmaz tafsilâta rağmen yine de maksada ulaşan en kısa yol olarak görünüyordu. Fasıllardan bir çoğunun tedvininde tercih edilmiş olan bu, meseleyi tarihî görüş açısından mütalâa etmek şekli, sırf tarihî küçük istitradlardan tamamiyle kaçınılamamış olmasına rağmen, daima sadece gayeye varmak için kullanılan bir vasıta olarak kalmıştır. Bu itibarla, bu kısımlar için dış şekil olarak, pragmatik tarihçinin usulüne uygun tasviri değil, yalnızca vukuatın kısaca hikâyesi bahis konusu olabilirdi. Eğer bu araştırmaların sonucu olarak Bizans devletinin doğu sınırlarının seyri 1071 yılından önceki en önemli üç gelişme safhası için şimdiye kadarkinden daha kesinlikle tesbit olunabilirse gayeye ulaşılmış demektir.

Bizans devletinin doğu sınırları üzerindeki bu çalışmamın, Bizans destanları ve özellikle Digenes Akritas üzerindeki zeki buluşlarla dolu incelemeleri kendisini bu aynı Bizans-Arab sınır savaşları alanına sevketmiş olan Üstad'ın araştırmaları ile aynı zamana rastlamış olmasını gerçekten mutlu bir tesadüf saymaktayım. H.Grégoire'ın yapmış olduğu incelemelerin zengin ve başarılı sonuçlarının, bu eserimle arzettiğim araştırmalar için ilmî bakımdan ne kadar büyük bir teşvik mânası ifade ettiğini burada tekrarlamama hacet yoktur. Esasen bu eserin tamamlanıp yayınlanabilmesi de sadece onun sayesinde mümkün olmuştur. Bu kitabın kendisine ithafı ise, onun o asîl ve civanmert davranışı ile benim için yapmış olduklarına ancak minnettarlığımın küçük bir mukabelesi addolunabilir.

Bizans Armenia'sı hakkındaki kısmın işlenmesi sırasında tükenmek bilmeyen bilgisi ve kavrayışı ile her güçlük için yeni ve ikna edici bir çözüm şekli bulmasını bilen Rev.P.Paul **Peeters**'in lutûfkâr yardımına mazhariyetim bilhassa faydalı olmuştur. Bundan dolayı burada kendisine hürmetle teşekkür ediyorum.

Bruxelles **Ernst Honigmann**

I

ROMA - İRAN SINIRI

M.S. 363'den 603'e kadar

Muahhar Roma tarihi doğudaki komşulariyle yapılan savaşlarla o kadar doludur ki, doğu sınırlarında iki büyük devletin bir kaç on yıl barış içinde beraberce yaşamaları hemen hemen istisnâî bir hal sayılabilir. Bu savaşların taraflar arasında zaman zaman bölüşülen başarısı sınırların pek sık değişmesi neticesini doğurmuştur. Bunlarda, bazen birbirine hemen hemen denk iki kuvvetin inadla stratejik önemi olan noktalar için çarpışıp durduğu, bazen de taraflardan birinin yavaş yavaş fakat sürekli ilerlemesi müşahade edilmektedir.

Bütün bunlara rağmen gerek Arab istilâsının başlamasından önce ve gerekse müslüman yayılma hareketinin yavaş yavaş duraklamasından sonra, her iki tarafın belirli sınır hatlarında tutunduğu ve bu hududun da, ancak kısmen modern devletlerde olduğu gibi etnik, daha ziyade de tabiî, yahut asırlardan beri vücuda getirilmiş sun'î savunma hatlarında teşekkül ettiği görülüyor. Hatta bazen bir tarafın diğer tarafı tamamiyle imha edebileceği hissini veren büyük başarılarından sonra bile, galip tarafın toprak ilhakından hemen hemen tamamiyle vazgeçmesi suretiyle sulh yapılmıştır. Bunların sebebi, tabiatiyle galip devlet için bu mücadeleler sırasında ister iç meselelerden, ister diğer hudutlardan doğan güçlüklerde de aranılmalıdır; fakat çoğunlukla da, bir çok gayret ve servet sarfıyla tahkim edilen, alışılmış sınırlarda kalınmak istendiği anlaşılmaktadır.

Müteakip araştırmalarda öncelikle ele alınacak olan iki hudut hattı, büyük kısımlariyle, ya zaten mevcut olan tabiî, veya gittikçe kuvvetlendirilen sun'î savunma üslerine dayanmakta idi.

Arablardan önceki sınır hattı eski *Limes Orientis*'in müstahkem kaleler silsilesini takip ederken, Arabların ilerlemesinden beri, Toroslar duvarının teşkil ettiği tabiî engel, stratejik savunma çizgisi olarak kendiliğinden ortaya çıkmıştı.

Doğu *Limes* sınırı, takip ettiği yön bakımından 5. yüzyıldan önce bir çok defa önemli değişikliklere uğramıştır (1). Suriye'yi doğu tarafından koruyan ve ilk inşası büyük kısmiyle Vespasianus ve Hadrianus zamanına ait görünen kaleler silsilesi, yukarı mecrası müstahkem mevkiler ve nöbetçi kuleleriyle dolu olarak memleketin sınırını teşkil eden Fırat kenarındaki Sura'da sona ermekte idi. Mezopotamya'nın büyük bir kısmının Septimius Severus devrinde işgal edilmesi, sınırın büyük ölçüde uzaması neticesini doğurdu; o zamandan beri sınır çizgisi artık Sura yanındaki Fırat kavsinden kuzeye doğru değil, güney doğuya uzayan nehir mecrasını takiben Circesium'a varıyor ve Khaboras'ı bir müddet takipten sonra, Singara dahil, kuzey Mezopotamya'yı da içine alıyordu. 297 sulh anlaşması buna Dicle ötesi bölgeler olan Sophene ile Ingilene'yi, Zabdikene ve Karduëne ile Arzanene'yi de katmıştı (2). Diokletianus'un Kirkesion'u tahkim ederek Euphratesia sınırında, birisi Zenobia-Ḥalabīya'den 5 *mp* uzaklıkta olan Μαμβρί (şimdi Ḳubūr at-Tibnī) olmak üzere, üç kale (Φρούρια) inşa ettirdiğini biliyoruz (3). Constantius 349'da, ikinci ad olarak Augusta'yı alan Amida'yı ve aynı zamanda, o devirden beri Konstantina olarak adlandırılan Tellā de-Mauzelat şehrini tahkim etti. Süryanî bir yazar onun hakkında şöyle diyor (4): "Büyük Ḳoṣṭanṭinos'un oğlu imparator Ḳoṣṭanṭi<n>os Āmid'i zaptettikten sonra (!) buradan ülkesinin bütün şehirlerinden daha çok hoşlandı ve Rēšʿainā'dan Neṣībīn'e kadar bir çok yerle Maipherḳaṭ bölge-

(1) İkmali daha Diokletianus devrinde hemen hemen başarılmış olan Suriye'deki müdafaa sistemini, çok esaslı bir şekilde tetkik edilmiş olduğu için, tekrar ele almak lüzumunu hiç hissetmedim. (P o i d e b a r d, *La trace de Rome*, s. 24 vd.).

(2) Petr. Patrik., frg. 13 (*F.H.G.*, IV, s. 188 vd.).

(3) Prokop., *aed.*, II, 6, 2; 8, 7. Amm. Marc. XXXVIII, 5, 1-4.

(4) *Geschichte des Einsiedlers Yaʿqōb*, krş. N a u, *R.O.C.*, 2. Sér., X, s. 7; W r i g h t, *Catalogue*, s. 1136 b: S o c i n, *Z.D.M.G.*, XXXV, s. 239. — Amida-Augusta ve Tellā-Antoninupolis'in tahkimi hakkında krş. H a l l i e r L., *Untersuchungen über die edessenische Chronik* (*Texte u. Untersuch. z. Gesch. d. altchristl. Literatur*, IX, 1), s. 96-97, Leipzig 1892.

sini ve Ḳardū sınırlarına kadar Arzen'i bu şehre bağladı. İranlılar bu sınır topraklarına durmadan baskınlar yapıyorlardı. Bütün bu bölgelerin ortasında, İmparator'un İranlı eşkiyadan korunmak üzere, içinde iki büyük müstahkem saray inşa ettirdiği Ṭūr ʿAbdīn bulunuyordu. Burada inşa edilen müstahkem saraylardan birisi Bēṯ ʿArabāyē (doğu Mezopotamya) sınırındaki silsilenin zirvesinde bulunan, diğeri ise Dicle kenarında, İmparator'un Ḥesnā de-Kēphā ("Kaya Kale") adını verip Arzen bölgesinin merkezi yaptığı saraydır..."

Bunlardan ilk zikredileni Τουράβδιον kalesi (şimdi Ḥātim Ṭā'i Kalesi) olabilir. Cepha bu metne göre, 363'den önce hâlâ, Arzanene'ye dahil bulunmakta idi ki, burası da buna göre aslında Sophene gibi Dicle üzerinden güneye doğru uzanmış olmalıdır.

Iovianus'un mağlûbane aktettiği barış anlaşması (363) ile meydana gelen Mezopotamya'daki son büyük sınır değişikliği, o zamandan beri Circesium'dan güney Armenia Anti Toroslarına kadar hemen hemen dümdüz uzanan sınırın, savunma bakımından pek de faydasız sayılamayacak bir şekilde, kısalması neticesini vermişti (1). Romalılar 363'de, ahalisi, Malalas'a (2) göre, Amida'nın surları dışında, Κώμη (!) Νισίβεως adını taşıyan, etrafı duvarla çevrili bir πόλις (!)'e yerleştirilen Nisibis dahil olmak üzere, kuzey Mezopotamya'nın doğu yarısını, ayrıca Singara'yı, Castra Maurorum'u (3) ve aynı zamanda Dicle ötesi arazilerini, yani 15 kalesiyle Arzanene, Moxoëne, Zabdiane, Rehimene ve Korduëne'yi kaybetmişlerdi (4). Şu halde, ellerinde Nymphios'un batısında kalan Ingilene ve Sophene kalmıştı; buna göre, öte tarafında *regiones Transtigritanae* [Dicle ötesi ülkeler]'nin başladığı Batman suyu, Dicle'nin ana kaynak kollarından birisi sayılmakta idi (5). Bahis konusu 15 kalenin İranlılara terki haberinden, 297 sınırının

(1) Cepha, şimdiki Hasankeyf, Romalılarda kaldığı için, hudud çizgisi tabiatiyle, Stein (*Studien*, s. 5)'in iddia ettiği gibi, Dara'dan Nymphios [Batman suyu] munsabına doğru dümdüz uzanıyordu.

(2) Ioann. Malal., s. 336, 21.

(3) Şimdi her halde Bābil; krş. Honigmann, *Byzantion*, IX, s. 478.

(4) Amm. Marc., XXV, 19, 9.

(5) Aynı şekilde Ps. -Zach. Rhet., s. 172, 33; 173, 6 terc. Ahrens-Krüger = Land, *Anecd. Syr.*, III, s. 259.

korunması için Dicle'nin öbür sahilinde de tam mânasiyle bir *Limes* inşa edilmiş olduğu sonucuna varmaya pek hakkımız olmasa gerektir; vahşi Karduk silsilelerinde, en mühim geçitleri, bir kaç müstahkem mevki inşası veya mevcutlarının takviyesi suretiyle emniyet altına almakla yetinilmiş olmalıdır.

Armenia'da Roma devleti, 363 de, Artaxata ve bunun ötesindeki araziden feragat etmek zorunda kaldı (1); fakat bu Armenia ve Iberia [Gürcistan] bölgeleri esasen doğrudan doğruya Roma arazisi olmayıp, sadece Romalıların askerî himayesinde bulunmakta idiler. Mezopotamya'da 363 yılı sınır değişikliği bilhassa Nisibis'in kuzeyindeki bölgeye taalluk etmekte idi. Önceleri burada, Singara'nın münferit ve ileri sürülmüş bir mevki addedilmesi gerekmesine mukabil, Nisibis - Sarbane (2) - Castra Maurorum - Bezabde veya Saphe hattı hâlâ *Limes*'e dahil bulunmakta idi (3).

İmdi, Constantius, kaybedilen Nisibis yerine, Amida'yı Mezopotamya'nın Metropolis'liğine ve Cepha'yı bu eyalete bağlı olan Arzanene *klima* [bölge]'sının (yahut daha doğru olarak: askerî idarenin) merkezliğine yükseltmiştir. Her iki şehir Dicle'nin sağ sahilinde bulunmakta idi; şu halde Roma idaresi, Ergani suyu (Dicle'nin batı kaynak kolu) doğusunda ve yukarı Dicle'nin kuzeyinde kalan bölgeleri, bu taraftaki sahilde bulunan kalelerden kontrol ve himaye ettirmekle yetiniyordu (4). Bundan başka daha 359 yılında, Korduene satrapı olan Iovinianus, Roma'ya karşı duyduğu bütün sempatiye rağmen, İran kralına tabi bulunmakta idi (5).

363 yılının yeni sınır hattı, yolu, Ṭūr ʿAbdīn'in güney kenarında, Nisibis'in 70 *stad* batısında kesiyordu. Bunun kuzeyinde, adı geçen hat Cepha (Hasankeyf)'ya kadar doğuya kıvrılıyor, fakat oradan tekrar batıya doğru Dicle'nin sağ kıyısı boyunca Nymphios munsabına ve oradan şimdiki Batman suyu denilen bu ır-

(1) Ioann. Lydos, III, 52; nşr. W u e n s c h, s. 140, 27.

(2) Sarbane = Σισαυράνων, Σισαρβάνων, şimdi Servān (W e i s s b a c h, *R.-E.*, *Sarbane* maddesi).

(3) P o i d e b a r d, *La trace de Rome*, s. 158-161. Krş. H o n i g m a n n, *Byzantion*, IX, s. 478.

(4) Aynı şekilde Bezabde de nehrin sağ sahilinde Zabdikene bölgesinin karşısındadır.

(5) Amm. Marc., XVIII, 6, 20.

mak ve onun batı kolu, Ilıca suyu, imtidadınca önce kuzey doğuya, sonra kuzey batıya doğru dönerek, muhtemelen hattı-ı taksimi boyunca Fırat'ın Torosları delip geçtiği yere kadar takip ettiği, Armenia Anti Toroslarına erişiyordu (1). *Tabula Peutingeriana* ve Ptolemaios'a (2) nazaran Melitene'nin 22 *mp* aşağısında Fırat kenarında bulunan, şu halde takriben Kömürhan karşısına vazedilmesi gereken Metita'dan itibaren Satala'ya kadar bütün sınır istihkâmları Fırat'ın batı sahilinde veya bu kıyıya yakın bulunmaktadırlar; Satala'dan itibaren sınır hattı Pontus silsilesi üzerinden Karadenize doğru uzar (3). Sadece Nisibis'in kuzeyinde sınır çizgisinin tesbiti bazı güçlükler arzediyor: Mezopotamya kalelerinden takriben yarısının mevkii şimdiye kadar tayin edilememiştir. Fakat mevkileri bakımından malûm olan kalelerin hepsinin ve geri kalanlardan, Prokopius'un kayıt sırasına göre, yerleri takriben belli olanlarından bir kaçının, Dicle'nin güneyinde bulunmaları göze çarpıcı bir mahiyet taşıyor (4). Bundan dolayı, geri kalan *Limes* müstahkem mevkilerinden birisinin, bilhassa (11. 25) Mefana Carlha (5), (32) Cartha, (15. 34) Caini (6) ve (35) Bethallaha

(1) Sophene (ermenice Cop'k' Şahunoc')'ye Ḫozan ve Ç'mşkacagk' dahil addedildiklerine göre, hudut Pertek altından, her halde Arsanias (Murat suyu) kuzeyinden geçiyordu.

(2) Ptolem., *Geogr.*, V, 6, 24, s. 892.

(3) *Not. dign., or.* XXXVIII (Armenia).

(4) *Not. dign., or.* XXXVII, 8. 23: Apadna; 16. 33: Ripaltha.

(5) K i e p e r t, H., *Monatsber. d. Akad. Berlin*, 1873, s. 182, n. 2 'de bunun Maipherḳaṭ olmasını muhtemel görüyor. M a r k w a r t, *Südarmenien*, s. 162 n. 3 'de bunu Cartha (No 32) ile bir tutmakta ve Resain-Theodosiopolis gibi bir çifte ad addetmektedir. (XXXVI, 20). Eğer *(Not. dign., or.*'da ekseriya vaki olan *r* ve *n* değişmelerine bakarak) **Mefaracartha* şeklinde okumak caiz ise, bunda belki de Maipherḳaṭ-Np'rkert'in bir ilk zikrini görmek mümkün olurdu. Bugün hâlâ bir zamanki Sophanene'de Mōi = "su" kelimesi, antik devirde sūryanî Maiyā (Malakariri ve Maipherḳaṭ kelimelerinde) ve arabca Mayyāfāriḳīn'de rastladığımız gibi, coğrafî yer adlarında dikkate çarpacak kadar sık geçmektedir. Meselâ R. K i e p e r t'in *Karte von Kleinasien*'inde Dicle'nin Diyārbekr altındaki kolları şu adları taşımaktadırlar: Moi Ambar, Moi Kuru, Moi Mirza, Moi Salata; Ḫābūr, Zāḫō'da: Mōye Seb adını taşır. Mayyāfāriḳīn nisbesi Fāriḳī olduğu ve şehir ve ırmak halâ Fārḳīn-ṣū adını taşıdıkları cihetle, adın sūryanî menşeli olduğundan hiç şüphe etmiyorum (M a r k w a r t, *Südarmenien*, s. 163-170 'e karşı).

(6) *Not. dign., or.*'un adları daima lâtince olduğundan bir Καινή [πόλις] bahis konusu olamaz. Ḥēnī (Ḥānī, Ḥyny) şeklinin düşünülmesi de caiz olmasa gerektir.

'nın (1) Dicle'nin ötesinde aranmalarının doğru olması çok şüpheli bir husustur. Yeni "Martirler şehri", *Notitia dignitatum*'un telifi sırasında ya henüz kurulmamış veya ancak tesis edilmiş bulunuyordu (2) ve kurucusu Maipherḳaṭ'lı Mārūthā (Μαρουθᾶς) zamanında hiç şüphesiz daha piskoposluk merkezi olmamıştı. Bu zat 383 yılında Τοῦ Σωφανηνῶν (cod. Σωφαρηνῶν) ἔθνους [Sophanenoi kavminden] (3) = süryanice "Ṣōph piskoposu" (4) idi ve 451 yılı subskripsiyonları, daha o sıralarda Sophanene piskoposluğunun Martyropolis piskoposluğu yanında ayrıca mevcut olduğunu, yani her zaman için ondan ayrı mütalâa edilmesi gerektiğini göstermektedirler: Maipherḳaṭ piskoposu Ζέβεννος (Zebīnā) yanında o zaman Bēth Ṣōphanāyē piskoposu Καϊουμᾶς (Ḳayūmā) kaydedilmişti!

Sophanene adı altında bu devrin süryanî ve ermeni müellifleri bütün Mezopotamya eyaletini anlamaktadırlar. Bu mânada Sokrates'de (5) Mārūthā, Μεσοποταμίας ἐπίσκοπος [Mezopotamya piskoposu]' dur. Georgios Kyprios'un (v. 924) κάστρον Βανσβήλων, Ermenilerin Cop'k' Mec arazisindeki Bnabeł kalesi (6) bugünkü Mardin yakınında bulunan Benābēl'e; Ṣōphanāyē'deki Phiṭar köyü (7) Derik yanındaki bugünkü Fittar'a (8) tekabül ettiği gibi, Mardē (9) bölgesindeki Phalḥat köyü de Ṣōphanāyē (10) mıntıkasında bulunuyordu. Bu izahattan bile, Sophanene'nin Dicle ötesi bölgelere dahil addedilemiyeceği tezahür eder. Bununla beraber bu

(1) Bu, ya *Bēṯ Alāhā "Allah'ın evi" veya *Bē-Aiṯallahā ("A. 'nın evi", meselâ 324-346 milâdî yıllarında bir Edessa piskoposu'nun adı) dandır?

(2) M a r k w a r t, *agn. es.*, s. 129: her halde 410 ve 420 yılları arasında.

(3) Photios, *bibl.*, cod. 52; M i g n e, *P.Gr.*, CIII, sütun 88.

(4) B e d j a n, *Acta Mart.*, IV, s. 180, 3; terc. O. B r a u n, *Ausgewählte Akten persischer Märtyrer*, s. 149. — E n s l i n, *R.-E.*, *Marathas* maddesinde ve diğerleri onu şu halde yanlış olarak Martyropolis-Maipherḳaṭ piskoposu olarak zikretmektedirler!

(5) Sokrat., *hist. eccl.*, VI, 15; VII, 8.

(6) Faust. Byz., III, 12; V, 7.

(7) L a n d, *Anecd. Syr.*, II, s. 5. 13. 233.

(8) T a y l o r, *J.R.G.S.*, XXXVIII, s. 359; S a c h a u, *Abh. Akad. Berlin*, II, s. 27 vd.: Phittur. K i e p e r t - v. O p p e n h e i m haritasında: Fittar.

(9) Telmaḥrē'li Ps.-Dionys., *Chronique*, s. 29, 2.

(10) L a n d, *Anecd. Syr.*, II, s. 225, aşağıdan 7. satır = V a n D o u w e n ve L a n d, *Ioannis episcopi Ephesi Commentarii de beatis Orientalibus*, s. 144, 4. bab XL, Amsterdam 1899.

bölge de, daha Theodosius II. devrinde, namına İmparator'un 14 Haziran 387 tarihli bir emirnâmesi çıkarılmış olan Gaddanas adlı bir satrap tarafından idare olunmaktaydı (1).

Armenia'nın 384 (2) yılındaki taksiminde "bir çok vilâyetler her iki taraftan (yani Roma Armenia'sından ve Pers Armenia'sından) koparılarak doğrudan doğruya Pers veya Roma arazisine bağlanmıştı" (3). Belabitene ve Asthianene'nin de bu eyaletlere ait olmaları lâzım gelir (4). İmparator Zenon, Leontios ve Illos ayaklanmasını bastırdıktan sonra Gentes [yani makamlarını ailelerinden tevarüs eden valiler, satraplar] satraplarını, bu isyana katıldıklarından dolayı, satraplıklarının tevarüs hakkını alarak, cezalandırmıştı. Yalnız bunların en önemsizi olan Belabitene satrapını bu cezadan muâf tutarak onu eski âdet üzere harekette serbest bıraktı (5). Sınır bu zamandan itibaren, takriben Gönik suyu munsabı yanında, vadisinde daha batıda Asthianene (Haştēnk') ve Belabitene (Balaḫovit) vilâyetlerinin bulunduğu Aracani'yi geçmiş olmalıdır.

İmparator Anastasius zamanında, İran harbinin daha başlangıcında, Amida'nın Ḳavāẕ tarafından zaptı hudut istihkâmlarının yetersizliğini belli etti. Romalılar başlangıçta Arzanene'ye baskınlar yapıp, Nisibis üzerine yürümüşler fakat sonra Ḳavāẕ'ın önünden çekilerek Σίφριος (6) müstahkem hattına, Tell Ḳāşirā'ya, Ἀρζάμων (7) 'a ricat etmişler (8) ve buradan da geri atılmışlardır. Amida ancak fazla miktarda para ödenerek geri alındı. Roma kumandanı Celerius 504 yılında Kallinikos'dan *usque ad pontem Ferreum* (9) [Demirköprü'ye kadar] bir sefer yapmıştı.

Bu savaştan kazanılan tecrübeler, imparator Anastasius'un,

(1) *Cod. Theodos.*, XII, 13, 6.

(2) Gelzer ve Hübschmann'a göre: 387 yılında; Nöldeke (*Aufsätze zur persischen Geschichte*, s. 103, Leipzig 1887)'ye göre: 390 yılında.

(3) Marquart, *Ērānšahr*, s. 114.

(4) Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 225, 1.

(5) Prokop., *aed.*, III, 1, 26.

(6) Marc. Com., s. 96, 9: *Syficum* T, *Syfream* S.

(7) Süryanice Ḥarzam, şimdi Mardin'in güney batısında Tell Ḥarzem.

(8) Prokop., *bell. Pers.*, I, 8.

(9) Marc. Com., s. 96, 18. — Bu her halde Ktesiphon hizalarında Fırat üzerinde kurulu "Bēṯ Aramāyē büyük köprüsü" olacaktır: Ioann. Ephes., III, 40. VI, 16.

" kalelerin (Neṣībīn'den) çok uzakta ve orduyu barındırmak için pek küçük olduklarını " (1) anlamasını sağlamış ve o, dağlık arazide, şimdiki Ṭūr ʿAbdīn'de " orduya sığınak olmak üzere " bir şehir kurmaya karar vermiştir. Kendisine buraya komşu olan Dara ve ʿAmmūdīn (2) köyleri teklif olundu. Bunlardan bir tepe üzerinde bulunan Dara uygun görüldü. İki veya üç yıl süren (3) inşaattan sonra 507 yılında yeni Anastasiupolis tamamlandı; burası sınırdan 28, Nisibis'den 98 *stad* uzaklıkta idi (4). Aynı şekilde Tannūrīn *Limes* kalesi, Anastasius devrinde inşa edilmiştir (5).

Ḳavāẕ'ın Armenia'da, 502 yılında, Amida'dan daha önce zaptettiği (6) fakat Romalıların sonradan geri aldığı Theodosiupolis'i de Anastasius kuvvetli müstahkem bir mevki haline getirdi (7). Georgios Kyprios ve Ps. -Zacharias Rhetor (8) Osrhoëne bölgesinde bulunan bir Ἀναστασία şehrini zikrediyorlar; piskoposluk listeleriyle yapılacak bir karşılaştırma burasını Davsara, şimdiki Ḳalʿat Caʿbar ile bir tutmaya cevaz verecek mahiyettedir (9). Nihayet Sergiupolis de, ikinci ad olarak, Anastasiupolis ismini taşımıştır (10); bu husus her ne kadar başka hiç bir yerde kaydedilmemiş ise de, imparator Anastasius bu şehri Metropolis'liğe yükselttiği için (11), doğruluğundan şüphe etmemiz caiz olamaz.

(1) Ps. -Zach. Rhet., s. 116, 13-15, terc. A h r e n s - K r ü g e r.

(2) Ἀμμώδιος (Ἀμμοδίως) Theophyl. Sim. (V, 4, 4.)'e göre Dara'dan 12 fersah mesafededir (krş. F r a e n k e l, *R.-E., Amudis* maddesi). C o l l i n e t (*Mélanges Schlumberger*, I, s. 56, n. 3) bunu yanlış olarak Amida zannetmiştir!

(3) Ps. -Zach. Rhet., s. 117.

(4) Prokop., *aed.*, II, 4, 5 vd.; Marc. Com., s. 100, 33 (bak. aşağıda s. 9, n. 2). C o l l i n e t, *Mélanges Schlumberger*, s. 55-60. E n s s l i n, *B.N.J.*, V, s. 342-347. B i r k, E, *Dara-Anastasiopolis. Eine unerforschte Ruinenstadt in Mesopotamien*, *Der Erdball*, III, 1929, VI, s. 201-205.

(5) Mich. Syr., terc. C h a b o t, II, s. 167.

(6) Eustath. Epiphan. (Euagr., III, 37) : "πολίχνιον". Theophan., s. 144, 26. Ps. -Zach. Rhet., s. 104, 23.

(7) Prokop., *bell. Pers.*, I, 10.

(8) Georg. Cypr., v. 905. Ps. -Zach. Rhet., terc. A h r e n s - K r ü g e r, s. 160, 35.

(9) H o f f m a n n (A h r e n s - K r ü g e r, Ps. -Zach. Rhet., s. 346, s. 160, 35 n.) bunun Dara olduğunu zannetmekte ise de Dara, Georg. Cypr., v. 912 'de bunun yanında zikredilmekte ve Mesopotamia ἄνω [yukarı] 'ya ait bulunmaktadır.

(10) Georg. Cypr., v. 883.

(11) Ioann. Diakrinomenos, II, s. 109, 12 vd.

535 yılından önce telif edilmiş olan Hierokles'in Συνέκδημος'u, Mezopotamya'da yalnız bir Amida şehrini zikrettiği cihetle, doğu sınırındaki topografik durumu anlamak bakımından kıymetsizdir.

Buna mukabil bu hususta zengin malzemeyi, hiç şüphesiz, Iustinianus'un umumî inşa faaliyeti üzerinde kaleme alınmış resmî, kuru bir raporun, bizzat İmparator'un teşvikiyle genişletilmiş şeklinden ibaret olan, Prokopius'un 558'de telif ettiği περὶ κτισμάτων'u ihtiva etmektedir. (1). Filvaki Prokopius, imparator Iustinianus'un hizmet ve şerefini, bu hükümdarın seleflerinin, bilhassa Anastasius'un, hisselerini ona mal etmek suretiyle çok mübalâğalandırmıştır. Onun tasvirine göre Iustinianus, o vakte kadar kerpiç duvarlar veya toprak mânialarla tamamiyle kifayetsiz bir şekilde korunan sayısız kaleyi ilk defa olarak, dayanıklı istihkâmlar inşasıyle, alınamaz hale sokmuş imiş. Fakat Iustinianus'dan önce ve sonra vuku bulan bu devir savaşlarının cereyan tarzı, Prokopius'un tasvirinin ne kadar tek taraflı ve mübalâğalı olduğunu göstermektedir.

"*İnşaat eserleri*" nin ikinci kitabında Prokopius, önce Κόρδης (2) adındaki varoşu ile büyük müstahkem mevki Daras (Dara)'ı ve Amida'yı zikrediyor. Daras'dan itibaren Romalılara ait bir yol, İran arazisi içinden iki günlük bir seyahatle, adı Prokopius'un her halde yanlışlıkla bir izafet terkibi olarak anladığı <Του>-ραβδίου'dan neşet eden (3), Ῥάβδιον (nşr. Haury; Ῥάβδιος) ka-

(1) Prokop., *aed.*, IV 'de 4 ve 11 inci babların sonlarında şehirlerin ve aynı eser V, 9 'da manastırların ve diğer tesislerin listeleri, bu esere esas teşkil etmiş olması lâzım gelen rapor hakkında bir fikir vermektedir. Khalkis'in προτείχισμα [tahkimat] ve περίβολος [önünde hendek bulunan sur] 'unun restorasyonu hakkında bu rapordaki parolayı Prokopius zuhul eseri olarak iki defa işlemiştir (II, 11, 1 ve 8); bundan ayrı olarak, muhteva ve üslûp tekerrürlerine de (meselâ II, 9, 10. 18: Νεοκαισάρεια) tesadüf etmekteyiz.

(2) Prokop., *aed.*, II, 2, 2,: ῥεῖ δὲ καὶ ποταμὸς ἐκ προαστείου τῆς πόλεως διέχοντος αὐτῆς σημείων δυοῖν, ὅ δὴ Κόρδης ἐπικαλεῖται [Şehrin dış mahallelerinden iki *semeion* mesafede Kordes adını taşıyan bir nehir akar]. Bonn tabı ὅ için avamî ὅς alınış olup buna uygun olarak Marcellinus Comes (s. 100, 33) bir *rivus Cordissus*'dan bahsetmektedir. Fakat bugün hâlâ Dara'nın 5 km yukarısındaki bir mahal, ki aynı vadidedir (ʿAmmūdiye Dere), "Kurdis" adını taşıyor; şu haritaları krş. *Eastern Turkey in Asia*, 1:250.000, pafta 25: Mardin (1903). *Karte der Umgebung von Mārdīn und Neṣībīn*, 1:200.000 (1918).

(3) Marquart, *Erānšahr*, s. 114.

lesine ulaşıyordu (şimdi Ḥātim Ṭā'ī Kalesi). Bu yolu ve kaleyi, ancak Anastasius veya Iustinus I.'dan birisi olarak kabul edebileceğimiz "bir Roma imparatoru", Martyropolis yanında bol üzüm yetiştiren bir köye mukabil, İran imparatorundan almış imiş. Sarp kayalar üzerinde bulunan kalenin alt tarafında, verimli ovada Ῥωμαίων ἀγρός adında bir χωρίον [mevki] ve bunun yakınında da Iustinianus tarafından zapt ve tahrip edilen, <Του>ράβδιον'dan 3 *mp* mesafedeki Σισαυράνων (1) şehri bulunmakta idi.

Prokopius daha küçük kaleleri üç grupta topluyor:

1) Dağ silsilesi içinde, yani Ṭūr 'Abdīn'de, <Του>ράβδιον, Dara ve Amida arasında bulunan Mezopotamya kaleleri;

2) Amida etrafındaki kaleler;

3) Theodosiupolis (Resaina) etrafında, yani Osrhoëne'deki kaleler.

Birinci gruba şu kaleler dahildir:

τὸ Κιφὰς	şimdi Hasankeyf, arabca Ḥiṣn Kayfā
Σαυράς	şimdi Ṣavur, Ṣōr (2)
Μάργδις	şimdi Mardin
Λούρνης	Mardin yakınında (3)
Ἰδριφθόν	şimdi Ḳaṣr b. Malik Dārā? (4)
Ἀταχάς	şimdi Hādaḫ, Dara'nın doğusunda Melik Hāteḫ
Σίφριος	şimdi Rabbat ve Derik arasındaki bir kaya

(1) Bu Sarbane'dir. Krş. yukarıda s. 4, n. 2.

(2) Süryanice Ṣaurā, krş. Peeters, *Anal. Boll.*, XXVII, s. 169, n. 9.

(3) Hoffmann'ın (Gelzer, *Georg. Cypr.*, s. 159, no. 916) Lornē'yi Jurelom ile birleştirişi çok şüphelidir. "*Karte der Umgebung von Mārdīn und Neṣībīn*" e göre (diğer tasvirlere uygun olmayarak) Mardin ve Jurelom, her halde Amida'ya giden yolun geçtiği nehir vadisinin aynı tarafındadırlar. Fakat bu yol Marde ile Lorne arasından geçiyormuş (Amm. Marc., XIX, 9, 4). Lornē Martyrion'unda [martirler mezarlığı] Bēṯ Rāzīḳāyē piskoposu Narsē defnedilmişti (Bedjan, *Acta Mart.*, IV, s. 180; terc. s. 149).

(4) Σολάχων'lu Salomon (Theophyl. Sim., II, 3, 12) Ps.-Zach. Rhet., s. 169, 29 = Land. *Anecd. Syr.*, III, s. 256 da: "Šalmon von Idribt" adını taşıdığı için Hoffmann (*Georg. Cypr.*, v. 917; Adn. s. 159/160), bu Ḳaṣr b. Malik Dārā'yı, Ṣalāḥ ile Dara arasında aramaktadır.

kalenin harabeleri ? (1)

῾Ριπαλθάς (2)

<Του>βανασυμεών (3)

Σινάς (4)

῾Ρασιος (5)

Δαβανάς (6)

İçinde bir köyün bulunduğu bir vadiye hâkim, dik bir tepe üzerinde Βασιλέων φρούριον [İmparator kalesi] inşa edilmişti.

Amida etrafında şu kaleler bulunuyordu (*aed.*, II 4, 20):

τό ᾽Απάδνας (7)

(1) Süryanice Aşpharîn veya Şūphrîn (Joshua Styl., 46. 64. Payne-Smith I, 410. II, 4279). Kān i spī Kalesi (Guyer, *Petermanns Mitteil.*, sütun 206a ve tablo 31'e göre belki "Bizanslıların doğu sınırlarında Sasanîlere karşı kurmuş oldukları Dağ-kalelerinden birisinin bakıyesi") Siphrios (Isphrion) olabilmek için çok kuzeydedir. R. Kiepert, Siphrios'u, Amida'dan takriben 350 *stad* (65 km) mesafede olan Dērik yanına vazediyor. Amida bölgesindeki Şūphrîn yanında, içinde bir saray (Bīrṭā) ve bir köy harabesi (Magdalā adında?) mevcut olan Galaş veya Aglaş silsilesinin bir mil güneyinde olan Ṭāşītā bulunuyordu (Nau, *R.O.C.*, XV = 2. Sér. V, 1910, s. 60 vd.). İngilizce "*Eastern Turkey in Asia* 1:250.000" (*Geogr. Sect. General Staff*, No 1522a, 1920 vdd., pafta 21: Diarbekr) haritasında Tashet ve Nashit adında iki mevki kaydedilmiştir. Buna esas teşkil eden Türk haritası (Āsyā-ᵓi ῾osmānī Ḥarīṭası, pafta 14 F: Diyār Bekr) alt kenarda sadece bu sonuncuyu ناشيت şeklinde vermektedir.

(2) = Ripaltha, *Not. dign.*, *or.* XXXVI, 16. 33. yeri meçhul.

(3) Bu ad hakkında krş. Honigmann, *B. Z.*, XXV, s. 84; Ḳartmīn'deki Simeon manastırı doğuda bulunan mevkii yüzünden bu olamaz.

(4) *Not. dign.*, *or.* XXXV, 7. 19: Osrhoëne'deki Sina (Syna) Iudaeorum.

(5) *Not. dign.*, *or.* XXXV, 11. 23: Osrhoëne'deki Rasin.

(6) *Not. dign.*, *or.* XXXV, 6. 18: Dabana? *Not. dign.* ile yapılacak bir karşılaştırmanın göstereceği gibi, bu Dabana(s) da önceki iki mevki gibi Osrhoëne'de imiş gibi görünüyor. Buna göre, oldukça batıda bulunmasına rağmen, Ḥarrān güneyinde Balīḫ kaynağında bulunan az-Ẓahbānīye'ye tekabül etmiş olmalıdır (Amm. Marc., XXIII, 3, 7. Regling, *Klio*, I, s. 461. Le Strange, *Lands*, s. 103. Moritz, *Arabien*, s. 96, n. 2; Yāḳūt, II, 96, satır 2 'de de *dbb* yerine böyle okunmalıdır).

(7) *Not. dign.*, *or.* XXXVI, 8. 23 'de Mezopotamya'daki Apadna, *ayn. es.*, XXXV, 13. 25 'de zikrolunan Osrhoëne'dekinden ayrılmalıdır. Mezopotamya Apadna'sı zaten şu ayırma işaretleri ile tecviz edilmesi lâzım gelen, Prokop., *aed.*, V, 9, 33 'de de kasdedilmiştir: Μεσοποταμίας . . . μοναστήριον εἰς τὸ ᾽Απάδνας. —

τὸ Βιρθόν şimdi Mirdon? (1).

Nihayet ἐν ὄρει ὑψηλῷ [yüksek bir dağda] bulunan Βάρας kalesi zikrediliyor ki (*aed.*, II 4, 22), Prokopius bunu "hemen bir az evvel zikr etmiş" (ὅπερ ἐπεμνήσθην ἀρτίως) imiş. H a u r y (III, 2, s. 60) bunu Σαυράς addediyor (§ 14); her şeye rağmen Βάρας her halde, ἐπὶ τοῦ ὄρους τῇ ἀκρωνυχίᾳ [bir dağın zirvesinde] tesis edilmiş olan Βασιλέων φρούριον'un yerli adıdır.

Theodosiupolis etrafında şu kaleler vardı (*aed.*, II 6, 14):

τὸ Μαγδαλαθών şimdi Tell Micdal (2) ve bunun her iki tarafında iki başka kale;

Θαννούριος μικρόν τε καὶ μέγα [küçük ve büyük Thannurios],

Ἐν Ἰσαυρίᾳ πόλεως κουρίκου κτλ. [Mezopotamya'nın Apadna manastırı, Isauria'daki Kurikos şehrinin v.s. (okunuşu grekçe metinde gösterildiği tarzda.— işaretleri ile ayrılmalıdır; aksi takdirde Apadna'nın Isauria'da bulunduğu şeklinde yanlış bir mâna çıkarmak mümkündür)]. Şu halde Isauria'da bir Apadnas manastırı yoktu (A r t h u r C. H e a d l a m'ın *Ecclesiastical sites in Isauria*, s. 18 (*Society for the Promotion of Hellenic Studies*, Suppl. Pap. 1892, № 2)' deki iddiasının aksine).

(1) Bu kaleyi yalnız Georg. Cypr., v. 937 'deki Κάστρον Βίρθας değil, aynı zamanda, Amm. Marc. (XX, 7, 17)'un umumiyetle Babylonya hudutlarındaki Birṯā-Takrīt olarak kabul edilen (F o r b i g e r, *Handbuch der alten Geographie*, II, Hamburg 1877², s. 637. H e r z f e l d, *Memnon*, I, s. 230 vd.; ayn. mlf., *Archäolog. Reise*, I, s. 230, n. 2. M u s i l, *The Middle Euphrates*, s. 363) *in extremo quidem Mesopotamiae*' de bulunan *Virta castrum*'u ile de bir addediyorum. Virta castrum'un Birṯā-Takrīt olması mümkün değildir; Şāpūr 360 yılında bundan örce Singara ve Bezabde ("Phoenica")'yi zapt etmişti; bundan hemen sonra "*interceptis castellis aliis vilioribus Virtam adoriri disposuit*". Ammianus, burada Roma harplerinden bahsediyor; Arab kabilelerinden bahis edilmediği gibi, Romalılar da Takrīt'e nasıl gelmiş olacaklardır? Birthon, Bezabde ile Amida arasında aranmalıdır. Bu belki de, hudud ırmağı olan Batman suyunun batı Dicle'ye munsab olduğu yerin karşısına isabet eden bugünkü Mirdon'dur. Burası Mezopotamya'nın "sonu" addolunabilecek bir yerdir. Virta, Büyük İskender'in tesisi addolunmakta idi (Amm. Marc., aynı yer); bunun Bylkalōn-ṣū kenarındaki "İskender Kalesi" Ḥiṣn Ẕi'l-Ḳarnayn olduğunu düşünmeye de pek cevaz olmasa gerektir.

(2) Süryanice Ḳarḳaphṯā de-Magdelāyē (H o f f m a n n, *Z.D.M.G.*, XXXII, s. 745), arabca al-Macdal (İṣṭaḫrī, s. 73, Dimaşḳī, terc. M e h r e n, s. 259; Abu'l-Fidā, *Taḳwīm*, s. 274-5. Kamāl ad-Dīn, terc. B l o c h e t, s. 221-2 = *R.O.L.*, VI, s. 15-16), şimdi Tel Micdal (L a y a r d, *Nineveh and Babylon*, s. 312. H e r z f e l d, *Archäolog. Reise*, I, s. 189. D u s s a u d, *Topogr. hist.*, s. 484. 490. 492. P o i d e b a r d, *La trace de Rome*, s. 151-2).

şimdi Tunaynīr, Tenēnīr (1)

Βισμιδεών (2)
Θήμερες (3)
Βιδάμας (4)
Δαυσαρών (5)
Θιόλλα (6)
Φιχάς
Ζαμαρθάς (7)

Fırat kenarında ayrıca Kirkesion (*aed.*, II 6, 1-11) ve Ἀννούκας (II 6, 12; şimdi halâ Tell Ḫānūḳa) bulunmakta idi (8). Fakat *Limes*'in çok gerisinde bulunan şehir ve kaleler de tahkim olundular: Theodosiupolis (II 5, 1), Konstantine (aynı yer, 2-10), Edessa (II 7, 1-16), Karrhai, Kallinikos, Batnai (II 7, 17 vd.); Suriye Euphratesiası [Suriye'nin Fırat bölgesi]'nda: Mambri (şimdi Ḳubūr at -Tibnī) (9), Zenobia (II 8, 7 vdd.), Sura (II, 9, 1 vd.), Sergiupolis

(1) Thannuri (*Not. dign., or.* XXXV, 31. XXXVI, 17. 28), süryanice Tannūrin (Ps. -Zach. Rhet., s. 165. 169. 172. 174. 204 = Land, *Anecd. Syr.*, III, s. 253. 256. 259-260. 286), arabca Tunainīr (İbn Ḫurdāẕbih, s. 74: *Yukarı ve Aşağı Tunaynīr*), şimdi Tell Tenēnīr (Nöldeke, *Z.D.M.G.*, XXXIII, s. 158, n. 1. Herzfeld, *ayn. es*, I, s. 194. Poidebard, *ayn. es.*, s. 140 vd.). Menand., nşr. de Boor, s. 469, 26 : Θαυννάριος şeklinde yazıyor. Thutmosis III 'de çok şüpheli olan zikri hakkında krş. Honigmann, *R.-E., Syria* maddesi.

(2) Oku: *Βισμιλεών (=Dicle'nin sol sahilindeki Bismil) veya *Ῥισμιλεών (=Mardin'in kuzey doğusunda Reşmil)?

(3) Pek şüpheli olarak = Tell Maḥrē (Hoffmann, *Gelzer, Georg. Cypr.*, s. 155, v. 901'e); bu muhtemelen Tell Tumr veya Ṣamar olacaktır (Dussaud, *ayn. es.*, s. 490. Poidebard, *ayn. es.*, s. 152).

(4) Suriye'de Hierapolis yanındaki Χωρίον Βεδαμᾶς (Theophyl. Sim., IV. 12, 8) değil, bilâkis aynı addaki başka bir yer (Mich. Syr., II, s. 419 'daki Kallinikos yukarısındaki Dāmān mı?).

(5) Arabca Davsar, şimdi Ḳalʿat Caʿbar, mamafi Resaina'dan 166 km uzaktadır!

(6) Bu adı, şimdiki Tell Ṭvīle, Ṭavīl ile birleştirmek (Poidebard, *ayn. es.*, s. 152) pek doğru olmasa gerek (bak. Honigmann, *Byzantion*, IX, s. 477).

(7) Herhalde [μοναστήριον] Σαρμαθῆς ile aynı olmalı, Prokop., *aed.*, V, 9, 32.

(8) Dussaud, *Topogr. hist.*, s. 486. Musil, *The Middle Euphrates*, s. 185, n. 92.

(9) Poidebard, *La trace de Rome*, s. 86.

(II, 9, 3-9), Barbalissos, Neokaisareia, Gabula; Fırat kenarında: Pentakomia, Europos ve Hemerion (daha ziyade Osrhoëne'de!) ve nihayet Hierapolis ve Zeugma (II 9, 10-18). Hatta Antiokheia (II 10), Khalkis (II 11, 1. 8), Kyrrhos (II 11, 2-5) ve Phoinike Libanesia'daki Palmyra (II 11, 10-12) tamir edildiler. Khalkis (1) ve Kyrrhos'dan (2) Prokopius'un verdiği bu bilgiyi teyid eden epigrafik malzemeye malik bulunuyoruz.

Dicle kuzeyindeki araziyi, Prokopius, Armenia'ya dahil addettiği cihetle ancak üçüncü kitabında ele alıyor. Theodosiupolis (Greenwich'e nazaran 41° 15′ doğuda) ve Dara (41°) ile takriben aynı meridiyende Arsanias suyu kuzeyinde Ἀσθιανηνή'de Κιθαρίζων ve Χορζάνη'de Ἀρταλέσων kaleleri, yine Arsanias suyu sınırında Σοφανηνή'de Μαρτυρόπολις (*aed.*, III 3, 3 vdd. 13) bulunmakta idiler. Sınır nehri olan Nymphios'dan pek uzak bir yerde olmayan Martyropolis, Anastasius devrinde Ḳavāẕ tarafından zapt edilmişti (*aed.*, III, 2, 4). Iustinianus 18 Mart 536 tarihinde (3) çıkarttığı bir emirnâme ile o vakte kadarki Τζοφανηνή τε καὶ Ἀνζητηνὴ ἥ Τζοφηνὴ καὶ Ἀσθιανηνὴ ἥ καὶ Βαλαβιτηνή [Cophanene ve Anzetene, yahut Cophene ve Astianene veya aynı zamanda Balabitene] vilâyetlerinin artık satraplar tarafından idare edilmiyeceğini, bunların yeni Armenia IV. eyaleti halinde birleşerek bir ordinarius'un (4) sivil idaresine tabi olacağını bildirmişti. Iustinianus bundan başka yeni eyalete πόλιν τὴν τῶν Μαρτυροπολιτῶν καὶ Κιθαριζὸν [Martyropolisliler kasabası ve Kithariz kalesi adını] (5) vermişti. İmparator bu iki müstahkem mevkii, Prokopius'a göre (*aed.*, III 2, 1) eyaletin askerî idaresini ellerinde tutan iki dux'un daimî karargâhı haline getirdi. Bununla beraber bu, 536'dan çok önce yapılmış olmalıdır; çünkü Ps. -Zacharias Rhetor (6) daha

(1) M. S. 550/1 yılına ait kitabe, krş. Lucas, *B.Z.*, XIV, s. 56 vd., No. 88. 89 ve Clermont-Ganneau, *R.A.O.*, VIII, s. 84.

(2) Jalabert-Mouterde, *I.Gr.L.*, I, s. 90 vd. No 145-147. Krş. Honigmann, *R.-E.*, Κύπρος maddesi.

(3) *Novellae* XLV [XXXI], § 3; nşr. Zachariae v. Lingenthal, I, s. 279.

(4) Gelzer (Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 227, n. 1).

(5) *Novellae* XLV [XXXI], aynı yer.

(6) Ps. -Zach. Rhet., s. 175, satır 4 = Land, *Anecd. Syr.*, III, s. 261.

onuncu Indiktion'da (531/2) Maipherḳaṭ ve Ḳiṭriz (1) dux'larını zikretmektedir. Sonraları Artaleson'un da bir dux'u oldu (*aed.*, III, 3, 14). Martyropolis'in adı Iustinianopolis'e çevrildi (2). Bunun doğusunda Nymphios, değişmeden, yine devletin sınırı olarak kaldı. Ps. -Zacharias Rhetor'un bahsettiği 530/1 yılı hadiseleri bu su kenarında cereyan etti (3). Romalılar Ḥābūr doğusunda Tannūrīn'i yeniden tahkime beyhude yere teşebbüs ettikten sonra, Melabaş yanında Biddōn şehrini kurmak iştemişler, fakat Melabaş dağında Ḳadişea'lı Gadar tarafından mağlûp edilmiş ve geri püskürtülmüşlerdir (4). Gadar buna mükâfat olarak Ḳavāẕ tarafından Arzan'dan Maipherḳaṭ'a kadar olan bölgede, Melabaş'ın doğusunda [bir noktada], sınır muhafızlığına tayin edilmiş, bu sıfatla Amida, yani Mezopotamya eyaletine dahil Attāḫ (Hattāḫ) bölgesine akınlar yapmış, fakat Maipherḳaṭ'ın dux'u olan Besas tarafından bu şehrin 40 *stad* kuzeyinde Bēṯ Ḥalṭē (şimdi Halda) (5) yanında, Dicle kenarında hezimete uğratılmıştı. Buradaki "Dicle" 'den, kolları olan Kulp ve Ilıca su (6) ile birlikte Nymphios, şimdiki Batman suyu, anlaşılmalıdır. Bu ırmak, İran Dicle ötesi bölgesine hudut teşkil etmekte idi. Ergani ırmağı yanında Bohtan, suyu veya Dibene suyu da Dicle'nin esas kaynak kolları itibar

(1) Land, aynı yer, satır 3 (=nşr. Brooks, *C.S.C.O., Scr. Syri*, 3, VI, s. 68) de Ḳiṯ(a)riz; Ioann. Ephes., VI, 14, s. 380, 9 da Ḳiṯariz. Gelzer, *Georg. Cypr.*, s. 174 v. 953 ve *Genesis*, s. 69, n. 1 'de süryanice olduğu iddia edilen Ḳiṯriz şeklini, hayret olunur ki Markwart da, *Südarmenien*, s. 50* 'de, onu doğru olarak (th) ile transkribe etmesine rağmen süryanî alfabesiyle almıştır.

(2) Ioann. Malal., nşr. *C.B.*, s. 427, 14.

(3) Ps.-Zach. Rhet., s. 172 vd. = Land, *Anecd. Syr.*, III, s. 259 = Brooks, *C.S.C.O., Scr. Syri*, 3, VI, s. 96, 20: terc. Brooks, s. 66.

(4) Nöldeke, *Z.D.M.G.*, XXXIII, s. 157-163.

(5) Taylor, *J.R.G.S.*, XXXV, s. 40: valley of Halda. Hoffmann, Ahrens-Krüger'in Ps.-Zach. Rhet. terc. (s. 172, 21)' e not. s. 367. Lehmann-Haupt'ın *Armenien* adlı eserine (cild II, 2. kısım, Berlin-Leipzig 1931) ekli Erich Wölkerling'in *Korte des Ost- und Westtigris...* başlıklı haritasında yanlış olarak "Haida" şeklinde kayıtlıdır.

(6) Modern haritaların birbirinden çok ayrı ve büyük kısmiyle hipotetik mahiyette tasvirlerine göre, Ilıca suyunun evvelâ Kulp suyuna mı munsab olduğu (Lynch), yoksa ikisinin birlikte Batman suyunu mu teşkil ettikleri (R. Kiepert) kolayca anlaşılamıyor.

olundukları için (1) buradaki Tigris = Dicle'yi Kallaṭ şeklinde "düzeltmek" (2) doğru olmasa gerektir. Melabaş (Melabbaş) silsilesi, τὸ Μελαβάσων ὄρος τῆς Μηδικῆς [Media'nın Melabas dağı] ile ancak, Nymphios munsabının doğusunda Dicle'nin kuzey kıyısını takip eden Aşit dağı (Aşıt dağı) anlaşılabilir (3). Biddōn kelimesinde G. H o f f m a n n (4) Χωρίον Μίνδονος (daha ziyade Μίνδουος : Prokop., *bell. Pers.*, I, 13, 2. 16, 7)'u teşhis ederek bunu "M o l t k e - K i e p e r t haritasında Dicle'nin sağ sahilinde" "Batman suyunun munsabına karşı Mindon mevkii"... ile bir tutmak istemişti. Fakat bu mevki haritalarda daha ziyade "Mirdon" olarak geçmektedir; adların benzerliği şu halde ikna edici değildir ve biz Mirdon'da muhtemelen Prokopius'un zikrettiği Βιρθόν'u görürsek pek haksız olmayacağız (5). Süryanî metne göre Biddōn daha ziyade Dicle'nin sol sahilindeki silsilenin eteklerinde, ya bugünkü Osmanköy'deki Mirdon'un hemen karşısında (v. O p p e n h e i m'daki R. K i e p e r t haritası) veya daha aşağıda Hasankeyf karşısında aranmalıdır. Şu halde o da, Tannūrīn gibi sınır nehrinin İran'a ait kıyısında bulunuyordu ve vazifesi buradan geçişi himaye idi. Metnimiz bu hudut hattı üzerinde ne kadar ısrar ve inadla durulduğunu göstermektedir.

Kitharizon ve Artaleson'un her ikisi de Prokopius'un, İran sınırından Sophanene'ye giden, yani Arsanias boyunca uzanan yoldan bilhassa ayırdığı (*aed.*, III, 3, 3) Ἰλλυρισός ve Σαφχαί (Ilıca 'nın kuzey batısındaki) geçitlerden Theodosiupolis (Erzurum)'e giden yol üzerinde bulunmaktaydılar. Şu halde Kitharizon, Murat çayı (Arsanias) kenarında değil (6), bilâkis Gönik suyunun aşağı vadisinde aranmalıdır (7). Prokopius sarih olarak, Χορζάνη (Ḫorzajnk', Ḫorcënk')'in, hele belirli bir tabiî hududun yokluğu da in-

(1) M a r k w a r t, *Südarmenien*, s. 559, s. 375 vd.
(2) H o f f m a n n, aynı yer.
(3) H o f f m a n n, *Auszüge*, s. 174, n. 1348.
(4) H o f f m a n n, Ps.-Zach. Rhet., s. 367, s. 172, n. 21.
(5) Bak. yukarıda s. 12 , n. 2 .
(6) L o h m a n n (*GLOBUS*, XC, s. 39, n. 5. 40, sütun 2) bu fikirdedir.
(7) R. K i e p e r t'in Kotariç (Kitariç)'in yanlış bir şekli olduğunu zannettiği Konariç çok kuzeyde, Şeḫ Selīm Kale, Aznaberd ve Karer dağındaki Asteghaberd kaleleri ise (A d o n c, *Armenia*, s. 19) çok batıda bulunuyorlar.

zimam ettiği cihetle, Artaleson (Liçik suyu kenarında mı?) 'un tahkiminden evvel her türlü stratejik himayeden mahrum olduğunu tebarüz ettirmektedir. Bu, ilk defa Iustinianus'un, Amida-Martyropolis-Theodosiupolis yolunu emniyete almak için, eski ve yukarı Fırat'ın batı kıyısını takip eden *Limes*'e paralel olarak, bu yolun doğusunda bir müdafaa hattı inşasına başladığını gösteriyor. Martyropolis ile Arsanias arasında Κλεισοῦρα'lar, yani Ilıca ve Φεισών (şimdi Fîs) geçitleri istihkâmlarla techiz edildiler (*aed.*, III, 3, 6).

Fırat'ın batısında Satala, Koloneia ve Melitene restore edilmişler, ayrıca nehir kenarında Theodosiupolis (şimdi Erzurum) tahkim edilmiş ve Tercan'da şimdiki Vican olan Bizana'dan 3 *mp* mesafede Iustiniana, yani Tzumina tesis edilmiştir (*aed.*, III, 5, 15).

Şu halde görüyoruz ki: bütün esas *Limes* kaleleri Dicle'nin bu tarafında bulunuyorlardı ve sadece bir az önce adlarını söylediğimiz dört müstahkem mevki, Amida'dan, geçitler üzerinden Theodosiupolis'e giden yolu korumakla vazifeliydiler. Doğrudan doğruya Roma hâkimiyetinin bu hattın ötesine geçmediğini, 6. yüzyılın ortasından itibaren cereyan eden askerî hadiseler de göstermektedir. Romalılar bu hattın doğusunda, müttefikleri olan Ermenilerle Persler arasındaki mücadelelere karışmak itiyadında değildiler: onların yardımı olmadan, 543'de Nerseh Kamsarakan Ἀγγλῶν (Angł) yanında, Dubios'dan pek uzakta olmayan bir yerde büyük bir hezimete uğratılmış (1) ve bundan bir nesil sonra Taron'daki Kalamaḫ düzlüğünde yeniden, Romalı kumandanlar umumiyetle ibero-albanik cephesindeki harekâtla yetinirlerken, yine Roma'nın iştiraki olmaksızın, Vardan ile Mihran Mihrevandak arasında mücadeleler olmuştur (2).

Mezopotamya cephesindeki durum da buna benziyordu. 562

(1) Prokop., *bell. Pers.*, II, 25. F. Justi, *Grundriss der iranischen Philologie*, II, s. 534 (burada not 6'da "Agathias 3,28" çizilmelidir). Sebēos, s. 74 nşr. St. Petersburg 1879. Adonc, *ayn. es.*, s. 306, n. 5.

(2) Sebēos, terc. Macler, s. 5. Johann. Kathol., nşr. Emin, s. 37 ve terc. s. 54. Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 437, sub Kalamaxeac' blur. Stein (*Studien*, s. 49, n. 2)'ın reddettiği Taron'daki Kalamaḫ mevkiinin adı, güney Armenia'daki bir çok yer adları gibi (Büyük Cop'k'daki Mambre, Sedrak ve diğerleri) İncil menşelidir (II Sam. 10, 16, LXX).

sulh anlaşmasında, her iki büyük devletin hudut tahkimatını kuvvetlendirmemeleri (ἐπιτειχίζειν) kararlaştırılmıştı; bilhassa Romalılar Daras'ı tahkim etmeyeceklerdi (1). Roma elçisi Ioannes, 565 yılında, görünüşe göre Daras'ın su meselesinin islâhı ile yetinmiş olmalıdır (2).

Iustinus II., Tiberius ve Maurikius devrindeki 20 yıllık İran harbi (572-591), Ṭūr ʿAbdīn'li (3) Theodoros ve Sergios'un Arzanene'ye yaptıkları bir baskınla başlamıştı (4). 573 yılında Markianos, περσικὸν χωρίον [Pers arazisi] Sargathon (şimdi Serce Han) (5) yanındaki başarılı bir çarpışmadan sonra Thebethon'a (6) kadar ilerleyerek burasını 10 gün müddetle beyhude olarak kuşattı. Mardes (7) yanında Markianos'un azledilmesinden sonra Ḫosrav, Dara üzerine yürümüş ve Suriye'den muzafferane avdet etmiş olan kumandanı Āẕarmahan tarafından desteklenerek altı aylık bir kuşatmadan sonra bu şehri zapt etmiştir (573 Kasım). Mütareke müzakereleri sırasında Mehbōd 575 yılında Dara civarını (8) ve Tellā, Telbeşmē ve Rēšʿainā'yı yakıp yıktırdı (9). Bunun üzerine Mezopotamya hududunda silâhlar susmuş bulunurken, Ḫosrav

(1) Menand., nşr. *C.B.*, s. 361, 16 vd. = nşr. de Boor, s. 181, 11.

(2) Menand., nşr. *C.B.*, s. 374, 15 vd. = nşr. de Boor, s. 189, 6 vd.

(3) Theophyl. Sim., II, 10, 6; nşr. de Boor, s. 89, 17 'ye nazaran Ioann. Epiphan., I, s. 378, 27 'de de ἐκ Τουράβδιος τὸ γένος ἕλκοντας şeklinde okunmalıdır; krş. Marquart, *Ērānšahr*, s. 158.

(4) Kurt Groh (*Geschichte des oströmischen Kaisers Justin II.*, s. 104), Romalılara kendi eyaletleri Osrhoëne'yi "yağma ve tahrip" ettiriyor; bu hususta Ioann. Epiphan., s. 378, 22 'de hiç bir malûmat bulunmadığını söylemeye bile hacet yoktur!

(5) Honigmann, *Syria*, X, s. 283 vd.; bana dayanarak W. Schwenzner, Bruno Meissner (*Babylonien und Assyrien*, II, Heidelberg 1925)'deki Asur haritasına mevkiini bu şekilde kaydetmişti. Şu halde Stein, *Studien*, s. 51, n. 7 'deki "Sargathon ve Θηβηθῶν 'un yerleri kat'î olarak tayin edilemiyor" sözleri çizilmelidir.

(6) Nöldeke, *Z.D.M.G.*, XXXIII, s. 157 vd. Honigmann, *Byzantion*, IX, s. 479.

(7) yani Mardin; Theophyl. Sim., III, 11, 2.

(8) τὰ ὅσα πλησιόχωρα τοῦ Δάρας [Dara yakınında ne kadar yer varsa] Menand., nşr. *C.B.*, s. 391, 18. = nşr. de Boor, s. 199, 30.

(9) Ioann. Ephes., VI, 13. Tarihleme için: Stein, *Studien*, s. 81.

575'de διὰ τοῦ λεγομένου Ἀρρεστῶν κλίματος (1) καὶ τοῦ Μαρεπτικῶν (2) [Arreston denilen bölgeden ve Mareptikoi arazisinden geçerek] İran Armenia (Persarmenia) 'sına sefer etti (3). δασμοφόροι τῆς ἥττονος Ἀρμενίας (4) [Küçük Armenia'nın esarete düşmüş ahalisi], yani Artaz (5) bölgesi [ahalisi] onu dostane kabul ederken, κλίμα Μακραβανδὸν καὶ Ταραννῶν (6) [Taron ve Makrabandon bölgesi] ahalisi yerlerini terkedip kaçmıştı (7). Ḫosrav buradan Basean (8) yoluyla Roma Armenia'sına yürüdü ve Theodosiupolis-Karin güneyinde "kendi Armenia'sının sınırında" (9) Ἀραβησσῶν χωρίον (10) [Arabesson mevkii] yanında karargâh kurdu. Bu arada Romalılar şehrin kuzeyinde bulunuyorlardı. Ḫosrav bundan sonra Kappadokia'ya kadar ilerledi; dönüşü esnasında Sebasteia ve Melitene'yi tahrip ettikten sonra Fırat kenarında Kampos (11) yanında ağır bir bozguna uğradı. Ordusunun bakiyesi ile Roma Armenia 'sı (12) ve Arzanene (13) üzerinden Ḳurḥa (14) yaylâsına ulaştı.

(1) Ermenice Rštunik' mi ? yahut Vaspurakan'da Van gölü kenarındaki Arest mi ?

(2) Oku : Μαρδεπτικῶν = ermenice Mardpetakan mı ? Her iki ad üzerine : Adonc, *Armeniya*, s. 7 vd.

(3) Menand., nşr. *C.B.*, s. 393, 7 vd. = nşr. de Boor, s. 200, 31 vd.

(4) Menand., nşr. de Boor, s. 201, 24 vd.

(5) Sebēos, terc. Macler, s. 6 ; Roma Küçük Armenia'sı değil ! Krş. Stein, *Studien*, s. 82, n. 7. 63.

(6) Menand., nşr. de Boor, s. 201, 27 vd. ; oku : Βακραβανδῶν καὶ Ταραννῶν : St.-Martin (Lebeau, *Hist. du Bas-Empire*, X, s. 134, n. 1).

(7) Menand., nşr. Dindorf, s. 81, 8 = nşr. de Boor, s. 201, 27 vd.

(8) Menand., nşr. de Boor, s. 202, 8 : διὰ τῆς καλουμένης Βασσιανῆς.

(9) Ioann. Ephes., VI, 8. Sebēos, terc. Macler, s. 6.

(10) Menand., nşr. de Boor, s. 202, 14.

(11) Ioann. Ephes., VI, 9 : Ḳampos. Neoklaudiupolis (Vezirköprü)'de bir kitabede bulunan παρεμβολὴ Μελειτηνῆς ile krş. nşr. Grégoire, *B.C.H.*, XXXIII, s. 13, No 3. — Nasıl İstanbul'da Κάμπος τοῦ Ἑβδόμου var idi ise (Ducange, *Constantinopolis christiana*, I, s. 140 vd.), devletin bir çok şehirlerinde de bir Κάμπος (*Campus Martius*) bulunmakta idi ; meselâ Amida'da (Humann ve Puchstein, *Reisen*, s. 402 = Lucas, *B.Z.*, XIV, s. 63, No 102), Nikaia'da (*Synax. Cpolit.*, s. 854, 32) ve Ankyra'da (*ayn. es.*, s. 417, 53). Fakat Tomaschek'in (*S.-B. Akad Wien*, s. 79) *Acta Agathangeli*'nin natamam bir metnine göre kabul ettiği gibi Amisos'da bu yoktu.

(12) Ioann. Ephes., aynı yer.

(13) Theophyl. Sim., III, 14, 11.

(14) Ioann. Ephes., aynı yer ; önceleri Ḳarḥa'yı Ḳardūḫāyē şeklinde değiştir-

Sulh müzakereleri 576 'dan 577 'ye kadar Tellā de-Mauzelat (1) ile Dara arasında bulunan Ἀθραήλων'da yapıldı (2). Fakat aynı zamanda Armenia'da savaşa devam olunmakta idi. Tamḫosrav 577 yılı civarında İran Armenia [Persarmenia] 'sında bir çok başarı kazandı. Ertesi yıl Ḫosrav Mezopotamya'da yeniden muhasamata başladı. Athraēlōn'daki, diğer şartlar meyanında Suania (3) ve Dara'nın Bizanslılarda kalmasını ön gören (4), sulh müzakereleri akamete uğradıktan sonra Mehbōd ve Şāpūr Mihrān, Tellā de-Mauzelat, Rēsʿainā ve Θαυννάριος (5) bölgelerini Edessa (6) civarına kadar yakıp yıkarken, bir taraftan da Tamḫosrav Armenia'ya saldırdı. Orada, Komes Maurikios, Arabissos ve Hanzīṭ 'den asker toplayarak Ḳitrīz yanında karargâh kurmuştu (7). İran Merzuban'ı Theodosiupolis'i tehdid ediyordu; fakat Maurikios şehre yardıma koşunca İranlılar gizlice ve süratle Kitharizon önünden (8) Martyropolis'e giderek bütün Ṣōphanāyē bölgesini, yani Mezopotamya eyaletini yağma ve Amida'yı üç gün müddetle beyhude yere muhasara ettiler (9). Merzuban buradan Arzanene yoluyla geri döndü (10). Bunu haber alır almaz Maurikios süratle güneye döndü; Arzanene (Arzōn)'ye giderek bu sefer de o, burasını

mek istemiştim, krş. Theophyl. Sim., II, 10, 3 'de τὰ καρδούχω ὄρη [Kardukhia dağları]. Fakat bu her halde Cabal Cūdī ve Nūḥ'un gemisi manastırı (Dairā de-Bēṯ Kēvīlā) civarındaki Ḳurḥ veya Ḳuraḥ silsilesi olmalıdır (Nau, *R.O.C.*, 2. seri IX, s. 437). — Stein (*Studien*, s. 67. 83, n. 9)'in düşündüğü Masios (-İzala-) silsilesi bu "yüksek dağlar" ile kasdedilmiş olamaz.

(1) Stein (*Studien*, s. 69 ve başka yerlerde) umumiyetle yanlış olarak Tela d'manzalat şeklinde yazıyor.

(2) Menand., nşr. *C.B.*, = nşr. de Boor, s. 464, 26.

(3) Kaukasos'un güneyinde şimdiki Suanet'i: A. Herrmann'ın *R.-E.* 'deki zayıf *Suanoi* maddesi insanı kolayca yanıltabilir; K. Kretschmer'in *ayn. es.* 'deki Σόανες maddesi daha iyidir.

(4) Menand., aynı yer.

(5) Menand., nşr. de Boor, s. 469, 23: Θ = Thannurios, Thannuri (yukarıda s. 13, n. 1). Manbic'li Maḥbūb, *al-ʿUnvān*, *P.O.*, VIII, s. 438 'de: Rās ʿAin, aṯ-Ṯānūrīn ve Tall Mavzan.

(6) Ioann. Ephes., VI, 17.

(7) Ioann. Ephes., VI, 27.

(8) Theophyl. Sim., III, 15, 12.

(9) Ioann. Ephes., VI, 14. 17.

(10) Theophyl. Sim., III, 15, 12.

yakıp yıktı ve eline geçen buranın 10.090 kişilik halkını tehcir etti (1). Orada aralarında Phūm (Ἀφουμῶν)'un da bulunduğu bir çok kaleyi eline geçirerek buraya bir Roma garnizonu yerleştirdi. Kelīmar (Χλομαρῶν)'dan fidye almakla yetindi (2). Maurikios, Ζίρμας (3), şimdi Bohtan ırmağına (4) kadar ilerledi; bunun yakınında ἀμφὶ τὰ καρδούχια ὄρη ἐς κώμην θαμανῶν [Thamanon köyüne kadar Kardukhia'yı çevreleyen dağa], yani Ḳardū'daki Ṯamānūn'a, şimdiki Bē-Tmānīn'e, Ḫosrav çekilmiş bulunuyordu (5). Maurikios buradan Bēṯ ʿArabāyē'ye teveccüh ederek Singara'yı zapt etti (6).

Iustinus II.'un ölümünden sonra Romalılar yeni sulh müzakerelerinde (578/9), bütün başarılarına rağmen, sadece Dara'nın iadesine mukabil, Persarmenia, Iberia ve Aphumōn ile birlikte Arzanene'den feragat etmek suretiyle eski hududun kabulü hususunu temine gayret ettiler. Bu müzakerelerin akim kalmasından sonra Maurikios, 579'da, Dicle ötesinde İran'a taarruz etti (7). Maurikios ve al-Munẕar 580 yılında Kirkesion'dan çıkarak Babylonia'ya sefer yaptılar, aynı zamanda Āẕarmahan tekrar Tellā ve Rēš ʿainā bölgesini tahrip ve talan ederek Osrhoëne'deki Urhāy ve Harran'a kadar ilerledi (8). Fakat dönüşü sırasında Kallinikos yanın-

(1) Kıbrıs'a: Ioann. Ephes., VI, 15. 27. 34.

(2) Ioann. Ephes., VI, 34. Stein, *Studien*, s. 86, n. 17: "her iki yer sarih olarak tesbit edilemiyor". Phūm, Georg. Cypr., v. 939 (cod. Coisl. CCIX): Φουμῶν, şimdi de adı şöyledir: "Foom" (Taylor, *J.R.G.S.*, XXXV, s. 21 karşısındaki harita); H. Kiepert'in üzerinde işlediği (1844) Moltke'nin krokisinde ve *Karte des Ost- und Westtigris*, II, 2'de "Fūm".

(3) Agath., nşr. Dindorf, IV, 29, s. 343, 10; ermenice Cerm, arabca Vādī az-Zarm.

(4) Markwart, *Südarmenien*, s. 336.

(5) Agath., aynı yer. Hoffmann, *Auszüge*, s. 174. Nöldeke, *Festschr. f. H. Kiepert*, s. 76, n. 4. Murad, *Ararat und Masis*, Heidelberg 1901, s. 28 vd. Peeters, *Anal. Boll.*, XXXVIII, s. 322. Markwart, *Südarmenien*, s. 217. 350-352.

(6) Theophyl. Sim., III, 16, 2.

(7) Theopyl. Sim., III, 17, 3 vd.; Menand., frg. 54-55 (*F.G.H.*, IV, s. 255-257) = nşr. de Boor, s. 211, 30. 214, 33. 466, 31.

(8) Ioann. Ephes., VI, 17'de (nşr. Cureton, s. 384, satır 12) çok sarih olarak Ozrō'ēnē şeklinde basılmıştır. Schönfelder yaptığı tercümede (s. 245, satır 2) bu adı değiştirerek "Provinz von Arzun" [Arzun vilâyeti] şekline sokmuştur ki, Stein (*Studien*, s. 93, satır 10) da bunu almıştır. Her ikisi de bu su-

da mağlup edildi (1). İran ordusu Nisibis yanında Mygdonios suyu kenarında, Roma ordusu ise Konstantina surları önünde Monokarton yanında bulundukları sırada, sınırda, Daras ile Mardis arasında, 581 yılında yeniden neticesiz müzakereler yapıldı (2). Tamḫosrav bunun üzerine Konstantina (Tellā de Mauzelat)'ya yürüyerek burada vuku bulan bir savaşta maktul düştü; Monokarton her halde bu zafer şerefine Tiberiupolis adını almış olmalıdır. İranlılar önce Bēṯ Vaşē (Bebase) (3) suyu kenarına çekilerek üç ay müddetle burada ordugâhta kaldıktan sonra memleketlerine döndüler (4).

582'de Komes Maurikios, "Ṣōphanāyē memleketine doğru, Şāmokart adında", aynı ismi taşıyan bir dağ üzerinde bir kale inşa etti (5). Michael Syrus [Süryanî Mihael] bu kaleyi "Ṣōphanāyē diyarındaki bir kale" olarak adlandırıyor (6). "Şāmokart'a gelince, bu Rhōmāyē'lerin [Bizanslıların] ülkesindedir"; buna mukabil Kallaṯ'daki Aḳbā kalesi "Perslerin memleketinde" olarak gösterilmiştir (7). Buna nazaran κάστρον Σαμοχάρτων, Georgios Kyprios'un (8) G e l z e r'e göre kabul etmiş olduğu gibi Arzanene'ye dahil değildir.

583 ' de İranlılar Roma Magister Militum per Orientem'i olan Ioannes Mystakon'u Nymphios'un Dicle'ye karıştığı yerde mağlup ettiler (9). Bundan sonra onlar Aphumōn'u, Romalılar τὸ Ἄκβας'ı

retle hiç düşünmeden İran kumandanına bir İran eyaletini yağmalatmış oluyorlar!

(1) Theophyl. Sim., III, 17, 10 vd.

(2) Menand., nşr. de B o o r, s. 218, 15.

(3) S t e i n, *Studien*, s. 97 : "Betuşi (?) adlı bir ırmak yanında". Bēṯ Vaşē = Bebase (Amm. Marc., XVIII, 7, 9, 10, 1) = τὸ Βίβας (Theophyl. Sim., I, 15, 15) = şimdi Tell Beş. Krş. N ö l d e k e, *S.-B. Akad. Wien*, CXXVIII, s. 16, n. 2 ; krş. ayrıca aşağıda s. 23, n. 8 .

(4) Ioann. Ephes., VI, 26.

(5) Ioann. Ephes., VI, 35. Bu pasaj M a r q u a r t (*Streifzüge*, s. 480) tarafından tercüme edilmişse de, o her nedense *ayn. es.*, s. 486 ' da kalenin inşasını daha önceye, 578 yılına vazetmek istemektedir.

(6) Mich. Syr., IV, s. 378.

(7) Ioann. Ephes., VI, 36.

(8) Georg. Cypr., v. 944.

(9) Theophyl. Sim., I, 9, 5. Theophan., s. 253, 15 vd.

beyhude yere muhasara ettiler (1). Ioannes Ephesos'a göre ise Aḳbā kalesi 583 yılında teslim olduğu Stratelates Ūlā tarafından yerle bir edilmişti (2). Bu olaylardan, Romalıların Nymphios'un bu tarafında kalan müstahkem çemberi kuvvetlendirmek ve diğer sahildeki kaleleri tahrip etmek gayretinde oldukları sarahatle belirmektedir.

Kumandanlığa tayin edilmiş olan Philippikos τοῦ Ἀϊσουμᾶ ὄρους [Aysuma dağı] 'na pek uzağında olmayan Monokarton'dan Dicle'ye, Καρχαρωμᾶν'a, buradan da Μαϊακαριρί (3) üzerine yürümekte olduğu haber verilmiş düşmana karşı, İzala silsilesi üzerinden Nisibis civarına doğru sefer etti (4). Bundan sonra muhtelif istikametlerden Nymphios'a ve tekrar τὸ Βαρβαές'e, yani Bē-ʿArabāyē'ye yürüyerek oradan Σισρβάνων ve Τουράββιος'a (5) ulaştı. Kārdārīgān beyhude yere Tiberiupolis (Monokarton)'i kuşattı; sonra sekiz gün müddetle Martyropolis civarını tahrip ve bundan 12 *mp* mesafede bulunan Ἰωάννου τοῦ προφήτου νεών [Aziz Ioannes mabedi] 'ni yaktı ve τὸ Ζόρβανδον χωρίον [Zorbandon mevkii] 'ne saldırdı (6).

586' da Philippikos, Amida'dan (7) Arzamon (8) suyu kenarındaki Βίβας'a (9) sefer etti. İzala etekleri yakınında Σολάχων'da (10) galip geldi. Düşman Dara'ya 12 *mp* mesafeye kadar takip edil-

(1) Theophyl. Sim., I, 12, 1-3.

(2) Ioann. Ephes., VI, 36-37.

(3) Μαϊακαριρί = *Tab. Peut.* 'nın *Aque Frigide*'si hakkında krş. Ensslin, *Klio*, XIX, s. 476 vdd.; Fränkel, *R.-E.*, *Aqua(e)* maddesi No 43; Weissbach, *R.-E.*, *Maiacariri* maddesi.

(4) Theophyl. Sim., I, 13, 3-5.

(5) Theophyl. Sim., I, 13, 10: τὸ τοῦ Ῥάββιος.

(6) Theophyl. Sim., I, 14, 6. 7. 9. Theophan., s. 254, 15-23.

(7) Theophyl. Sim., I, 15, 1. Theophan., s. 254, 28.

(8) Şimdi Ḥarzam; Theophyl. Sim., I, 15, 15. Theophan., s. 255, 1. Gerçekte "Bēṯ Vaşē ırmağı" (Ioann. Ephes., VI, 26; krş. yukarıda s. 22, n. 3) Ḥarzam ırmağından her halde tefrik edilmelidir.

(9) Bebase, şimdi Tell Beş; krş. yukarıda s. 22, n. 8.

(10) Theophyl. Sim., II, 3, 12. Şimdi Ṣalāḥ (Sachau, *Reise*, s. 400); belki de, Midyāt kuzeyindeki Ṣalāḥ olabilecek olan, ermenice Salk' (Peeters, *Anal. Boll.*, XXVII, s. 170, n. 13)'dır.

di. (1) Dara şehri mağlup orduya kapılarını kapadı (2). Bunun üzerine Philippikos Arzanene'ye, belki de bu bölgenin Dicle güneyinde kalan (3) ve görmüş olduğumuz gibi bazen de Ḥesnā de-Kēphā'nın da dahil addedildiği kısmına teveccüh etti (4). Buranın ahalisi toprak altında bulunan mağaralara sığınmışlardı (5); fakat yerleri keşfolunarak 578 yılında tehcir edildiler (6). Khlomarōn'u (7) kuşattığı sırada İranlılar tarafından ansızın taarruza uğrayan Philippikos, Aphumōn'a ve oradan da Nymphios üzerinden Amida 'ya kadar kaçtı (8). Bunun üzerine İzala silsilesi üzerinde Φαθαχών ve Ἀλαλεισός kalelerini tahkim ettirerek (9), Θαμανῶν 'dan (10) güneye, İran arazisi içlerine kadar başarılı bir akın yapan kumandan Herakleios'u yola çıkardı (11).

587 İlkbaharında Philippikos orduyu taksim etti: Herakleios'a ordunun üçte ikisi, Ṭūr'Abdīn'den Theodoros'a ve Andreas'a geri kalan birlikler verildi (12). Theodoros ve Andreas Ματζάρων kalesini tahrip ve Βεϊουδαές'i zapt ederlerken, Herakleios kuvvetli bir kaleyi muhasara ederek düşürdü (13). Βεϊουδαές kalesine bir garnizon yerleştirildi (14).

588 'de vuku bulan büyük askerî ihtilâl İranlılara, Konstanti-

(1) Theophyl. Sim., II, 4, 10. Ṣalāḥ, Dara'nın takriben 30 km. (20 *mp*) batısındadır.

(2) Theophyl. Sim., II, 5, 7 vd.

(3) Saint-Martin (Lebeau, *Hist. du Bas-Empire*, X, s. 241, n. 2).

(4) Yukarıda s. 3.

(5) Mağara-ikametgâhlar hakkında krş. Lehmann-Haupt, *Armenien*, I, s. 370 (Midyāt), 374, 377 (Ḥasan Kēf), 379 (Arzanene'de Korae), 387 (Skiefdan); krş. Guyer, *Meine Tigrisfahrt*, s. 126 (Ḥiṣn Kēf); Streck, *Z.D.M.G.*, LXVI, s. 300-313 (Masios ve başka yerlerde).

(6) Theophyl. Sim., II, 7, 1-5.

(7) Theophyl. Sim., II, 7, 6. Theophan., s. 256, 12.

(8) Theophyl. Sim., II, 9, 9. 16.

(9) Theophyl. Sim., II, 9, 17.

(10) Krş. yukarıda s. 21, n. 5. Hoffmann, *Auszüge*, s. 174 'de burasını Dicle'nin sağ sahilinde İzala silsilesi eteklerinde, Ḥiṣn Kēfā yakınlarında aramaktadır.

(11) Theophyl. Sim., II, 10, 2. 4 vd.

(12) Theophyl. Sim., II, 10, 6.

(13) Theophyl. Sim., II, 18, 2.

(14) Theophyl. Sim., II, 18, 7-25. Theophan., s. 259, 8-10.

na'ya kadar ilerlemek imkânını bahşetti; fakat bunlar geriye atıldılar ve sonradan Martyropolis yanında yeniden mağlup edilerek buradan Nisibis'e kaçtılar (1).

589 yılında İranlılar Sitta'nın ihaneti sayesinde Martyropolis şehrini ellerine geçirdiler (2). Romalılar burasını geri alamadılar ve bu şehirden 7 *stad* mesafede, bir tepe üzerinde, her halde Maurikiupolis (3) adını alan yeni bir şehir kurdular (4).

590 yılında yeni kumandan Komentiolos, subaylarından Herakleios'un soğukkanlılığı ve cüretkârlığı sayesinde Sisarbanon yanında, hemen hemen kaybedilmek üzere olan savaşı kazandı (5). Komentiolos'un ordusu bunun üzerine Martyropolis'i tekrar kuşattı; bizzat kendisi buradan (her halde 591'de) Akbas'a (6) karşı bir akın yaptı; şu halde burası 583 yılında İranlılar tarafından tahrip edildikten sonra tekrar imar edilmiş olmalıdır (7). Aynı yıl içinde Romanos, huduttan çok uzakta Κάντζακον (Gancak) yanında Bahrām'ı mağlup etti (8).

Sâsânî devletindeki ağır iç karışıklıklar filvaki hudut savaşlarında bir nev'i mütareke sağlamış görünüyor; buna rağmen Nisibis yanında kuvvetli birlikler muhafaza edilmiş (9) ve Martyropolis müdafaasına da inadla devam olunmuştur (10). Ambar ve Anatho üzerinden Romalılara, Kirkesion'a iltica mecburiyetinde kalmış olan Ḫosrav II., Bahrām'ın, sadece bîtaraf kalması mukabilinde Maurikius'a Nisibis ve Dicle'ye kadar olan bölgeyi teklif etmesine mukabil (11), İmparator'a, tahtı tekrar ele geçirmesi için kendisine yardımı halinde Martyropolis ve Dara'yı vermeyi ve

(1) Theophyl. Sim., III, 3, 10. 4, 2. Theophan., s. 261, 6.

(2) Theophyl. Sim., III, 5, 11-13. Theophan., s. 262, 4. Euagr., VI, 14, s. 231, 30 vd.; Mich. Syr., II, s. 330. Manbic'li Maḥbūb, *al-ʿUnvān*, *P.O.*, VIII, s. 440.

(3) Manbic'li Maḥbūb, *al-ʿUnvān*, *P.O.*, VIII, s. 441 'e göre "Mavrik".

(4) Euagr., VI, 14, s. 232, 31.

(5) Euagr., VI, 15, s. 233, 4 vdd. Theophyl. Sim., III, 6, 1. Theophan., s. 262, 7.

(6) Theophyl. Sim., IV, 2, 1. Euagr., VI, 15, s. 233, 19: Ὄκβας.

(7) Marquart, *Streifzüge*, s. 481 vd.

(8) Theophyl. Sim., III, 7, 2 vd.

(9) Krş. Theophyl. Sim., IV, 9, 1.

(10) Theophyl. Sim., IV, 12, 1.

(11) Theophyl. Sim., IV, 13, 24.

Armenia'dan feragat etmeyi vadediyordu (1). Maurikius kendi birlikleri refakatinde Ḫosrav'i Ktesiphon'a iade etti. Ḫosrav'in önceden gizlice mukavemete devam etmeleri emrini göndermiş olduğu (2) Martyropolis'in derhal Romalılara geri verilmesi icab etti (3). Aynı şekilde daha henüz yolda bulunulurken Dara'nın anrhtarları da teslim olunarak İmparator'a gönderildi (4). Dara'dan 14 *mp* mesafedeki hudut mevkii olan Ammodios'da, Hükümdar'ın Romalı refakatçileri, yani her halde sadece subaylar, geri döndüler (5).

591 İlkbaharında Ḫosrav'in yeniden tahta yükseltilmesi 20 yıl savaşının sonu oldu. Hatta Bahrām'a gönderdiği bir nâmesinde, diğer ünvanları arasında, kendisini εἰρηνάρχης, νικητής [barışçı, muzaffer] ve βασιλεὺς μισοπόλμοες [savaştan hoşlanmayan imparator] olarak takdim ettiği rivayet olunan (6) Ḫosrav, bir ricanâmesinde Maurikius'a εἰρηνικός [sulhsever] ve ἀμνησίκακος [affedici] ünvanları ile hitab etmekte idi (7). Filvaki İmparator, sadece Romalı birliklerin yardımı ile tahtını tekrar kazanabilmek ve onu korumak imkânını bulmuş olan Ḫosrav'den yeni arazi talep etmekten feragat etti: αἱ δέ σπονδαὶ (8) Ῥωμαίων τε καὶ Περσῶν ἐν ἴσῃ μοίρᾳ προέρχονται [Mütareke, Bizanslılar ile Persler arasında eski statüyü muhafaza etmektedir] (9). Bu, sadece, evvelce kararlaştırılmış olduğu gibi, geri verilmiş olan Dara ve Martyropolis müstahkem mevkilerinin doğusunda kalan eski sınırın yeniden tesisi mânasına gelebilir; Ḫosrav'in elçileri aynı şekilde "Armenia'ya da elveda demeyi (10)" va'detmişlerdi. Bununla da her halde, Roma Armeniası'nın işlerine karışmamak va'din-

(1) Theophyl. Sim., IV, 14, 8.
(2) Theophyl. Sim., IV, 15, 8.
(3) Theophyl. Sim., IV, 15, 12-18. Euagr., VI, 19, s. 234, 34. Manbic'li Maḥbūb, *al-ᶜUnvān*, *P.O.*, VIII, s. 446.
(4) Theophyl. Sim., V, 3, 10. Euagr., VI, 19, s. 235, 1. Manbic'li Maḥbūb, *al-ᶜUnvān*, aynı yer.
(5) Theophyl. Sim., V, 4, 4.
(6) Theophyl. Sim., IV, 8, 5.
(7) Theophyl. Sim., IV, 11, 1.
(8) Dölger, *Regesten*, s. 13, No 104.
(9) Theophyl. Sim., V, 15, 2.
(10) Theophyl. Sim., IV, 13, 24.

den başka bir şey anlaşılmamalıdır. Bu vaadle yalnız bu hususun denilmek istendiğini, 700 yılı civarında telif edilmiş olan Διήγησις *(Narratio de rebus Armeniae)*'in malûm pasajı da göstermektedir (1): Ḫosrav ἔδωκε τὴν Ἀρμενίαν πᾶσαν Μαυρικίῳ Καίσαρι ἕως τοῦ Τιβή (Dvin) [bütün Armenia'yı Tibe (Dvin)'ye kadar imparator Maurikios'a verdi.]; öyleki ποταμὸς Ἀζάτ (Garni çayı) hududu teşkil etmekte idi (2). Şu halde bunun doğusunda İran Armeniası (Persarmenia) mevcudiyetini idame etti ki, buna meselâ Ἀσπούρ[ακ]αν dahil bulunuyordu (3). Fakat Roma'nın "menfaat sahası" o zaman da devlete doğrudan doğruya bağlanmadı; bilâkis Taron'lu Muşeł Mamikonean gibi hemen hemen bağımsız yerli şeflerin idaresinde kaldı.

Ermeni tarihçisi Sebēos, Ḫosrav'in "va'dine uygun olarak Roma'ya devrettiği" bölgenin hudutlarını mufassal olarak vermektedir: "Mcbin (Nisibis)'e kadar bütün Arvastan (= Bēṯ ᶜArabāyē)'ı (4) ve idaresi altında olan Armenia'dan Hurazdan nehrine (şimdi Zanga) kadar Tanuterakan arazisini; Garni köyüne ve Bznunik' gölünün (Van gölü) kıyılarına ve Aṙest-avan'a kadar Kotaik' bölgesini ve Hac'iun ve Maku'ya kadar Gogovit eyaletini". -- (Diğer müellifler Van gölünün güneyindeki Encak-'isar dağını da hudut noktası olarak zikrederler).

"Vaspurakan-gund (Vaspurakan eyaleti), İran hükümdarının hâkimiyetinde kaldı; bundan sonra Roma hâkimiyetinde çok, İran hâkimiyetinde ise yalnız pek az Ermeni satrapı kaldı. [Ḫosrav] Tp'ḫis (Tiflīs) şehrine kadar Iberia'nın büyük bir kısmını da Romalılara terk etti" (5).

Sebēos burada sadece Van gölünün kuzey doğu köşesinden Kur'a kadar olan hududu vermektedir; Nisibis ile Van gölü arasındaki mühim parça eksiktir. Fakat o da Ḫosrav'e, ancak "va'detmiş olduğunu" terk ettirdiğine nazaran, biz onun ifadesinden

(1) *Narratio de rebus Armeniae*, s. 280.

(2) *Ayn. es.*, s. 281. Gelzer, *Georg. Cypr.*, önsöz, s. LIV.

(3) *Narratio de rebus Armeniae*, aynı yer.

(4) Aşağıda zikrolunan, hududun kenarlarına kadar vardığı şehirler, İran'a ait kaldılar. Krş. Gelzer, *Georg. Cypr.*, s. LIII. Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 228.

(5) Sebēos, nşr. Patkanean, s. 33. 45.

ancak, sadece Dara, Martyropolis ve (bildirilen huduta kadar) Armenia'nın va'd ve terk edildiğini beyan eden grek haberlerinin bir teyidini istihraç edebiliriz. Geri kalan sınır hattı, buna göre, mutad olduğu gibi Khaboras ve Nymphios boyunca uzanıyor idi (Dara yanından 573'e kadar).

Şimdi hâkim olan nokta-i nazara göre, Georgios Kyprios tarafından 600 yılı civarında Roma arazisinden sayıldığı için (1), Maurikius ayrıca Arzanene eyaletini de ele geçirmiş olmalıdır. Georgios (2), Gelzer'in telâkkisine göre Arzanene'de 6 *castrum* zikrediyor: Ἀφουμῶν, Ἀριβάχων, Φλωριανῶν, Δαφνούδιν, Βαλοῦος ve Σαμοχάρτων. Bu altı yer adını bir gözden geçirelim!

Aphumōn süryanice Phūm olup şimdi Ilıca (3) yanındaki Fūm 'dur ve hiç olmazsa 578'den beri Roma hâkimiyetinde bulunuyordu. Arivakhōn'u Tomaschek (4), Pseudo-Vāḳidī'deki (5) Ariyāvaş addetmekte idi. F. C. Andreas (6) ve Markwart (7) bunda Mokk' (Moxoëne) eyaletindeki şimdiki Arvaḫ yaylâsını tahmin etmekte idiler. Markwart (8), Sebēos'dan (9), Mokk"un Maurikius tarafından ilhak edilmiş olduğu hususunu istihraç ediyor. Sebēos da Karin'den Korduk'a kadar Ermeni reislerinin firar ettiklerinden ve bunların kumandan Herakleios ve Hamazasp Mamikonean tarafından Cermay (şimdiki Bohtan suyu) kenarındaki (Zṙēl?) kalesine kadar kovalandıklarından bahsetmektedir. Bundan önceki (VI.) bab. Naḫçavan üzerinden Kur'a sefer eden bir Roma-İran ordusu tarafından Ermeni asilerinin müştereken tenkilinden bâhistir. 591 yılında hudut müstahkem mevkileri hakkında, bu hadiselerden, kesin hiç bir bilgi elde etmek mümkün

(1) Gelzer, *Georg. Cypr.*, s. LVI. Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 229 vd. Markwart, *Südarmenien*, s. 171, n. 1.

(2) Georg. Cypr., v. 939-944.

(3) Krş. Yukarıda s. 21, n. 2 ve aşağıda s. 32, n. 2.

(4) Tomaschek, *Sasun*, s. 15.

(5) Ps. Vāḳidī, s. 54; orada İsʿird yanında zikredilmiştir.

(6) F. C. Andreas (Hartmann, *Bohtan*, s. 127 = *M.V.A.G.*, 1897, I, s. 67).

(7) Markwart, *Südarmenien*, s. 423 vd.

(8) *Ayn. es.*, s. 424.

(9) Sebēos, s. 50, bab VII, terc. Macler, s. 33.

değildir; buna ilâveten hadiselerin bu tasviri ne tahrifattan (1) ârî ne de tamamı kronolojik bakımdan emindir (2).

Arivakhōn ve Arvaḫ adlarının şekil itibariyle birbirine gayet iyi uymalarına rağmen, Roma arazisinin doğuya doğru bu kadar uzamış olduğunu, sadece bu ahenk benzerliğinden dolayı, kabule imkân yoktur; zira Arvaḫ, Şatāk'ın güney doğusunda ve Van'ın güneyinde bulunmakta, şu halde Batman suyunun hemen hemen 200 km doğusuna düşmektedir! yine, her halde (3) Siirt'in güney doğusunda Arvaḫ (4) bölgesinde, Deh köyü civarında (5) aranması lâzım gelen başka bir Arvaḫ mevkii de bu mânada hesaba katılamaz.

Φλωριανῶν adı altında Gelzer (6), Χλομάρων'u tahmin etmektedir; sonlarından sarf-ı nazar bu isimlerde sadece λ ve α harfleri müşterektir! Ne Romalılar tarafından harp içinde Χλομάρων (süryanice Kelīmar) adında bir yerin zaptından ne de bu isimde mühim bir kalenin sulh muahedesi mucibince İranlılar tarafından terk edildiğine dair hiç bir yerde bir kayıt yoktur. Floriana, yer adı olarak, Pannonia Inferior'da da geçiyor (7); bu, devletin yalnız bir kısmına, o da üç ayı bile bulmayan bir süre, hâkim olan imparator Florianus'un (8) bir tesisi de olabilir.

Δαφνοῦδιν meçhuldur. Başka bir Daphnudion, Phrygia Salutaris'de (9) bulunmakta idi. İsim Κεφαλοῦδιν (10) tarzında teşkil edilmiştir. Daphnudin belki de Dibene veya Bylkalēn suyu kaynak bölgesinde aranmalıdır.

(1) Markwart, *Südarmenien*, s. 76*, n. 2.

(2) Sebēos, terc. Macler, s. 37, n. 1.

(3) Markwart, *Südarmenien*, s. 423 vd. aksine.

(4) Ayneal Lynch: Eiru, Türkçe harita 1:800.000: Eruh (Dih).

(5) Hartmann, *Bohtan*, s. 17 = *M.V.A.G.*, 1896, I, s. 101.

(6) Gelzer, *Georg. Cypr.*, s. 167-8, v. 941; aynı şekilde Markwart, *ayn. es.*, s. 14*.

(7) Mócsy, A., *R.-E.*, *Pannonia inferior* maddesi.

(8) Rohden, P. v., *R.-E.*, *Annius* maddesi, No 46.

(9) Krş. Georg. Cypr., v. 1515. — Ḳaṣṭrā Daphnūdin'den (Ioann. Ephes., III, 8'e göre) İstanbul'a gemi ile (δρόμων) bir kaç saatte varılabilir (*ayn. es.*, III, 9); bu her halde Bithynia'da Daphnusia - Thynias adasındaydı. — Difne adında bir yer Hasankeyf'in takriben 6 km güney doğusunda bulunmaktadır.

(10) Georg. Cypr., v. 582; şimdi Cefalù.

Βαλοῦος muhtemelen Βαϊουλοῦος'un (1) bir dubleti olup Gelzer (2) tarafından Βαλοῦος şeklinde düzeltilmekte ve Bālū, şimdiki Palu (3) ile bir tutulmaktadır.

Σαμοχάρτων, yukarıda da gördüğümüz gibi, mevkiine nazaran aslında Sophanene'ye ait bulunuyordu. Tomaschek'in bu adı Simn silsilesinin ismi ile birleştirip "Sanasun bölgesinde" (4) yerleştirmesi pek ikna edici değildir; bu ad daha ziyade Markwart'a (5) uyarak "Σάμος'dan yapılmış" (6) şeklinde izah edilmelidir.

Georgios Kyprios'da (7) bundan sonra geçen kelimelere nazaran, Roma arazisinin 591'den sonra κλεισοῦρα Βαλαλείσων'a, yani ermenice Bałēš (8) veya şimdiki Bitlis'e kadar uzamış olduğu zannedilebilir (9). Fakat bu pasajın hakikaten Georgios Kyprios'a ait olması hemen tamamiyle imkânsızdır. Esasen ben umumiyetle v. 945-965 arasındaki bütün babı, pasajlarından pek azının istisnasiyle, Georgios Kyprios'dan ziyade Ermeni Basileios'a atfetmek taraftarıyım (10). İstisna olarak sadece Kitharizon (v. 953) ile Sophene (v. 958), Anzetine (959), Bilabetine (962) ve Astianike (964) *klima*'larını kabul ediyorum.

Eğer Georgios Kyprios'a göre hakikaten Bitlis'e kadar bütün Arzanene'yi Roma eyaleti olarak mütalâa etmek gerekse idi, bu müellifte, Gelzer'in zorlama bir tashih ile bulduğunu tahmin

(1) Georg. Cypr., v. 955.

(2) Gelzer, *Georg. Cypr.*, s. 175.

(3) Ps.-Wāḳidī'nin Niebuhr terc. s. 97 (krş. s. 161)'de بالو şeklinde yazılmıştır.

(4) Tomaschek, *Sasun*, s. 5. 8.

(5) Marquart, *Streifzüge*, s. 486, n. 1; krş. daha önce Nöldeke, *Z.D.M.G.*, XXXIII, s. 144.

(6) Samos adında Kommagene kralları hakkında krş. Honigmann, *R.-E.*, *Kommagene* maddesi (suppl. IV, sütün 983, satır 44'de "in Arzanene" kelimeleri silinecektir). Ayrıca krş. Jalabert-Mouterde, *I.Gr.L.*, s. 11, n. 3; s. 28, No 5, satır 11-12; s. 29, No 7, adnotatio; s. 30, No 8, satır 12; s. 47, No 46, satır 7.

(7) Gelzer, *Georg. Cypr.*, v. 945-947.

(8) Thomas Arcruni, s. 110: Bałałēš.

(9) Gelzer, *Georg. Cypr.*, s. LVI. Tomaschek, *Sasun*, s. 8.

(10) Honigmann, *Byzantion*, IX, s. 214'de Arzanene üzerindeki mülâhazalar burada verilen tafsilâta göre tashih edilmelidir.

ettiği, sadace Χλομάρων'un zikrini değil, aynı zamanda bu bölgenin şehir ve müstahkem mevkileri arasında yeniden inşa edilmiş olan Ἀκβάς ile bölge merkezi Arzan (Arzōn)'ın kaydını bulmamız da lâzım gelirdi. Bunun yerine eserde yukarıda bahsettiğimiz altı mevkiin adlarını okuyoruz ki, bunlardan yalnız birisi, Aphumōn, şüphesiz olarak Arzanene'ye dahil, fakat bir diğeri, Samokharton ise, aynı şekilde kesin olarak Sophanene'de, yani Nymphios'un batısında bulunmakta idi. Şu halde acaba, diğer dört mevkiin Georgios Kygrios tarafından Arzanene'ye ithali her türlü şüphenin üstünde midir? P a r t h e y 'de (1) şu müteakip satırları okuduğumuz nisbette bu sualin haklılığı meydana çıkıyor:

938 κάστρον Ἀτταχᾶς κλίματος Ἀρζανικῆς

939 κάστρον Ἀφούβων | oku - μων]

Attaḫ veya Hattāḫ yukarı Nymphios'un, Batman suyunun bir kolu olan şimdiki Ḳulp suyunun batısında ve Arzanene de bunun doğusunda bulunduğu cihetle, H. K i e p e r t haklı olarak bundan şüphelenmiştir (2). G e l z e r bunun üzerine bu pasaj için şunu yazmaktadır (3): "*Sed boni libri dilucide regionem Arzanenen a castro Attacha discernunt, verba*que Κλίματος Ἀρζανινῆς *minio rubro in codice Barrocciano scripta sunt, ita ut cum sequentibus coniungenda sint. Tituli loco sunt verba* Κλ. Ἀρζανηνῆς *et revera castra quae deinde Georgius enumerat in Arzanene provincia sita sunt, velut Aphumon, Samocharton et Chlomaron (si recte ita* Φλωριανῶν *emendavimus)*". Samokharton için bu ifade, görmüş olduğumuz gibi, burası hiç şüphesiz Sophanene'de bulunduğu cihetle, yanlıştır; doğrudan doğruya Κλίματος Ἀρζανηνῆς kelimelerini takip eden Aphumōn veya Phumon kesin olarak Arzanene'ye dahildi. Eğer bunların hakikaten G e l z e r 'e uyularak bir başlık addedilmesi lâzımsa, bu, görüldüğü gibi, ancak bu tek satıra münhasır olabilir. Fakat bunları bazen kendisinden evvel gelen, bazen de doğru olarak kendisini takip eden Kastron'a ait bir haşiye veya satır arası ilâvesi addetmek daha doğru olurdu. Cod. Baroccianus müstensihinin *minio rubro* ilâvesini yazmış olması hu-

(1) Hierocl., *Synecd.*, s. 89.

(2) K i e p e r t, H., *Monatsber. d. Akad. Berlin*, 1873, s. 184, n. 1.

(3) G e l z e r, *Georg. Cypr.*, s. 165 (v. 938 daha ziyade 938ª'ya).

susuna gelince, bunu, Gelzer'den başkası her halde ispat delili olarak kabul edemez. Burada Gelzer'e göre κλίματος Ἀρζανηνῆς terkibinin başlık olarak taalluk ettiği ἐπαρχία kelimesi, her zaman Nominativ halindedir ve diğer *klima*'lar hiç bir yerde eyalet adları gibi *Kastron*'lar üstü mütalâa edilmemiş ve bunlardan ayrı olarak, birbiri arkasından sayılagelmişlerdir.

Şu halde 591 yılına ait tek sınır tashihi olarak, görmüş olduğumuz gibi, daha 578 yılında Komes Maurikios tarafından zapt olunan ve 578/9 sulh müzakerelerinde Arzanene *yanında* görünen (1) Aphumōn'un ilhakını kabul etmek lâzımdır. Ayrıca burası; Gelzer'in Georgios Kyprios'a dair hatalı dördüncü küçük haritasında yanlış olarak kaydedildiği gibi (2), Batman suyunun ve Attakhas'ın doğusunda değil, bilâkis bu sonuncunun kuzey doğusunda Ilıca yanında, yani ancak Batman suyu kaynak kollarının en batıda bulunanının ötesinde, Martyropolis şehrinden daha batıda bulunmakta idi! Bir hudut genişlemesinin Romalılar için çok daha kıymetli bir kazanç mânasını taşıyacağı Mezopotamya için de, Georgios Kyprios'da 363'den kalma eski *Limes* sınırını değişmemiş olarak bulmaktayız.

Bu şekilde ben, Μεσοποταμία[ἄνω] (3) ἤτοι Δ Ἀρμενία [Mezopotamya (yukarı), yahut dördüncü Armenia]'da Amida, Martyropolis ve Daras şehirlerinin arkasından sayılan 32 *kastron*'u, sadece 591 sulhu neticesinde Arzenene'deki Aphumōn'un ilâvesiyle, kısmen eski *Limes* üzerinde, kısmen bunun hinterlandında (Abarne gibi) bulunur ad ve itibar etmekteyim.

(1) Krş. yukarıda s. 21.

(2) Hübschmann (*Idg. Forsch.*, XVI, s. 308) haksız olarak, Gelzer'in, hiç şüphesiz gerçek mevkiin bilinmemesinden doğan, Fūm'u bu şekilde yerleştirmesine bir mesnet aramaktadır. Hübschmann'ın kaydettiği Ps.-Moses Horenac'i, s. 37'deki pasajın, içinde Fūm hiç zikredilmediği için, her hangi bir önemi olamaz! Krş. yukarıda s. 21, n. 2 ve s. 26, n. 10.

(3) Bir Μεσοποτομία κάτω [Aşağı M.]'dan hiç bir yerde bahis yoktur. Mamafi Ialimbana'lı Basileios, Osrhoëne'yi Μεσοποταμία (*Georg. Cypr.*, v. 918) ve nehirler arası bölgenin her iki eyaletini Ἀσυρία (v. 912) yani ermenice Asorik' (Honigmann, *Byzantion*, IX, s. 213) olarak zikrediyor. Ermeniler merkezleri Edessa ve Amit' (krş. Koriun, *Vita des heiligen Mesrop*, nşr. Venedig 1894, s. 18. 20. 32; terc. Marquart, *Über den Ursprung des armenischen Alphabets*, Wien 1917 [*Studien zur armenischen Geschichte*, I], s. 27. 45) olmak

Gelzer, bütün Georgios Kyprios neşrine, meselâ cod. B = Coislin. CCIX'a nazaran çok daha fena okuma şekilleri arzeden A = cod. Barocc. CLXXXV nüshasını esas olarak almış ve buna uygun olarak, bu yanlış yazılış şekillerini, kendi komanterinde doğru olarak ilân etmiştir (1).

Mezopotamya kalelerinin büyük ölçüde bozulmuş olan adlarını, imkân olduğu nisbette, aşağıdaki şekilde restore etmek istiyorum:

913	κάστρον	Ῥισκηφᾶς	şimdi Hasankeyf?
	»	Τουράββιος	Ṭūr ʿAbdīn; şimdi Ḥātim Ṭāʾī Kalesi
915	»	Μάρδης	şimdi Mardin
	»	Λόρνης	Mardin'e doğuda yakın (2)
	»	<Ἰδ>ρίφθον	şimdi Ḳaşr b. Malik Dārā?
		Ἴσφριον (3)	
	»	Γζαύρας	şimdi Ṣōr [Savur]
920	»	Αὐδάσσων	
	»	Ἀβάρνης (?)	şimdi Çermük (?)
	»	Τζινοβίας	
	»	Ἰνζιετῶν (4)	
	»	Βαναβήλων	şimdi Benābil (5)
925	»	Χούδδων (6)	

üzere iki Asorik'i birbirinden ayırırlar. ἄνω [= yukarı] kelimesi şu halde Basileios'un ilâvesidir.

(1) Gelzer, *ayn. es.*, s. 163 (v. 930, 931'e).

(2) Krş. yukarıda s. 10, n. 4.

(3) Krş. yukarıda s. 11, n. 2. Ἴσφριος A.

(4) Markwart, *Südarmenien*, s. 104'e göre süryanice Anziṭ, arabca Ziyāṭ, şimdi Ammane.

5) Markwart, *Südarmenien*, s. 552'deki sözde Οὐαλαρσεκούπολις ile birleştirme çizilmelidir. Bunun hakkında krş. Adonc, *Armeniya*, s. 39, n. 1 ve Honigmann, *B.Z.*, XXV, s. 82, n. 1.

(6) Belki de zaman zaman doğuya doğru uzanan Osrhoëne'nin Hodda adındaki kraliçesine nisbeten (*C.I.L.*, VI, 1797) böyle adlandırılmıştır? Krş. Edessa'lı Abgar'ın hemşiresi ve Sanatrūk'un annesi Odē (Ps.-Moses Ḫorenac'i II, 33. F. Justi, *Iranisches Namenbuch*, s. 231). Diğer taraftan Χούδδων'da asurice Uda tahmin edilmiştir.

926 κάστρον Ἀϊσουμᾶς <Δα>δοῦος (1)
? - φρόνας
» Βασιλικόν (2)
» Σπήλαιον Ὀδήλων (3)
930 » Βηϊου<δ>αΐθας
» Μασσάρων (4)
» Βιρθαχαβράης (5)
» Σιτέων Χίφας (6)

(1) Ἀϊσουμᾶς adı bence her iki satırın (v. 926-927) sol yarısı olarak ayrılmalıdır. — Daduos adı hakkında krş. Steph. Byz. 'deki Δαδόκερτα (Armenia ve Media arasında). Yahut κάστρον Δαουίδος şeklinde mi okumalı? (R. Kiepert v. Oppenheim 'de yanlış olarak *Maladani* şeklinde, Dicle kenarında, Batman suyu munsabının bir az yukarısında işaret edilen Mela Dā'ūd adındaki mevki ile krş.). Eğer Coisl. CCIX'a uyarak yalnız — δοῦος okunması lâzımsa, [Μιν] δοῦος şeklinde bir itmam akla gelebilirdi (krş. yukarıda s. 18).

(2) Gelzer, *Georg. Cypr.*, s. 162'ye göre: "*haud dubie* τὸ Βασιλέων φρούριον" (krş. yukarıda s. 12).

(3) Cod. Barocc. CLXXXV'deki Σπηλον καὶ Ὀ. yerine Σπῆλογκαι Ὀ = *Speluncae Odelorum* okunmalıdır. Σπῆλον yerine Ἀγγῆλον okunması şeklinde Markwart, *Südarmenien*, s. 107, n. 2'deki kombinasyonlardan vazgeçilmelidir. Bu civardaki mağaralar hakkında krş. yukarıda s. 24, n. 5.

(4) Her halde, Weissbach 'ın, *R.-E.*'de *Mazara* Nº 2 maddesinde Harput yanındaki Mezereh ile birleştirmek istediği, Theophyl. Sim., II, 18, 7'deki Ματζάρων; fakat burası İran'ın hududunda muhtemelen Ṭūr ʿAbdīn ile Dicle arasında bulunuyordu. Krş. Hoffmann (Gelzer, *Georg. Cypr.*, s. 163 'de). Bu zat, bu mevkiin (Karl Ritter 'in kabul ettiği gibi) bugünkü Mathra ile aynı olmasını, Mathra'nın Μίνδουος = Middō yanındaki huduttan çok uzak bulunması yüzünden şüphe ile karşılıyor; mamafi o da bizzat sonradan Μίνδουος = Middō müsavatını kabulden vazgeçmiştir (Ps.-Zach. Rhet., s. 366, s. 171, 21'e not; krş. yukarıda s. 16). Hoffmann, Massaron'u Ḥātim Ṭā'ī Kalesi altında şimdiki Bāzār'la identifiye etmeyi teklif ediyor.

(5) v. 937'deki gibi bir "saray"; Ammianus Marcellinus ve Prokopius'daki Birtha (yukarıda s. 12, n. 1) ve Ṭāṣītā'dan uzakta olmayan Galaş silsilesi üzerindeki Bīrṭā (Nau, *R.O.C.*, XV, 2. seri V, s. 60-61) ve krş. yukarıda s. 11, n. 1.

(6) = *Tab. Peut.*'nın Sitae'si (H. Kiepert, *Monatsber. d. Akad. Berlin*, s. 181, n. 2). Markwart, *Südarmenien*, s. 173: "Χίφας adı, κάστρον Ῥισκηφᾶς v. 913'e derkenar olarak tasvir edildiği gibi kenardan metne girmiş olup *Not. dign., or.* XXXVI, 13, 30'daki Cefae'ye tekabül eder". Mamafi *Not. dign.* 'de sık sık rastladığımız bir çifte isim de (meselâ Resain - Theodosiopoli; Mefana Cartha) düşünülebilir.

κάστρον Κάλωνος
935 » Βιβασάρων (1)
» Τζαύρας (2)
» Βίρθας (3)
» Ἀτταχᾶς şimdi Hattāḥ
» Ἀφουμῶν şimdi Ilıca [Lice] yanında Fūm
940 » Ἀριβάχων
» Φλωριανῶν
» Δαφνοῦδιν
Βαλοῦος
» Σαμοχάρτων.

Georgios Kyprios'dan öğrendiğimiz *Limes* hududu, filhakika bu eserin yazılmasından hemen sonra, bütün ehemmiyetini kaybetmiştir. 7. asır başı mücadeleleri, evvelâ Sâsânî kumandanlarını, sonradan Herakleios'u, mütekabilen birbirinin ülkelerine derin bir surette nüfuz ettiren büyük savaş başarıları yüzünden, *Limes*'den çok uzaklarda cereyan etti (4). Bundan bir az sonra her tarafta galip gelen İslâm, Önasya'nın siyasî durumunu tamamiyle değiştirince, artık eski *Limes Orientis* tarihî rolünü ebedî olarak ikmâl etmiş oldu.

(1) Markwart, *Südarmenien*, s. 173'e göre, Βιβασάρων nasıl Bēṯ Bāşar'ı temsil ediyorsa, bu da *Tab. Peut.*'nın Thalbasaris'i yani Tall Bāşar olmalı.

(2) Belki Dicle kenarında, (Amida'dan) Ziyāṭ kalesine giden yol üzerinde bulunan süryanice Ṣūrṭā'dır (Ioann. Ephes., *Commentarii de beatis orientalibus*, terc. Van Douwen-Land, Amsterdam 1889, s. 41, 6 = Land, *Anecd. Syr.*, II, s. 61). Şimdiki Ammaneh olan Ziyāṭ hakkında krş. Markwart, *Südarmenien*, s. 101-102 (krş. yukarıda s. 33, n. 4).

(3) Krş. yukarıda s. 34, n. 5.

(4) Yalnız başlangıçta Phokas'ın kuvvetleri Maurikius'un sözde oğlu Theodosius'a karşı Bēṯ Vaşē yanında, eski hududa pek uzak olmayan bir yerde galip gelmişlerdi (Nöldeke, *S.B. Akad. Wien*, CXXVIII, s, 16). Daha Phokas devrinde Dara, Ṭūr'Abdīn, Amida, Tellā ve Rēş'ainā kaleleri; Herakleios zamanında ise Edessa, Suriye ve Mısır İranlıların eline geçmişti (Brooks, *Z.D.M.G.*, LIII, s. 323, nº 280 vdd.). Aynı şekilde Ḫosrav'in 18. hâkimiyet yılında (608) Aştat Yezdayar Armenia'da, Haşteank' 'da bulunan Źit'aṙiç (Kitharizon), Satał, Aṙastiay ve Nikopolis kalelerini zapt etmişti (Sebēos, s. 76 nşr. Patkanean; krş. Steph. Asołik, s. 147).

II

BİZANS-ARAB SINIRI

7. yüzyıldan M. S. 959 senesine kadar

1. ARAB SINIR BÖLGESİ

Müslümanların zafer dolu ilerleyişini Suriye ve Mezopotamya 'da bulunan Âramî ahalinin, şaşılacak bir süratle, arablaşması takip etti. Roma hâkimiyeti doğuda çöker çökmez, bu ülke halkı için yabancı kalmış olan grekçe yer adları, pek az istisnasiyle kaybolarak Sâmî toponimler yeniden ortaya çıktı. İslâm taarruzu Torosların teşkil ettiği duvar önünde kuvvetlice bir mukavemete çarptı; zira burada bulunan tabiî hudut duvarları, evvelce Sâmî dünyayı Anadolu kavimlerinden ve bazı inhiraflarla eski *Dioecesis Oriens*'i ve Antakya patrikliği bölgesini İstanbul patrikliği nüfuz sahasından ayıran etnografik hat ile hemen hemen aynı hizada bulunuyordu. Bununla beraber Anadolu iki asır müddetle Arabların bir taarruz hedefi olarak kalmış ve bunların sürekli akınlarına Toros silsilesi de müessir bir mânia teşkil edememiştir.

"Fakat Arablar umumiyetle, Halife ʿOmar zamanında yapılmış olan fetihlerden sonra teessüs eden "Romania" statukosuna riayet ettiler; bu hiç olmazsa esas savaş sahası olan Anadolu için böyle oldu. Onlar adım adım kendi bölgelerini genişletmeye ve Bizans'a tâbi araziyi küçültmeye çalışmadılar; zapt ettikleri büyük şehirlerde tutunmak için büyük gayret sarfetmediler. Sadece mutad olarak her yaz mevsiminde Amanos veya Toros silsileleri yoluyla, Anadolu içine az veya daha derin nisbette nüfuz ve bazen hatta kış mevsiminde de devam eden akınlar yaptılar. Bu bitip tükenmeyen gazalar yüzünden her iki devlet arasında oldukça geniş bir arazi şeridi, sahipsiz hudut bölgesi addolunan,

maruf tabiriyle, dış bölge [No man's land] (arabca *aḍ-Ḍawāḥī*, Ṭabarī, II 1317, 17. İbn al-Aṯīr, IV, 250, 23), çöl haline inkılâb etti. Theophanes 6178 Hilkat yılı vekayiini anlatırken (1) Abbasiler zamanında hudut boyunca Arabların hâkimiyeti altında bulunan, Mopsuestia'dan Armenia IV. 'ya kadar bütün şehirlerin, Emeviler devrinde gayr-i müstahkem ve sekeneden hâlî olduğunu bildirir. Arab râvileri, sadece, Antiokheia ve Mopsuhestia veya (İskenderun körfezindeki) Alexandreia ve Toros arasında tahrip edilmiş bir bölgeden bahsederler. Ṭabarī (I, s. 2396) ve Balāẕurī (s. 163)'ye göre imparator Heraklius, Suriye'yi boşaltmak zorunda kalınca, buradaki şehirleri tahrip ve ahalisini tehcir etmişti; ta ki kültür ve hayat izine rastlamayan müslümanlar için buradan geçiş güçleşsin. Theophanes (6278 Hilkat yılı vekayii)'e (2) göre, hudut muhafızı olarak Bizans hizmetinde bulunan Mârûnîler bu koruyucu hâlî arazinin böylece kalmasını sağladılar. Diğer rivayetlere göre ise tahribat, akınları esnasında arkalarında müstahkem şehirler bırakmak istemeyen Arablar tarafından icra edilmiş görünüyor. Yurtlarına selâmetle dönmeyi sağlamak için, bunlar, şehirleri tahrip ettiler ve ahalisini kovdular. Bu bilhassa Muʿāviya devrinde yapıldı; fakat sonraları da aynı şekilde hareket olundu. Meselâ Walīd I. zamanında Tyana yerle bir ve ahalisi tehcir edildi. Sınır şeridinin eski ahalisi, buraya hicret eden veya ettirilen karışık unsurlar önünde tutunamadı. Burada Mârûnîler, hıristiyan Arab kabileleri, Zuṭṭ'lar, Ṣayyābica, İranlılar ve İslâvlar oturuyorlardı" (3).

Bu suretle yavaş yavaş, hâkim olan savaş haline rağmen, her iki büyük devletin mülkiyet durumu o şekilde istikrar peyda etti ki, Toros sınırı keskin ve oldukça devamlı bir ayırma hattı haline geldi. Sonraları, Bizanslıların önceleri mütereddid, müteakiben 9. yüzyıldan itibaren ise gittikçe daha enerjik bir şekilde taarruza geçtikleri zamanda da, bazı münferit arazi ilhakı bir tarafa bırakılacak olursa, bu durum değişmemiştir. Toros sınırını muhafaza hususunda gösterilen ısrarı belirten vâkıa, 10. asır orta-

(1) Theophan., I, s. 363, 17.
(2) Oku: 6178 I Theophan., s. 363, 19.
(3) Wellhausen, *Die Kämpfe der Araber*, s. 414 vd. (Ayrı basım, s. 1-2).

larına kadar bütün mühim arazi değişikliklerinin, daha kolayca girilmesi mümkün olan, Armenia cephesinde vukua gelmiş olmasıdır.

Her iki devletin Mârûnîlere *(Carācima)* karşı takındığı tavrın da bu vâkıa ile izahı mümkündür. Amanoslarda oturan bu hıristiyan çapulcu kavim (1), Bizans hizmetinde (herhalde deniz yoluyla), ʿAbd al-Malik, İbn az-Zubayr ve diğer âsilerle mücadele halinde iken (M. 689), Lübnanlara kadar ilerlemişti. Valîd I. zamanında Amanos bölgesi kesin olarak müslümanların eline geçtiği ve Mârûnîler de hudut birlikleri halinde Arab hizmetine girmeye başladıkları sırada, Iustinianus II. bunları (veya bunlardan bir kısmını) kendi memleketine çağırarak, her halde iyi denizci olmalarını göz önünde tutup, onları Pamphylia'daki Attaleia'ya yerleştirmiştir ki, buranın ahalisi bugün bile, "Adalia [Antalya]'daki bir çok Grekler ve bilhassa oradaki kadınlar tam bir Sâmî görünüşe sahiptirler" diyen Petersen ve v. Luhschan'ın ifadesine uygun olarak, hâlâ Suriye menşelerini belli etmektedirler (2). "İmparator tarafından seçilen κατεπάνω τῶν Μαρδαιτῶν Ἀτταλίας [Antalya Merdâîlerinin katepano'su] ordu teşkilâtında στρατηγὸς τῶν Κιβυρραιωτῶν [Kibyrraioton *thema*'sının strategos'u] yanında mühim bir mevki almakta idi" (3). Kibyrraiot'lar bilindiği gibi Bizans bahriyesinin baş mümessilleri idiler. Mârûnîlerin γαλλοῖαι [bir nevi gemi]'ları ile Arab sahillerini gözleyip buraları yakıp yıktıkları (4), onların ve Kibyrraiot'ların takviminden bahseden (5) Cod. graec. Marcian. 335 (saec. XV), varak 420'de bulunan bir notta da zikredilmektedir. Attaleia korsanları 910/11 yıllarında Askalon yanında, içinde Hārūn b. Yaḥyā'nın bulunduğu gemiyi ellerine geçirmişlerdi (6).

(1) Bunlar hakkında krş. Sachau, *S.-B. Preuss. Akad.*, 1892, s. 320-325; Lammens, *E I.*, *Djarādjima* ve *Mardaiten* maddeleri; Wellhausen, *ayn. es.*, s. 429-431 (Ayrı basım, s. 16-18); Amantos, Μαρδαΐται, Ἑλληνικά, V, 1932, s. 130-136.

(2) Petersen ve v. Luschan, *Reisen in Lykien, Milyas und Kibyratis*, II, Wien 1889, s 208 vd.

(3) Tomaschek, *S.-B. Akad. Wien*, s. 54.

(4) Konst. Porph., *de caer.*, s. 657, 4.

(5) Boll, *S.-B. Akad. Heidelberg*, 1910, Abh. 16, s. 24.

(6) İbn Rusta, s. 119; Marquart, *Streifzüge*, s. 208; Vasiliev, *Harun*

Her iki devlet hükümdarlarının Toros sınırını muhafaza etmek istediklerine, ve mütekabil akınlarla yeni arazi ilhakını değil, yalnız garet ve yağmayı düşündüklerine, bunların bir çok münferit vakalarda takındıkları tavır da şehadet etmektedir. 8. asrın ortalarında Bizanslılar Malatya, Ḥişn Ḳalavẕiya ve Ḳalīḳalā'yı, bu mühim müstahkem mevkileri ilhak etmeyi düşünmeden, tahrip etmişlerdi. Evvelce de zikrettiğimiz gibi, 708 yılında Maslama ve ʿAbbās b. al-Valīd tarafından zapt olunan Tyana ilhak edilmemiş, ancak ahalisinden tecrit edilip boş olarak terk olunmuştur (1). Bu mücadeleler esnasında sadece, doğrudan doğruya hudut bölgesinde bulunan ve en mühim geçitlerin anahtarı rolünü gören şehir ve kalelerin ilhakına kıymet verilmekte idi. Bu mânada meselâ 'Abd Allāh b. 'Abd al-Malik 702 yılında Ṭaranda (şimdi Darende)'yı, Hārūn ar-Raşīd 797/8'de Ḥişn Ṣafṣāf'ı ilhak etmişti; Lulon (Luʾluʾa), al-Ḥadaṯ, Maraş, Zibaṭra ve diğer kaleler etrafında durup durup yeniden inad ve ısrarla döğüşülüyordu.

800 yılı civarında Arablar hudut bölgesindeki şehirleri kuvvetle tahkim etmeye başladılar. O vakte kadar gönüllü olan müdafaa enstitüsyonu, plânlı olarak organize edildi ve Roma imparatorları zamanındaki İmparator eyaletleri veya Bizans hudut *thema*'larına tekabül eden hudut eyaletleri, ʿAvāşım yanında, hususi surette tahkim edilmiş bir hudut bölgesi, Ṣuġūr (2) yaratıldı. al-Maʾmūn zamanında, 814 yılında, Ṣābit, Kilikya ovasını, Kilikya geçitlerine (κλεισοῦραι) inşa ettiği ve içine muhafızlar koyduğu (3) iki kapı ile emniyet altına almış ve aynı zamanda da Nāşir, Kayşūm (Cesum) şehrini üç kuşaklı bir sur ile tahkim etmişti (4). Bir asır sonra bu şehir hatta beş kademeli bir sura sahip bulunuyordu (5).

-ibn-Yahya and his description of Constantinople. (Seminarium Kondakovianum, V, Prag 1932, s. 154). Ostrogorsky, *Zum Reisebericht des Harun-ibn-Jahja, ayn. külliyat*, s. 251-257. Kronoloji için: Grégoire, *Byzantion*, VII, s. 669-671.

(1) Wellhausen, *ayn. es.*, s. 436.

(2) *Limes* şeridine veya Bizans *kleisura*'larına benzer şekilde.

(3) Mich. Syr., III, s. 27; Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 137.

(4) Barhebr., aynı yer.

(5) Mich. Syr., III, s. 53. Barhebr., *ayn. es.*, s. 141.

İbn Ḫurdāẕbih (1) 846'da Suriye hududu kaleleri olarak ʿAyn Zarba, al-Hārūnīya, Kanīsat as-Savdā, Tall Cubayr (2) — Tarsus varoşu olarak — ve ayrıca Mezopotamya hududunda Salaġūs, Kaysūm, Şimşāṭ (3), Malatya, Zibaṭra, al-Ḥadaṯ, Ḥişn Manşūr, Ḳūrus, Maraş, Dulūk, Raʿbān ve Malatya'nın varoşu olarak Kamaḫ'ı saymaktadır (4). Bunlara ilâve olarak sonraları Armenia savaş sahasının gittikçe artan ehemmiyeti sayesinde Ḳudāma'ye göre (928 yılı civarı) Diyār Bakr hududunda (Ṣuġūr al-Bakrīya) Şimşāṭ, Ḥānī, Malikyan, Camaḥ (5), Ḥavrān ve al-Kilis (6) kaleleri ehemmiyet kazandı. Kuzeyde Ḳālīḳalā ve zaman zaman da Kamaḫ, Arab devletinin en uç karakollarını teşkil etmekte idiler (7).

2. BİZANS SINIR BÖLGESİ

Bizans tarafında hudut müdafaası için gittikçe büyüyen endişe, doğuda *thema* ve *kleisura* [Dağ geçit bölgesi]'ların sık sık şekil değiştirmelerinde dile geliyor. Arablar nasıl "geçitler diyarında" (Bilād ad-Durūb) Ṣuġūr'u yaratmışlarsa, Bizans imparatorları da Arab hududu boyunca Seleukeia, Küçük-Kappadokia, Kharsianon, Sebasteia ve Koloneia gibi bir *kleisura*'lar zinciri vücuda getirmişlerdir (8). Bunların hemen hemen hepsi sonradan stratejik ehemmiyetleri dolayısiyle *thema*'lığa yükseltilmişlerdir:

(1) İbn Ḫurdāẕbih, s. 70. 72.

(2) Tarsus'dan 8 *mīl* mesafede.

(3) Oku: Sumaysāṭ (M. Canard).

(4) Diğer coğrafyacıların aykırı kayıtları için krş. Streck, *E.I.*, ʿ*Awāṣim* ve Honigmann, *E.I.*, *al-Thughūr* maddeleri.

(5) Her halde Harput yanında şimdiki Gomk' (Komkh okunur) (Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 420), Gölcük gölü kuzeyinde (Lynch haritası).

(6) Ḳudāma, nşr. s. 254, terc. de Goeje, s. 195; ayrı ayrı krş. Markwart, *Südarmenien*, s. 247-250; Canard, *Sayf al-Daula*, s. 65 vd.

(7) Bunlar hakkında krş. aşağıda s. 53 vdd.

(8) Diehl, *L'origine du régime des thèmes dans l'Empire byzantin (Études d'hist. du moyen-âge dédiées à G.Monod)*, Paris 1896; Gelzer, *Genesis;* Brooks, *J.H.St.* XXI, s. 67-77; Kulakovskij, *Istoriya Vizantii*, III, Kiev 1915, s. 387-431, Ekskurs III-V; Stein, *Studien*, s. 117-140; *B.N.J.*, I, 1920, s. 76. 84 vd.

Seleukeia, Romanos Lekapenos (1) devrinde; Kappadokia, al-Carmī'den sonra ve al-Mas'ūdī'den evvel; Koloneia 863 yılından önce, her halde Theodora zamanında; Kharsianon 867 ile 873 arasında.

Hududun tayini bakımından mühim olan bu *kleisura*'ların vaziyeti ve genişliği hakkında ancak eksik bilgiye sahip bulunuyoruz.

Seleukeia, al-Lāmis (Lamos) ırmağı kenarında Tarsus emîrinin arazisiyle sınırlı idi. Burası merkezden başka, Konstantinos Porphyrogennetos'un (2) saydığı 10 kaleyi ihtiva etmekte idi: Γερμανικούπολις (şimdi Ermenek), Τιτιούπολις (mevkii malûm değildir), Δομετιούπολις (Dindebōl olmalı), Ζηνούπολις (Iznebōl), Νεάπολις (Fōl), Κλαυδιούπολις (Mūd), Εἰρηνούπολις (İrnebōl), Καισάρεια (= Diokaisareia, şimdi Uzunca-burc (3), Λαύζαδος (Lavza) ve Δαλισανδός (Sinabiç ?).

μικρὰ Καππαδοκία [Küçük-Kappadokia] *kleisura*'sı Anatolikon *thema*'sının bir *turma*'sından neşet etmiş olup (4) evvelâ τοῦρμα Κασῆς [Kase *turma*'sı] (5) ve τοποτηρησία Νύσσης μετὰ τῆς Καισαρείας [Kayseri dahil Nisse arazisi] arazilerini de içine alıyordu ki, bunlar sonraları Kharsianon *thema*'sına katılmışlardır (6). Konstantinos Porphyrogennetos (7) Küçük-Kappadokia'nın hudutları meyanında diğerleri arasında Καισάρεια, Ῥοδεντόν, φρούριον Λούλου ve ποδεντόν'u zikretmektedir. Onun zamanında Kaisareia bu *thema*'nın dışında bulunduğu için, hudut olarak zikredilen diğerleri de bu *thema* hudutlarının ötesinde aranılabilir; şu halde Kappadokia'nın *thema*'lığa yükseltildiği sırada Toros bölgesinde bulunan üç müstahkem kale de müstakil *kleisura*'lar olarak ayrılmış

(1) Konst. Porph., *de them.*, s. 31 vd.

(2) Konst. Porph., *de them.*, s. 36, 7 vdd.

(3) Krş. J. Keil ve A. Wilhelm, *Denkmäler aus dem rauhen Kilikien, Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, III, s. 44 vd., Manchester 1931.

(4) Konst. Porph., *de adm. imp.* 50, s. 224, 18 vd.; Beneševič, *B.N.J.*, V, 1926-27, s. 155, no. 95'e.

(5) Grégoire (*B.C.H.*, XXXIII, s. 130)'a göre şimdi Budak Ova'da Hassa Köy. Grégoire burasını Ḥaşîn (bak. aşağıda s. 42, n. 10) ile de bir tutmaktadır. Fakat Ariaratheia ile bir piskoposluk halinde birleşmiş olan Κασή daha doğuda bulunmuş olmalıdır, krş. aşağıda s. 49, n. 1.

(6) Konst. Porph., *de adm. imp.*, s. 226, 1 vd.

(7) Konst. Porph., *de them.*, s. 19, 21 vd.

olabilirler (1). Rhodenton, Grégoire tarafından keşfolunan kitabelerin bize öğrettiğine nazaran şimdiki Faraşa (Φάρασσα, Φαρασσόνι)'dır (2); mezkûr kitabelere göre burası 'Αριαράμνεια ve Bizans devrinde κάστρον 'Ροδανδόν adını taşımakta idi (3). İmparator Leon IV. ve Konstantinos VI. devrinde kitabelerden birisine göre (takriben 778 yılından) imparatorluk spatharios'u bulunan Symeon oraya gönderilmişti (4). φρούριον Λούλου, harabeleri Ulukışla (5) yakınında bulunan (6) ve arabca Lu'lu'a ("İnci") tesmiye edilen kaledir. Podenton, bilinen Podandos, şimdiki Pozantı'dır.

Şu halde bu *kleisura*, Halys nehrinden Toros hududuna kadar imtidad etmekte idi. Arab coğrafyacısı İbn Ḫurdāẕbih (7), Kappadokia bölgesi kalelerinden bir çoğunu zikretmektedir; bunlar meselâ φρούριον Κόρον (8), arabca Ḳurra'dan (9) başka Ḥaṣīn (10),

(1) Grégoire, *B.C.H.*, XXXIII, s. 119 vdd.

(2) Krş. ayrıca Alishan, *Sissouan*, s. 169.

(3) Arabca Ardandūn; krş. Canard, Vasiliev, I (fransızca)'e zeyl, s. 403, n. 3.

(4) Grégoire'ın, Theophan., s. 452, 6'daki ἀπολύσας ile mukayese ettiği ἀπελύθη.

(5) Faustinopolis; *C.I.L.*, III, 12213: *Colonia Faustiniana. Notitia eccles.* 1371: Φαυστινούπολις (Jerphanion, *Églises rupestres*, s. LIX); aynı şekilde Hierocl., *Synecd.*, s. 700, 3.

(6) Ramsay, *Geogr. Journ.*, XXII, s. 401-404.

(7) İbn Ḫurdāẕbih, nşr., s. 108; terc. de Goeje, s. 80, al-Carmī'ye göre.

(8) Konst. Porph., *de them.*, s. 21, 5. Vasiliev, *Vizant. i Arab.*, I, s. 85, n. 3.

(9) Grégoire'ın akla yakın gelen tahminine göre Ḳurra adı, R. Kiepert haritasında Orta Köy'den 30 km kuzey doğuda kaydedilmiş bulunan bugünkü Kūre'de mündemiçtir.

(10) Variyantı Ḥaẓr; Grégoire, *B.C.H.*, XXXIII, s. 130'a göre şimdiki Hassa Köy. Bu mevki adı modern asıllı da olabilir (dirlik sistemindeki Ḥāṣṣ'dan mı?). Şimdi zikredilecek misalde ise telâffuz benzerliği yalnız görünüştedir: Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 160; yazması Bodl. Huntingdon, No 52, nşr. Budge, varak 53a, satır 26'da, 863 yılında 'Umar'ın şehid olduğu savaş yerini "Melitene hududunda *Margā de-ḥasyā* ("Aziz'in çayırı", yani Piskopos'un çayırı)" olarak adlandırmaktadır. Bu şüphesiz arabca Marc al-Uskuf'un tercümesidir ve Barhebraeus'un bu zikri ile, mevkii pek müphem olarak belirtilmiş oluyor (krş. Bury, *J.H.St.*, XXIX, s. 120-129; Grégoire, *Byzantion*, V, s. 332 vdd.; VIII, s. 536-8). İbn Ḫurdāẕbih (s. 102; terc. s. 74) bir itinererde Marc al-Uskuf'u Balīsa (şimdi Valisa) ile Falū'arī arasında göstermektedir; al-İdrīsī

Anṭi̇ġū (1), al-Aḥrab (2) ve Ẕu'l-Kilāᶜ (Ḳilāᶜ), yani Cusaṣtrūn (3) 'dur. Ona göre Kappadokia bunlardan başka daha 14 kaleye sahip bulunuyordu ki, bunların arasında yer altı mağaraları civarında (Maṭāmi̇r): Mācida, Bali̇sa, Malandasa, Ḳūniya, Malaḳūbiya, Tavâla (4), Bārbavā ve Sālamūn vardı. Grégoire (5) bunların mevkiini tayin etmiştir: o, Bārbavā'da (6) 'Ορβάδων κώμη 'yi, şimdiki Eski Aravan'ı, Bali̇sa'da bugünkü Valisa'yı (7) görmektedir. Malandasa'yı, modern Melendiz dağı ve Melendiz ovası

mesafe olarak şunları veriyor: Belḳiş (oku Bali̇sa)'den 9, Falūġari̇'den 12 *mi̇l* (*Géographie d'Edrisi*, terc. A. Jaubert, II, Paris 1840, s. 308). Ben bunu Ḳalūᶜari̇ şeklinde okuyup bunda şimdiki Gelvere, grekçe Kalvari (Καλβαρή, Ramsay, *As. Min.*, s. 285)'yi teşhis ediyorum. Buna nazaran Marc al-Usḳuf, Melendiz ovasına tekabül eder.

(1) τὸ τῶν Τυράννων [Grégoire: Τυάνων] φρούριον ὁ 'Αντιγοὺς κέκληται Leon Diak., nşr. *C.B.*, s. 122, 2 vd.; Vasiliev, I, s. 93, n. 4; süryanice Anṭigōn: *C.S.C.O.*, *Chron. min.*, metin, s. 234, türlü yerler; s. 177, 28, M. 717 = H. 98 yılı vekayii. Ṭabari̇, II, s. 1335, satır aşağıdan 3 (krş. daha evvel s. 1306, 2, H. 97 vekayii)'de Ḥiṣn al-Mara'a (Malatya yanında)'ya yapılan bir seferi zikrediyor. Fakat her iki yer adı şüphesiz birbirinden tefrik edilmelidir (aksi Brooks, *B.C.H.*, XXI, s. 32, XVIII, s. 196, 2'ye zeyl olarak). Ṭabari̇, III, s. 1104'e göre Anṭi̇ġū, Adana-Hiraḳla (Ereğli) yolu üzerinde bulunuyordu.

(2) ᶜUyūn, I, s. 374'e göre Vasiliev, s. 94, n. 2'de böyle; İbn Ḥurdāzbih'de al- Acrab şeklinde noktalı.

(3) Masᶜūdi̇, *Tanbi̇h*, s. 178'de: Kiyūṣṭra, yani Κύζιστρα; Gelzer, *Genesis*, s. 84, n. 4; Brooks, *Engl.H.R.*, XVI, s. 86, n. 195. Ẕu'l-Kilāᶜ ve Akşūṣā kaleleri için bk. Canard, Vasiliev, I'e zeyl, s. 399, n. 1.

(4) Variyantı: Badāla, Bārbavā.

(5) Grégoire, *B.C.H.*, XXXIII, s. 139.

(6) Variyantı: Baraviyā.

(7) Bunun, Le Quien, *Oriens Christianus*, I, s. 401. 406'da 1143 yılları için zikredilen Βαλβίσσα piskoposluğunun (Balissa değil!) adı (krş. Rott, *Denkmäler*, s. 109; Grégoire, *ayn. es.*, s. 140, n. 3) ile birleştirilebilmesi şüphelidir. Le Quien'in Βαρβαλισσῦ şeklinde bozduğu bu adın, bizim verdiğimiz şekildeki yazılışı kesindir: Leo Allatius: *De ecclesiae Occidentalis atque Orientalis perpetua consensione*, Coloniae Agr. 1648, II, 12, sütun 671'de şöyle deniyor: ἀπὸ τῆς ἐνορίας τοῦ Τυάνων ψευδοεπισκόπου, τοῦ τε Σασίμων καὶ τοῦ Βαλβιάτου, ki buna lâtince tercüme "Balbissae" ve yine *ayn. es.*, sütun 672'de grekçe metin καὶ τῷ Βαλβίσσης Λεωντίῳ (?!) şeklini vermektedir. Cod. Athen. 1371, Jerphanion'a göre (*Églises rupestres*, s. LIX), Sasima'dan sonra Tyana'ya tâbi ruhanî bölgeler arasında "Balbèsa (?)" 'yı zikretmektedir.

adları hatırlatmaktadır. Ḳūniya'da (1) Grégoire, Karbala, şimdiki Gelvere'yi (2) tahmin etmektedir. Malaḳūbiya Μαλακοπέα, bugünkü Melegob, Tavāla eski Andabalis bugünkü Andaval'dır. İbn al-Faḳih, Ḳurra'dan başka Ḳūriya (Ḳūniya), Malaḳūbiya (3) ve Cardīliya (4) bölgelerini *(bilād)* zikrediyor. al-Masʿūdī'ye (5) göre, toprak altı buğday anbarlarının bulunduğu yerde olan Mācida, Luʾluʾa'dan takriben 30 *mīl* (67,5 km) mesafede bulunmakta idi. Piskoposluk olarak Mokissos'un idaresinde Ἀνδίδων yanında ὁ Μαγίδων zikredilmektedir (6). Bununla beraber G. de Jerphanion bunlarda sadece Pamphylia piskoposlukları olan Μάγυδος ve Σάνδιδα'nın dubletlerini görmektedir. al-Masʿūdī, Kyzistra (7) ve Ḳūniya'dan (8) başka Vādī Sālamūn'u (9), Vādī Ṭāmisa'yı (10), Ḳurra kalesini ve Badaḳsī'yi (11) zikrediyor ki, bu sonuncusu, de Goeje tarafından (12), gayri mümkün bir şekilde, Galatia Salutaris'deki Eudoxias ile bir tutulmaktadır (13).

Gelzer'in (14) kabul ettiği gibi, Hārūn ar-Raşīd tarafından 806 yılında fethedilmiş olan bütün kalelerin Kappadokia *kleisura*'sına ait olmaları şüphelidir; ne bunların sayılmasından (τὸ Ἡρακλέως κάστρον, Θήβοσαν, Μαλακοπέαν, Σιδηρόπαλον, Ἀνδρασόν... ἕως

(1) Variyatları: Ḳarniya, Ḳarbiya, Ḳūtiya.

(2) Ḳūniya okunuş şekline R. Kiepert'deki Melendiz dağındaki Gönye uygun olurdu.

(3) Malaḳūniya yerine böyle okunmalıdır.

(4) Yāḳūt, II, s. 865, 1 vd.

(5) Masʿūdī, *Tanbīh*, s. 178; terc. s. 242.

(6) de Boor, *Z.f.K.*, XII, s. 527, no. 361; Jerphanion, *Églises rupestres*, I, 1, s. LIII.

(7) Bak. yukarıda s. 43, n. 3.

(8) P قرنيه , L دونه .

(9) Grégoire'a göre (*Byzantion*, VIII, s. 86, n. 1) bugünkü Selme vadisi (Rott, *Denkmäler*, s. 233).

(10) Grégoire'ın (aynı yer) teşhis ettiği gibi Ταμισός vadisi (Levidis, Αἱ ἐν μονολίθοις μοναὶ τῆς Καππαδοκίας καὶ Λυκαονίας, ἐν Κπόλει, 1899, s. 122), şimdi Damsa (Rott, *ayn. es.*, s. 239).

(11) Cod. L: P بدفى .

(12) Masʿūdī, *Tanbīh*, s. 178, not f.

(13) Ruge, *R.E.*, *Eudoxias* maddesi.

(14) Gelzer, *Genesis*, s. 105.

'Αγκύρας), ne de buna muvazi Arab metinlerinden, hele bu sonunculara göre üç Arab kumandan üç ayrı istikamette ilerledikleri cihetle, Sideropalos ve Andrasos'un (1) yerlerini kesin olarak istihrac etmek mümkün değildir.

Podandos (al-Baẕandūn) yanında H. 264 (M. 878) yılında cereyan eden savaşa, Ṭabarī'ye göre (2), Salūḳiya, Ḳaẕaydiya (3) ve Ḳurra, Kavkab ve Ḥarşana patriçi (Patrikios)'leri iştirak etmişlerdi (4). Ḳurra ve Kavkab (5) mevkileri ve bunlar gibi Tyana, burada, Kappadokia'da gösterilmişlerdir.

Leon VI. 'un ve patrik Nikolaos Mystikos (901-907)'un *Taxis*'inin grekçe (6) ve ermenice (7) redaksiyonlarında Metropolis Kaisareia altında, daha evvelki listelerde sayılmış olanlara ilâve edilmiş bulunan Kappadokia I.'da bir çok piskoposluklara tesadüf olunmaktadır. Bunlar son zamanlarda, Grégoire'ın (8) teşvik edici izahatından sonra G. de Jerphanion tarafından da ele alınmışlardır (9).

Kappadokia piskoposluklarının adları ve mevkileri, tesbit edilebildikleri nisbette, *Taxis*'in Likandos *thema*'sının nihaî olarak

(1) Brooks (*Engl.H.R.*, XVI, s. 86, n. 195) bunlardan birincisini Ẕu'l-Kilāᶜ, Andrasos'su ise aṣ-Ṣaṣṣāf ile, kanaatimce haksız olarak, birleştirmek istiyor.

(2) Ṭabarī, III, s. 1917, 1.

(3) Vasiliev, II, s. 69, n. 3: Καρύδιον. Oku *Fiẕīdiya (Fizidiya) = Πισιδία (krş. Stein, *Studien*, s. 136-40; Beneševič, *B.N.J.*, V, s. 147)? krş. Ḳaẕāẕiba (Canard, Vasiliev'e zeyl, I, s. 406 ?).

(4) Krş. İbn al-Aṯīr, VII, s. 216, 8. Burada ikincisi yoktur. Ayrıca krş. Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 163; burada Sālūḳiya, Tyana ve Ḥarşana patriçileri zikredilmiştir.

(5) Krş. Vasiliev, II, s. 69, n. 5; Bury, *J.H.St.*, XXIX, s. 122.

(6) Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 551 vd., 560-562.

(7) Conybeare, *B.Z.*, V, s. 127.

(8) Grégoire, *L'évêché cappadocien d'Aragina* (Βυζαντίς, I, Atina 1909, s. 51-53). ὁ 'Αραγένης ἤτοι Μάνδων yerine, Ermeni (Conybeare, *B.Z.*, V, s. 127) her halde ἤτοι μάνδρων (in p'arakn, i. e. to the Sheepfold) okumuş olmalı; mamafi onun okuyuş şekilleri ekseriyetle grekçe resenziyonlardakinden daha fena olup, Rott, *Denkmäler*, s. 197'deki kitabe de hiç şüphesiz Grégoire'a uyularak Μά(ν)δη[ς] ile ikmâl olunmalıdır. Siwghin'den bir kitabe (Levidis, Marquart, *Philol., Suppl.*, X, s. 125) bir [Ζη]νόβ(ιον) Ἡρ[α]γινέα zikretmektedir.

(9) Jerphanion, *Églises rupestres*, s. LIII vdd.

tesisinden evvelki mülkiyet durumunu arzettiğini göstermektedirler. Bunlardan ancak pek azı doğrudan doğruya Toros hududunda bulunmakta idi. Belki Κισκίση, eğer bu Fraktin'in güney doğusunda bulunan bugünkü Keskin (Κίσκε) 'e tekabül ediyorsa (1). 'Αρ<ι>αράθεια bugünkü Aziziye'nin yukarısında bir Tumulus'a işaret teşkil etmektedir. Τζαμάνδων da aynı şekilde Zamantı suyu kenarında bulunuyordu. Daha güneyde, Sirica'nın, Sarı su kenarında bugünkü Kemer ile aynı addedilmesi caiz ise, Σιριχά bulunuyordu. Mukaddes haçı yüzünden meşhur olan Pontus manastırı Συριχᾶ'nın (2) Terzili Ḥammām'ın kuzeyindeki Timios Stavros (3) adlı yer ile birleştirilmesi pek mümkün değildir; zira sonradan Melitene metropolitleri emrine verilen manastır çok daha doğuda aranılmalıdır (4). Şu halde Gelzer haksız olarak "doğu Kappadokia'daki piskoposluk bolluğu" ndan bahsetmektedir (5). Toros bölgesinde adedi az olan yeni tesisleri biz ancak Konstantinos Porphyrogennetos ve Ioannes Çimiskes devrinden kalan Notitia'lardan öğrenmekteyiz.

Kharsianon *thema*'sında (6) aynı isimdeki κάστρον Χαρσιανόν (7), Theophanes Continuatus'a (8) göre, Hypsele, bugünkü İpsala'dan uzak olmayan bir yerde bulunuyordu ki, Theophanes Continuatus'un bu kaydı Tomaschek'e bu kaleyi Sıvas'ın kuzeyinde veya kuzey doğusunda aratmıştır (9). Kharsianon hiç şüphesiz Sebasteia'dan daha batıda bulunduğu için, Adonc'un (10) bunu

(1) Levidis, Αἱ ἐν μονολίθοις μοναὶ τῆς Καππαδοκίας, ἐν Κπόλει, 1899, s. 102.

(2) Theoph. Cont., s. 396; Mich. Syr., III, s. 298: Sarikhā.

(3) Mevkiin adı budur (Ramsay, *As. Min.*, s. 218), Jerphanion'un, Ramsay'in haritasına göre yanlış olarak modern yer adı olarak kabul ettiği gibi (*Églises rupestres*, s. LXIII) "Stavros Sirichas" değil.

(4) Tomaschek, *Festschr. f. H. Kiepert*, s. 149 vd.

(5) Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 562.

(6) İbn Ḫurdāẕbih, s. 108, 2'deki Ḫarsīūn yerine Frg. Bodleianum (C) 'ye uygun olarak arabcası Ḫarşanūn şeklinde okunmalıdır.

(7) Arabca Ḥiṣn Ḫarşana.

(8) Theoph. Cont., s. 427, 3 vd.

(9) Tomaschek, *ayn. es.*, s. 148 vd.

(10) Adonc, *Armeniya*, s. 83. — Sebasteia (aşağıda s.) Armenia II. de, Kharsianon Kappadokia'da idi!

Sıvas'ın kuzeyinde Kızılırmak kenarındaki şimdiki Horzana ile bir addetmesi bana imkânsız görünüyor. Daha önce Ramsay'in de (1) farkına varmış olduğu gibi, *kleisura* kumandanının merkezi olarak, sadece, Akdağ ile Yıldızdağ kütlesi arasındaki geçite hâkim olan, Muşâlim kalesi göz önüne alınabilir, "which must have been a central point in the defence of Kharsiana, was his headquarters, and on the military road". Ramsay bunda Hypsele'yi tahmin etmişti; fakat Tomaschek'in tebarüz ettirdiği gibi, burası hâlen İpsala adını taşımaktadır. Ben öyle zannediyorum ki, "loftly castle" Muşâlim kale ancak, *Vita S. Michaelis Maleini* 'de (2) ἔρημα μὲν ὑπάρχον ἀνεπιχείρητον καὶ βαρβαρικαῖς ἐφόδιος δυσπρόσιτον (3) [Erişilemez ve barbar hücumlarından masun çorak bir yer] olarak bildirilen bizzat Kharsianon'un kendisine tekabül edebilir.

Esasında Armeniakon *thema*'sına ait olan Kharsianon *turma*'sı, her halde 793/4 (4) isyanından sonra, bağımsız *kleisura* halinde mezkûr *thema*'dan ayrıldı (5). *Thema* derecesine yükseltilirken oldukça genişletilen eski *turma* veya *kleisura*'nın mevkii ve vüs'atı kolay tesbit edilememektedir. *Thema*'lığa yükseltilme, Genesios-'un (6) bir στρατηγέτης τοῦ Χαρσιανοῦ [Kharsianon strategosu] 'ndan bahsettiği 873 yılından evvele düşmektedir. al-Carmī'nin devrinde (845 civarı) Ḥarşanūn *thema*'sı Ḥarşana'dan başka ayrıca dört kaleye malik bulunuyordu (7). Bununla beraber bunları, Gelzer gibi (8), Konstantinos Porphyrogennetos'un (9), Hierok-

(1) Ramsay, *As. Min.*, s. 265.

(2) *Vita S. Michaelis Maleini*, nşr. L. Petit, *R.O.C.*, VII, 1902, s. 549-68.

(3) *Ayn. es.*, s. 550, 20 vd.

(4) Theophan., s. 468 vd.; Gelzer, *Genesis*, s. 95.

(5) Bir Kharsianon kleisuriarkhes'i 863 yılı için zikredilmektedir. Theoph. Cont., s. 181, 15. 183, 9. Bu Genesios, s. 97'deki, (Vasiliev, II, s. 201, n. 4 deki iddianın aksine) bizzat kleisuriarkhes'in savaşa iştirak etmiş bulunmasına mukabil, Halys'in ötesinde Poson yanındaki muharebeden sonra ʿAmr'ın oğlu tarafından esir edilen ἐν τῷ Χαρσιανῷ θέματι μεράρχης Μαχαιρᾶς'dan tefrik edilmelidir.

(6) Genesios, s. 122, 21 vd.

(7) İbn Ḫurdāẕbih, s. 80; terc. s. 108.

(8) Gelzer, *Genesis*, s. 101.

(9) Konst. Porph., *de them.*, s. 20, 20-21, 2.

les'in *Synecdemos*'undan (1) aldığı, Kappadokia I.'nın dört şehir bölgesi ile, yani Kaisareia, Nyssa, Therma ve Regepodandos ile bir tutmamalıdır; görmüş olduğumuz gibi bunlardan ancak ilk ikisi sonradan Kharsianon *thema*'sına katılmışlardır. al-Carmī'nin kastettiği dört kale daha ziyade, İbn al-Faḳīh'e (2) göre şu adları taşımakta idiler: Żārica (oku: Şāriḥa), Rmḥsv, Bāruḳṭa (3) ve Māksīrī. Bunlar hiç şüphesiz Halys'in kuzeyinde aranmalıdırlar. Süryânî Mihael bundan başka, eski ve hiyerarşi tarafından muhafaza edilen eyaletlere Kappadokia'daki (4) Kharsianon ile Pontos (5) bölgesindeki Sariḥā'yı da ilâve etmektedir. Genesios (6) 873 yılı için Kharsianon *thema*'sında Ἀγράναι ve Σίβορον (= Agriane ve Sibora) mevkilerini zikrediyor. Aḫalc'iḫē'nin batısında bulunan Zarzma kitabesinin yazarı, Sula oğlu İvanē "Kharsianon bölgesi"nden olarak Sarvenis (7) mevkiini, yani *Aquae Saravenae*'yi (8) zikrediyor. Leon VI. komşu *thema*'ların bazı kısımlarını ilâve etmek suretiyle bu *thema*'yı çok genişletmişti: Bukellarion *thema*'sının, birleşmeleriyle yeni Σανιάνα *turma*'sını teşkil eden τοῦ Μυριοκεφάλου, τοῦ τιμίου Σταυροῦ ve Βερινουπόλεως adındaki üç *banda*'sı; Armeniakon *thema*'sının τοῦ Κωμοδρόμου (9) ve Τα-

(1) Hierocl., *Synecl.*, s. 698 vd.; nşr. Wesseling, s. 33 = nşr. Burckhardt, s. 57.

(2) Yāḳūt, II, s. 865, 4-5.

(3) Oku: *Bādūḳta? = Πηδαχθόη, şimdiki Buduḫtun (bu hususta krş. Cumont, *Byzantion*, VI, s. 521-533)? Bu baş piskoposluk Armenia II.'da bulunuyordu.

(4) Mich. Syr., II, s. 501. Aynı şekilde Kedren. (II, s. 800); *Vita Maleïni* ve diğer grek müellifler (krş. Κάππαδοξ Χαρσειανίτης, *B.Z.*, I, s. 92).

(5) Mich. Syr., III, s. 298.

(6) Genesios, s. 122, 20 vd.

(7) Krş. Brosset, *Rapports sur un voyage archéol. dans la Géorgie et dans l'Arménie*, 2e rapport, St. Petersburg 1851, s. 134 ve Kedren. - Skylitz., II, s. 431, 19.

(8) Schlumberger, *Épopée*, I, s. 423. Mevkii için krş. Ruge, *R.-E.*, *Saravene* maddesi: her halde şimdiki Kırşehir (yahut bundan bir çeyrek saat mesafedeki Kargan Kayan, grekçe Θερμά? Krş. Huart, Cl., *E.I.*, *Kir-shehir* maddesi.

(9) İsim hakkında krş. K. Amantos, Κορασοδρόμος ('Ελληνικά, V, 1932, s. 210).

βίας (1) *banda*'ları; Kappadokia *thema*'sının bütün Κασὴς (2) *turma*'sı ve Topoteresia Νύσσης μετὰ τῆς Καισαρείας [Kayseri dahil Nisse] (3). İmparator Leon devrinde Κυμβαλαιός, Kharsianon'un bir *turma*'sı idi (4). Bu *thema* içinde bir μοναστήριον τῆς ἁγίας Ἐλιζάβετ [Azize Elizabeth manastırı] bulunuyordu (5).

Kharsianon *thema*'sının kuzey doğusunda Sebasteia ve daha ileride Koloneia *thema*'ları vardı (6). Her iki *thema*'nın arazisi, daha 840 yıllarında, eski devirlerde merkezi Koloneia olan, Armeniakon *thema*'sına ait bulunmakta idi (7). Koloneia strategosu ilk olarak 863 yılı için zikr olunmaktadır (8). Baş şehir al-Maḳdisī'de (9) Ḳalūniyat al-ʿAvfī adını taşıyor. Sebasteia *thema*'sına, Romanos Lekapenos zamanında *kleisura* olan Ἄβαρα *turma*'ları ve Larissa (10) dahil bulunuyorlardı. Beneševič *Taktikon*'u (11), ki 913'den sonra (12) ve 935'den önce (13) meydana gelmişti, her iki *thema*'yı da zikretmektedir. *Taktikon*'da bunun arkasından (v. 40) στρατηγὸς Λεοντοκόμεως zikrediliyor (14). Bu geçici Leontokomis *thema*'sının yeri meçhuldür (15). Aynı şekilde, yalnız Uspens-

(1) yani Tavium, her halde şimdiki Nefeskõy.

(2) Piskoposluk olarak Ariaratheia, şimdiki Aziziye ile bir görünen (krş. yukarıda s. 41, n. 5) Κασή'nin, Kayseri'nin 13 km kuzey doğusundaki, rumlarca Rott (*Denkmäler*, s. 200)'a nazaran Νέα Καισαρεία tesmiye edilen bugünkü Gesi olduğunu zannederim.

(3) Konst. Porph., *de adm. imp.*, s. 225, 15 - 226, 2.

(4) *Ayn. es.*, s. 227, 7. Grégoire, *Byzantion*, VIII, s. 86'da bu isim altında Καμουλιανά'yı teşhis etmiştir.

(5) Theoph. Cont., s. 374, 10 vd.

(6) Konst. Porph., *de them.*, s. 31 vd.

(7) İbn Ḫurdāẕbih, s. 80; terc. s. 108.

(8) Theoph. Cont., s. 181, 12.

(9) Maḳdisī, s. 150, 11.

(10) Konst. Porph., *de adm. imp.*, s. 228, 22 vd. Mevkii için bak. aşağıda s. 52 ve 62.

(11) Beneševič, *B.N.J.*, V, s. 118. 120, v. 32. 39.

(12) Beneševič, *ayn. es.*, s. 164.

(13) Stein, *Götting.G.A.*, s. 118.

(14) Konst. Porph., *de caer.*, II, 50, s. 697, 7'ye göre imparator Leon devrinde bir *kleisura* idi.

(15) Krş. Beneševič, *ayn. es.*, s. 149 vd.

k i j *Taktikon*'unda (1) zikredilen Σωζοπόλεως *kleisura*'sı (2) da malûm değildir. B e n e š e v i č'in (3) düşündüğü gibi Pisidya Sozopolis'i bir hudut bölgesi itibar edilemez. Bizanslılar (4) 841 yılında al-Ḥadaṯ, Maraş ve Malatya civarını zapt ettikleri cihetle, burada, bu adın süratle kaybolmasını da izah edebilecek bir surette, Σωζοπέτρας (Zibaṭra)'dan yapılmış (Σωζοπ.) şeklinde bir kısaltmanın hatalı çözümü akla geliyor. Arab müellifi al-Masʿūdī, tabiatiyle hatalı bir şekilde (5), Koloneia'yı Paphlagonia *thema*'sının bir "kısmı" (yani *kleisura*) olarak zikretmektedir.

Daha eskice *thema*'lar arasına Khaldia da dahildir (6). Burası önceleri belki de bir *ducatus* (7) idi, fakat daha önceki ve al-Carmī'ye dayanan Arab listelerinde *thema* olarak zikredilmektedir. Buna mukabil al-Masʿūdī'de bundan bahis olmadığı gibi, buranın strategosu 863 yılında Poson yanındaki savaşta da zikredilmemektedir (8) ki bu husus belki de, B r o o k s'un fikrine uyularak (9) bu *thema*'nın zaman zaman *thema*'lık statüsünden çıkarıldığı veya Paulikian'lara karşı yapılan harpte devletin elinden çıktığı kabul edilmek suretiyle izah olunabilir. Buranın metropolis'i Trabzon idi. Buraya Κελτζηνή, Συιρίτης (10) ve Γοιζάνον (11) bölgeleri dahil bulunmakta idi. Ḫāldiya strategosunun merkezini Arablar Aḳrīṭa, İḳrīṭa (12) ve bazen de Aḳrīṭiya (13) şeklinde adlandırıyorlar. Bu yer adının ἀκρίται'ın bir yanlış anlaşılmasından mı

(1) 842-856 arasında telif edilmiştir: B u r y, *Imp. adm. sgst.*, s. 12.

(2) B e n e š e v i č, *ayn. es.*, s. 140, no. 97.

(3) B e n e š e v i č, *ayn. es.*, s. 156 yukarıda.

(4) Mich. Syr., III, s. 102'ye göre.

(5) B r o o k s, *J.H.St.*, XXI, s. 69, n. 3.

(6) Konst. Porph., *de them.*, s. 30, 8-19.

(7) B u r y, *agn. es.*, s. 43, n. 2.

(8) Theoph. Cont., s. 181, 9-20.

(9) B r o o k s, *ayn. es.*, s. 70, n. 1.

(10) M a r k w a r t, *Südarmenien*, s. 546, n. 2'ye göre oku: Σπιρῖτις = Sper. Şimdi İspir.

(11) Τυζάνον = Bizana, şimdi Tercan'da Vican; M a r k w a r t, aynı yer.

(12) İbn al-Faḳīh al-Hamazānī (Yāḳūt, II, s. 865, 14).

(13) Arablar buraya H.175=M.791/2'de girmişlerdi: Ṭabarī, III, s. 612, 10; İbn al-Aṯīr, VI, s. 83, 11; D e G o e j e, *Z.A.*, X, 100; B r o o k s, *Engl.H.R.*, XV, s. 740 (not 111 ilè birlikte); W e i l, *Chalifen*, II, s. 156, n. 2'de bunu yanlış olarak Girit (İḳrīṭiş) addetmiştir.

meydana geldiğini kabulde müterediddidim. Ḫāldiya (1) adı yanında Arablarda bunun çoğulu Ḫālidiyāt (2) şekli de mevcut bulunuyor ki, bu belki de Musul eyaletinde bu şehirden Barḳaʿīd'e (3) giden yol üzerinde bulunan bir Ḫāl(i)diya köyünden ayırma maksadiyledir. Konstantinos Porphyrogennetos zamanında, yani Keltzene'den ayrıldıktan sonra, bu *thema*'nın genişliğini *Nea Taktika*'nın (4) şu yedi piskoposluğu göstermektedir: ὁ Χεριάνων (5), ὁ Χαμάτζουρ (6), ὁ Χαλίου (7), ὁ Παΐπερ (8), ὁ Κεραμέως (9), ὁ Λερίου (10) ve ὁ Βιζάνων (11).

Thema'nın en doğudaki sınır noktaları her halde Sper (şimdi İspir) ve adında Ḫald-kökü saklı bulunan Ḫałtoyarič, şimdi-

(1) İbn Ḫurdāẕbih, s. 108, 5 vd; Ḳudāma s. 254, 4. 255, 2. 258, 20 vdd. ve başkaları.

(2) Kamāl ad-Dīn (Freytag, *Z.D.M.G.*, XI, s. 193), Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭāḳī, nşr. Rosen, *Zapiski*, XLIV, arabca metin, s. 2, 1. 22, 17. 25, 8 = rusca terc. s. 1, 15, 24, 21. 27, 3; nşr. I. Kratchkovsky ve Vasiliev, s. 164. 216. 221 = *P.O.*, XXIII, Paris 1932, s. 372. 424. 429; Maḳdisī, s. 150, 10; varyantı al-Ḫālidāt.

(3) Freytag, *Z.D.M.G.*, X, s. 466; Yāḳūt, III, s. 389. Benim *B.Z.*, XXXI, s. 399'daki tahminim, yani Ḫālidiyāt'ın χαλδία ve Κελτξηνή olması hususu yanlıştır, çünkü bu, Keltzene'nin Mezopotamya *thema*'sına ait oluşundan çok sonraki bir zamanda zikredilmektedir.

(4) *Nea Taktika*, v. 1641-1648 (Gelzer, *Georg. Cypr.*, s. 77-78) Ermenice olarak Aziz Epiphanios'un Ἔκθεσις'inde (nşr. F. N. Finck, Marburg 1902, s. 34; nşr. Conybeare, *B. Z.*, V, s. 132): 1. Séranon. 2. Ḫamatzuron. 3. Şaşiu. 4. Papēu. 5. Keramēon. 6. Leriu. 7. Bizonin. Bu isimler açıkça görüldüğü gibi grekçe bir asıldan transkribe edilmiştir.

(5) Şimdi Kelkit'in kuzey batısında Ulu Şayran: Lynch'de: Sharian.

(6) Bir -cur "su".

(7) Oku: χαλχαίου, sonra Καλκέτι: Βέης, *Byzantion*, I, s. 119; şimdi Kelkit.

(8) Şimdi Bayburt.

(9) Belki de Fırat yakınında Κελεσίνη batısındaki πολίχνιον Κεράμου (Mich. Attal., s. 136, 2) ?

(10) = Κουάζι (Βέης, *ayn. es.* s. 120); şimdi yukarı Ḫarşūt'da Lerri.

(11) Şimdi Tercan - Τερτζάν'da Vican. Bu piskoposluklardan ekserisinin yerini daha evvel H. Kiepert (*Z. G. E. B.*, XXV, s. 326) doğru olarak tayin etmişti. Βέης'in âlimane makalesindeki (*Byzantion*, I, s. 117-137) yer tayinlerine maalesef ancak nadiren iştirak edebileceğim. — Cod. Athen. 1372'nin on bir, daha sonraki *Notitia* III, nşr. Parthey'in sekiz piskoposluğu ancak 1036-1054 yılları arasında Bizans'a ait itibar edilebilirler (Markwart, *Südarmenien*, s. 469 vd.); krş. aşağıda fasıl III, 4.

ki Kağdariç, şehirleri idiler; bunlara Ḫaltoyaṙiç Klēsurawn (κλεισούραι) denilmekte idi (1). Khaldia *thema*'sına hiç şüphesiz Çoruh kenarındaki τοῦ Ἀκαμψῆ ve Çoruh'un munsabına yakın sol kolu Murgul suyu yanında bulunan Μουργούλη *turma*'ları dahil bulunmakta idiler (2).

Bu *thema*'lar oldukça düz bir hat üzerinde güney-batıdan kuzey-doğuya doğru uzuyorlar ve Toros silsilesi ve yukarı Halys'in sol kıyısına yakın olan dağlarla hudutlanıyorlardı. Arablar Fırat'ın her iki tarafındaki hudut silsileleri için, batıya doğru, hiç olmazsa Sıvas civarına kadar, müşterek bir Cabal Muzūr adı kullanıyorlardı. Fırat'ın batı kolları hep bu silsileden kaynamakta idiler: Nahr Lūḳiya, Nahr Carcariya, Nahr Zamra ve Arsanās'ın kolu olan Nahr Salḳiṭ (3). Bu sonuncusu Μούζουρον (4) veya Μούντζαρον ὄρος (5), ermenice Mzur, şimdi Munzur dağından gelir.

Ancak Paulikian'ların itaat altına alınmasından sonra doğu hududunu plânlı bir şekilde ileriye almak mümkün oldu. Görünüşe göre daha bu zamandan önce, ancak kısa bir sürekliliğe malik olabilen bazı yeni tesislere teşebbüs olunmuştu; bu mânada, evvelce görmüş olduğumuz gibi 850 yıllarında Sozopolis (?) *kleisura*'sı ve sonraları 913 ile 935 yılları arasında Leontokomis *thema*'sı meydana gelmişti. Göze çarpan cihet, Tephrike bölgesinin Bizanslılar tarafından Paulikian'ların ezilmesini müteakip işgalinin kesin olarak ispat edilememesidir. Bu mutaassıp mezhep devlet için ne kadar tehlikeli olmuş ise, içinden bütün mühim yolların geçtiği, dağ silsileleriyle etrafı çevrilmiş vadinin mülkiyeti Bizans için o kadar az ehemmiyet taşımıştır. Basileios, açıkça göründüğü gibi, kaleleri tahrip ettikten ve civarı çöl haline getirdikten sonra Malatya yoluna hâkim olan Abara ve Taranta (şimdiki Darende)'yı işgal ile yetinmiştir. Ἄβαρα (6) veya Ἄμαρα (7) sonraları

(1) Steph. Asołik, III, 15, s. 192.
(2) Krş. Konst. Porph., *de adm. imp.*, s. 211, 14.
(3) Suhrāb, s. 120, 7 vd. 13. 122, 3-5.
(4) Mich. Attal., s. 133, 10.
(5) Skylitz., s. 682, 8.
(6) Konst. Porph., *Vita*, s. 267.
(7) Kedren.-Skylitz., II, s. 154.

Sebasteia *thema*'sının bir *turma*'sı, daha sonra da Romanos Lekapenos (919-944) zamanında *kleisura* olmuştur (1). Vasiliev (2) ve Laurent'ın (3) da düşüncesine iştirak ettikleri Anderson (4), burasını yukarı Balıklı -(Çamurlu-) su kenarındaki Manculik'de, fikrimce lüzumundan fazla batıda arıyor. Bu civarda ben daha ziyade Larissa ve Symposion çölünü (5) aramak isterdim. Amara ve Argaūn (şimdiki Arguvān) Skylitzes'e göre (6), Paulikian'lar tarafından Malatya emîrinin yardımiyle daha Tephrike'den evvel kurulmuş olan ilk şehirler idiler. Abara veya Amara, görünüşe göre, Tephrike ile Taranta - Darende (7) arasında bulunuyor ve belki de bugünkü Emirköy'e (8) tekabül ediyordu. Emirköy, Cuinet haritasında (9) mevcuttur, fakat R. Kiepert haritasında yoktur; burası Sebasteia'dan Melitene'ye Kuru çay vadisinden geçerek giden yola yakın, Ḥasan Baṭrīḳ'in kuzey doğusunda ve Arguvān'ın batısında bir yerdedir.

Mülkiyetleri devletin doğuya ve hatta güney doğuya doğru genişlemesine imkân veren, Fırat kenarındaki en mühim iki müstahkem mevki, nehrin sol kıyısındaki Kamakha ve sağ kıyıya pek uzak olmayan Melitene idiler. Arabların bunları kaybetmemeye ne kadar kıymet verdiklerini her iki şehrin mukadderatına atılacak bir nazar gayet iyi öğretebilir. Konstanstinos Porphyrogen-

(1) Konst. Porph., *de adm. imp.*, s. 228, 22 vd.

(2) Vasiliev, *Vizant. i. Arab.*, II, s. 30

(3) Laurent, *L'Arménie*, s. 257, n. 1.

(4) Anderson, *J.H.St.*, XVII, Harita I: *Map of Eastern Asia Minor.*

(5) Gelzer (*Ungedr. Texte*, s. 561) ve Gregoire (*Byzantion*, VIII, s. 86) Symposion'un Σύβεσον (şimdi Suveş) ile aynı olduğunu kabul ediyorlar. Divrigi'den takriben 41 km güney batıda bulunan Aġaça Kale (Aranda) civarı, orada bulunmuş olan kitabede (Cumont, *C.-R. Acad. Inscr.*, 1905, s. 93 vdd; Reinach, *Rev.Ét.Gr.*, XVIII, s. 159) "çöl" (χερσαῖα, yani χώρα χέρσος, krş. Papavassiliu, Ἐφ. ἀρχ, 1907, s. 27) olarak görünüyor. — Larissa, her halde Arasaxa ve Komana arasında bulunan aynı isimdeki yerden (*Tab. Peut.*; Geogr. Ravenn., s. 94, 8) tefrik edilmelidir.

(6) Kedren. -Skylitz., II, s. 154, 18.

(7) Konst. Porph., *Vita*, s. 267, 15. Kedren. -Skylitz., s. 207, 1.

(8) "Emirkeuï" Arġavoun'un batısındadır ve benim *E.I.*'de *Malatya* maddesinde yazmış olduğum gibi Yarpuz yanındaki Emerly değildir.

(9) Cuinet, V., *Vilayet de Mamourat-ul-Aziz (La Turquie d'Asie*, II, s. 315).

netos'a (1) göre evvelce Koloneia'nın, sonraları — Leon VI.'dan beri — Mezopotamya'nın bir *turma*'sı olan Kamakha (2), bizim bilhassa al-Balāẕurī'den (3) öğrendiğimiz, çok değişik safhalar arzeden bir tarihe maliktir (4). Arablar burasını evvelâ H. 59 (679)'da (5), sonra Theophanes'e (6) göre ihanet sayesinde 710 'da (7), daha sonra H. 105 (723/4)'de Mervān b. Muḥammad kumandasında (8) ve tekrar Maslama b. ʿAbd al-Malik idaresinde (727 'den itibaren Arminīya valisi) zapt etmişlerdi. Abū Caʿfar H. 133 (750/1)'de şehri Bizanslılara karşı tahkim etti (9); bununla beraber biz şehri hemen daha 754/5 yılında imparator Konstantinos'un hâkimiyetinde buluyoruz (10). Bundan sonra al-ʿAbbās H. 149 (766) yılında burasını zaptetmiş imiş (11). Bunu takip eden işgal H. 177

(1) Konst. Porph., *de adm., imp.*, s. 226, 8. 22 vd.

(2) Arabca Kamaḫ, Kamḫ ; süryanice ekseriya Ḳamaḥ.

(3) Balāẕurī, s. 184 vd.

(4) Houtsma, Th.'nın *E.I.*'deki *Kemākh* maddesi şehrin bu devirdeki tarihi hakkında yeterli bilgi vermemektedir.

(5) İbn al-Aṯīr, III, s. 434.

(6) Theophan., s. 377, 21.

(7) Wellhausen, *Die Kämpfe der Araber*, s. 437'de yanlış olarak Kamachon yerine "Commagene"den bahsediyor (A. v. Gutaschmid, *Neue Beiträge zur Geschichte des alten Orients*, Leipzig 1876, s. 65 vd.'nın sebep olduğu bir zühul mü?).

(8) İbn al-Aṯīr, V, s. 94, 12; Brooks, *J. H. St.*, XVIII, s. 198, n. 1.

(9) İbn al-Aṯīr, V, s. 342.

(10) Mich. Syr., II, s. 522 ve Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 123 'de bu isim Kāmākʰ şeklinde yazılmıştır. Yaʿḳūbī, II, s. 477'ye göre 141 (758/9) yılında Kamaḫ, al-Muḥammadiya ve Bāb şehirleri Bizanslılar tarafından yeniden inşa edilmişlerdir. Fakat burada her halde, Brooks'un da kabul ettiği gibi (*Engl.H.R.*, XVI, s. 87, n. 201) daha kuzeyde bulunan bir şehir kasdedilmiş olmalıdır. Brooks muhtemelen, Marquart, *Streifzüge*, s. 404, 6'da bulunup belki s. 405, 1'e de ilâvesi gereken, Taik'deki Kalmaḫ (Brosset, *Hist. de la Géorgie, add. et écl.*, s. 159 n. 5)'ı düşünmektedir.

(11) Bununla beraber 769 [Hilkat yılı 6261] yılı için Thoophanes (s. 444. 14) ve aynı şekilde Telmaḥrē'li Dionysios (s. 74 vd. 96. 102)'un sadece bir kuşatmadan bahsetmelerini karşılaştırınız. Laurent (*L'Arménie*, s. 198, n. 2. 211) bu kuşatmayı takribî olarak 795 yılına vazediyor: Bizans'ın burasını yeniden ele geçiriş tarihi olarak bu eserde, s. 211, n. 4. 250, n. 1'de Steph. Asołik (II, 6, s. 107) ve Ani'li Samuel (Brosset, II, s. 421)'e uyularak 816 yılı verilmektedir; fakat Steph. Asołik'de sadece, Armenia'da bulunması şüpheli olan ve adı Ani'li

(793)'de vuku buldu (1). Şehrin Hārūn ar-Raşīd'in oğlu Muḥammad al-Amīn devrindeki (809-813) iç karışıklıklar esnasında kaybını müteakip ʿAbd Allāh b. Ṭāhir burasını Maʾmūn zamanında (829) yeniden zapt etti; sonradan bir kaç Şimşāṭ ve Ḳalīḳalā hıristiyanı, Ḥilāṭ patriçisi Baḳrāṭ b. Aşōṭ (826-851) ile birlikte şehri hıyanetle Bizanslılara devrettiler. Eğer İbn Ḫurdāẕbih (2) burasını haklı olarak Ṣuġūr al-Cazarīya'den saymış ise, şehir 846 yılı civarında tekrar Arabların elinde bulunmuş olmalıdır. 872 senesinde Basileios, Khalda ve Koloneia *thema*'ları ordularını Fırat ile Arsinos arasındaki bölgeye saldırttı (3); o zamanlar, al-Balāẕurī'nin kitabını telif ettiği sıralarda da olduğu gibi, Kamakha ve Keltzene hiç şüphesiz Bizans hâkimiyetinde bulunuyorlardı. Malatya, Bizanslılar tarafından muhtelif tarihlerde, 695'de Leontios, 740/1'de Armeniakon strategosu ve 750/1'de Konstantinos (4) tarafından tahrip edildi; fakat burasını daimî olarak elde tutmak Bizanslılarca düşünülemezdi. Ancak 9. yüzyılda, şehri bütün civarından tecrit ederek bu suretle teslime zorlamak bir kaç defa tecrübe edildi. Theophilos 837 yılında Asorik'ʿe (5) sefer, Zibaṭrā (ermenice Zurpata)'yı tahrip, Malatya civarını ihrak ve garet ederek Hanzīṭ üzerine yürüdü. Bundan sonra Aşmuşat (süryanice Arşemşāṭ)'ı kuşattı; Banū Rabīʿa ve Malatya'lılardan müteşekkil bir yardımcı kuvveti geriye püskürterek şehri yaktı. Müteakiben doğuya, Armania hudutlarına teveccüh ederek Dēgik' ve Ḫozan'daki Cmu (6), Pałin, Meckert ve Ankł'ı zapt ve Armenia IV.'yı tahrip etti. Theophilos nihayet Malatya'yı tahrip etmekle tehdit etmiş, fakat şehre taarruza cesaret edememiştir (7). Mikhael III. devrinde 856 yılı sonunda (H. 242) Bizanslılar Sumaysāṭ üzerinden

Samuel'e de ilâvesi gereken bir Kamaṙak' şehri bahis konusudur (terc. Dulaurier, s. 171; terc. Gelzer-Burckhardt, s. 107, 10).

(1) Theophan., s. 469, 16.

(2) İbn Ḫurdāẕbih s. 70.

(3) Konst. Porph., *Vita*, s. 268, 16 vd.

(4) Krş. Honigmann, *E. I.*, *Malaṭya* maddesi.

(5) Suriye ve aynı şekilde Mezopotamya.

(6) Oku *Cmnu ?

(7) Steph. Asołik, II, 6, s. 144; Markwart, *Südarmenien*, s. 41-57'de Telmaḥrē'li Ps.-Dionys. (Mich. Syr., III, s. 88 vd.)'a göre düzeltiyor.

Āmid civarına kadar sarktılar (1) ve 863'de Petronas, Marc al-Uskuf yanında kazanılan zaferden sonra Şimşāṭ üzerinden Mayyāfāriḳīn ve as-Silsila (Anti Toros zinciri) 'ye kadar sefer etti. Halūris yanındaki Dicle kaynaklarında Petronas, Armīniya âmili ʿAlī b. Yaḥyā'yı mağlup etti (2). Bundan bir on yıl sonra imparator Basileios da Paulikian'lara karşı yaptığı savaşta Theophilos gibi Malatya etrafında bir kavis çizmiştir. Basileios, Taranton'u zapt ettikten sonra Zibaṭra ve Sumaysāṭ (Samosata)'ı yağmalamış, Malatya'nın güneyinde Ζαρνούχ (3) veya 'Ατζαρνούκ (4), yani arabca az-Zarnūḳ suyu kenarındaki Κεραμίσιον 'da (5) ordugâh kurmuş ve sonra, zapta muvaffak olamadan, Malatya'yı kuşatmıştır. İmparator bundan sonra Fırat'a doğru ilerledi; nehir üzerine bir köprü kurdurdu ve nehrin öteki sahilinde, her halde bugünkü ʿArab Uşağ'a tekabül etmesi gereken φρούριον ʿΡαψάκιον'ı zaptetti. Khalda ve Koloneia *thema*'sı ordularına, Fırat ile Arsinos (Nahr Arsanās) arasındaki araziye baskın yapmak emrini verdi. Bundan sonra o, torununun ifadesine göre, φρούρια τό τε Κουρτικίον καὶ τὸ Χαχὸν καὶ τὸ Ἄμερ καὶ τὸ Μουριν῍ξ καλούμενον καὶ τὸ Ἀβδελα [Kurtikion, Khakhon, Amer, Muriniks, Abdela tesmiye edilen kaleleri] tahrip etmiş (6), fakat bizzat kendisi (αὐτὸς δέ) yeniden Malatya üzerine yürüyerek burasını beyhude yere muhasara etmiştir. Zikredilen kalelerin mevkii malûm olmadığı cihetle (7) Fırat ötesine yapılan bu sefer Anderson'un fikrine uyularak gayri tarihî addedilmekte idi (8). Fakat bunların bir çoğu daha şimdiden kesin olarak tes-

(1) Vasiliev, I, s. 184.

(2) Tomaschek, *Sasun*, s. 23; Vasiliev, I, s. 203; Markwart, *ayn. es.*, s. 233. 264 vd.

(3) Konst. Porph., *Vita*, s. 268, 20.

(4) Kedren.-Skylitz., II, s. 208, 2.

(5) Ḳaṣṭrā Kerāmīs (Barhebr., *Chron. eccl.*, I, s. 460).

(6) Ad şekilleri Kedren. Skylitz., II, s. 208'de, aşağıda görüleceği gibi, çok daha kötü kaydedilmiştir (τὸ Καρκνίτον, τὸ Γλασχών, τὸ Ἄμαν, τὸ Μουρήξ, τὸ Ἀβδηλα).

(7) Anderson *Class. R.*, X, s. 139: "The site of these forts I have found no means of determining".

(8) Aynı yer (krş. Brooks *J. H. St.*, XVII, s. 41): "Constantine [Theoph. Cont, 269] imagines that he is on the east of the Euphrates... The account cannot be accepted; perhaps the movement is misplaced and refers to a crossing above

bit edilebiliyorlar. İmparator Konstantinos, bütün başarıları şahsen büyükbabasına atfederken, eserinde eski doğulu büyük hükümdarların usulüne uygun hareket etmektedir. Hakikatte ise bu zat [yani Basileios], müteakip αὐτὸς δὲ [bizzat (kelimesi)]' nin de kâfi derecede vuzuhla belli ettiği gibi, sadece köprünün kurulmasına (onun 877'de Paradeisos nehrini geçiş esnasında [bak. aşağıya] "nâzik bedeni ile" bizzat yapmış olduğu gibi) ve Rhapsakion'un zaptına iştirak etmiştir. Fırat'ın öteki sahiline yapılan baskını ise, her halde buradan gönderilen ve sonradan, kuzeyden gelen Khalda ve Koloneia *thema*'ları birlikleriyle beraber hareket etmek için, Aracani suyunu geçen bir birlik icra etmiş olmalıdır (1). Φρούριον Κουρτικίου bir Ermeniye izafeten K'urdik (2) adını taşımaktadır. Bu ad Muş'un güneyindeki Kurtik Dağ isminde de mevcuttur. Khakhon belki de, Harput'un güneyinde, bugükü Khōkh (Uşağy Ḥōh)'dur. (3). Ḥah adı da başka yerlerde bir çok kere geçmektedir (4). Ἄμερ belki de her hangi bir emîrin çiftliğidir (5) Emîrler adında bir mahal Fırat kenarında, Murat suyun munsabının güneyinde mevcut bulunmaktadır. Μουρινίξ, hemen Harput yanında bugünkü Murenik', Mōrenik'dir (6); Ἄβδελα ise Peri suyunun Murat suyuna karıştığı yerde bu sonuncunun kuzey kıyısında bulunan

Kamacha later on." Krş. Vasiliev, II, s. 40, n. 3.

(1) Vogt, *Basile I. et la civilisation byz.*, s. 326'da "du côté de l'Euprate que conquirent les thémes de Chaldée et de Colonée" [Khaldia ve Koloneia *thema* birliklerinin zaptetmiş oldukları, Fırat kenarında] bulunan bir kaç müstahkem mevkiden bahsediyor. Eğer bunlar sadece oraya taarruz etmişlerse, Khakhon ya Fırat kenarında Kamaḫ'ın altındaki Hokhos (Hotshas) olur, yahut da bunun adı Kamaḫ'ın tam güneyindeki Ḫaḫaçur Dağ tesmiyesinde meknuz bulunmak icab ederdi.

(2) Bu ad hakkında : Markwart, *Südarmenien* s. 295, n. 1. Bu her halde Lokana'lı Kurtikios (Kedren.-Skylitz., II, s. 207, 11: Theoph. Cont., s. 268, 4)'dan tefrik edilmelidir.

(3) Huntington, *Z.E.*, XXXIII, s. 181 vd. : Hōkh.

(4) Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 236 (451)'deki; ayrıca Gregorios Pakurianos'un *Typikon*'undaki (*Viz. Vrem.*, XI, 1904, Prilož, s. 55, 19) Ḫaḫ ile krş. ? Daha Asurîler Ḫaḫḫum veya Ḫaḫḫas adında bir ülkeden ve altun dağından haberdar idiler (Honigmann, *Z.A.*, *N.F.*, V, s. 302).

(5) Krş. v. Kremer, *Denkschr. Akad. Wien*, XXXVI, s. 293: "emîrlerin çiftlikleri", ziyāʿ al-umerāʾ.

(6) Hübschmann, *ayn. es.*, s. 301, n. 6.

bugünkü ʿAbdulī veya ʿAbdallī'dir (1).

Bizzat Basileios, Malatya'nın boş yere muhasarasından sonra, hepsi de Tephrike'nin güneyinde bulunması gereken, 'Αργαούθ (şimdi Arguvān), τὸ Κουτακίου καὶ Στεφάνου καὶ ʿΡαχάτ (2) kalelerini yakıp yıktı. Ertesi yıl Kharsianon ve Armeniakon *thema*'larının birleşik orduları tarafından Khrysokheir κατὰ τὸν Βαθυρρύακα (3) [Bathurrüaka'nın aktığı istikamette] kuşatılarak ele geçirilmiştir.

Bu suretle "Tephrike'nin parlak kudreti" son bulmuş oluyordu; bununla beraber bizzat bu şehrin zaptı hakkında her kangi bir haber yoktur.

Toros hududundaki Arab müstahkem mevkileri üzerine yeni bir taarruz 876 yılında vuku buldu. Bu tarihte Mani mezhebi sâliklerine ait olan Καταβάταλα (4) kalesi ile batıdaki Lulon zapt edildi; τὸ Μελοῦος κάστρον kendiliğinden teslim oldu (5). Bu sonuncunun Meloë, şimdiki Melis tepe (6) ile bir tutulması, zayıf bir telâffuz benzerliğine ve Andrassos ve Kylindros'un yanlış yere vazedilmesine isnat ediyor (7). Bu kale çok daha doğuda aranmalıdır; bu, kesin yeri henüz tesbit edilememiş olan, Armeno-kilikia 'daki Barźrberd'den (8) pek uzak olmayan bir yerde Molevon geçidinde bulunan sonraki ermeni manastırı Molevon'a tekabül etmek-

(1) Theophan., s. 446, 18'deki ὁ 'Αβδελᾶς = ʿAbd Allāh ile krş.

(2) Konst. Porph., *Vita*, s. 268, 21. Kedren.-Skylitz., II, s. 209, 4'de 'Αραράχ ki, Anderson (*Class. R.*, X, s. 140) bunu Aravraka addetmektedir. Ad şekilleri Theophanes Continuatus'da çok daha iyi şekilde mazbuttur ve Rhakhat, öteki iki isim gibi şahıs adı da olabilir (meselâ Erkat' "demirden" ?). Aravraka hakkında bak. aşağıda s. 68.

(3) Tomaschek (*Festschr. f. H. Kiepert*, s. 140)'e göre belki de Suhrāb (s. 122, 6)'daki Nahr Ġavṣ, bugünkü Yazıca su. Fakat bu Dazimon (şimdi Dazmana)'a yakın bir yerde aranmalıdır: Bury, Βυζαντίς, II, 1911, s. 218.

(4) Theoph. Cont., s. 278, 8. Kedren.-Skylitz., II, s. 213, 10: Μανιχαίων μητρόπολιν τὴν Κάμειαν. [Maniheistlerin Kameia metropolisini].

(5) Theoph. Cont., s. 278, 8. Kedren.-Skylitz., II, s. 213, 9.

(6) Ramsay, *As. Min.*, s. 355; Vasiliev, II, s. 63.

(7) Bak. aşağıda s. 84.

(1) Arabca: Barsbirt (Abu'l-Fidā', *Taḳwīm*, s. 251; terc. Guyard, II, 2, s. 29). — Ps.-Moses Ḫorenac'i, s. 24'e göre Kilikya'nın alınması kabil olmayan iki kapısı (Pylae) vardı: Malis ve Platan. Ben bunda Μελοῦος ve Πλάτανος (Baġrās yanında: Prokop., *aed.*, V, 5, 1)'u görmek taraftarıyım (terc. Soukry, s. 33, n. 3: Mallos ve Paltos'a mukabil ve aykırı olarak).

tedir. Ališan (1) burasını, Ermenilerin hiç de kesin olmayan ifadelerine uymasına rağmen (2), kanaatimce doğru olarak Melemenci kabilesinin arazisinde (Melemenci Han yanında) Korkoun vadisinde (Körkün-su) aramaktadır.

Ertesi yıl (877) (3) Basileios bizzat Argaios eteğindeki Kaisareia'dan hareketle Arablar üzerine sefer yaptı. Konstantinos Porphyrogennetos, *Vita Basilii*'de bu sefer hakkında, bu çok geride kalmış hadiseler üzerinde sadece loş bir bilgiye sahip bulunduğunu itiraf ediyor. Skylitzes (Kedrenos) ise ondan mülhemdir. Modern tasvirlere gelince, bunların hemen hepsi, benim isabetli bulmadığım Anderson'un topografik açıklamalarına katılmaktadırlar (4). Ancak Zamantı suyu (Karmalas) olması mümkün bulunan Onopniktes'in geçilmesinden evvel fethedilen yedi kale zikr olunuyor ki, bunların hepsi Anderson'a göre, Toros silsilesinin bu tarafında, Kaisareia'ya pek yakın imişler. Hakikatte ise, Anderson'un da evvelâ münakaşa fakat sonradan reddetmiş olduğu gibi, mezkûr müstahkem mevkilerin bir çoğu vazıh olarak Suriye'de bulunan mahallerdir. Vuzuhsuzluk, burada da, imparator Müellifin bütün başarıları büyükbabasına atfetmek istemesinden ve bu sebeple bir başka birliğin Suriye'de aynı zamanda, fakat çok daha başarılı, harekâtını sadece İmparator'un taarruzunun bir neticesi olarak zikretmesinden doğmaktadır. Bizzat İmparator sadece üç ehemmiyetsiz kaleyi fethetmişti ki bunların üçüncüsü, Φαλαχροῦ κάστρον, belki Fraktin (Farahḍeddīn)'ne tekabül etmektedir. Bunun üzerine ʿAynzarba emîri Abū ʿAbd Allāh b. ʿAmr (ὁ τοῦ Ἄμβρου υἱὸς Ἀπάβδελε), Malatya birlikleriyle, şu halde muhakkak olarak mezkûr şehre kaçmıştır. Görünüşe göre o, muhtemelen İmparator'un bundan evvelki seferinden beri (872) bir Bizans garnizonuna veya Basileios ile müttefik bir emîre malik olan Zibaṭra ve Samosata üzerinden Suriye'ye giren ve oradan Kaysūm, Raʿbān ve Ardil (Καϊσοῦ , Ῥοβάμ , Ἀρδάλου) yoluyla batıya, Maraş üzerine teksif edilen bir taarruza katılmak için bu istikamete

(1) Alishan, *Sissouan*, s. 151 a.

(2) Ani'li Samuel zeyli (*R.H.C.*, *Doc. Armén.*, I. s. 637).

(3) Vasiliev'in 879/80 ile tarihlemesinin aksine krş. Laurent, *L'Arménie*, s. 259, n. 2.

(4) Anderson, *J.H.St.*, XVII, s, 34-36.

teveccüh eden bir birlik tarafından takip olundu. Bu taarruza, *Vita Basilii*'nin aynı şekilde meskût geçtiği gibi, Bizans donanması da katıldı (1) Konstantinos Porphyrogennetos mezkûr kalelerin ihrak ve tahribini sadece "İmparator taarruzunun bir neticesi" olarak zikrederken, Skylitzes (Kedrenos) bu kelimeleri yanlış olarak, İmparator'un bu tahribatı bizzat yaptığı şeklinde anlamıştır (2). Bu çevirme hareketinden evvel, δυσχωρίας τοῦ Ταύρου [Torosların geçit vermeyen yeri]'ni müdafaa etmek istemiş olan Antakya'nın Türk asıllı valisi Sīmā aṭ-Ṭavīl, torununun tasvirine göre, o sırada her halde henüz Onopniktes ve Saros'u bile geçmemiş olması lâzım gelen İmparator'un yanına kaçtı. Eğer Sīmā arka tarafından tehdide maruz bulunmamış olsaydı, Suriye'ye çekilebilir ve kimsenin önünden kaçıp İmparator'a "iltica" zorunda kalmazdı (3). Bu hadiselerden sonra ordu Kukusos (şimdi Göksün)'a vardı ve oradan Kallipolis, Padasia ve στενὰ τοῦ Ταύρου [Toros boğazları] üzerinden Germanikeia (Maraş) üzerine yürüdü. Umumiyetle Kallipolis ve Padasia, Tekir su vadisinde, Göksün'ü Maraş ile hemen düz bir hat istikametinde birleştiren bir yol üzerinde aranmaktadır (4). Fakat bu imkânsızdır; Basileios, Pyramus'u daha yukarıda bulunan bir mevkiden geçmiş olmalıdır. Bununla beraber, ordunun kendisine önce yol vermeyen ormanlar arasından bir yol açmaya mecbur kalmış olması hususu, Arabissos üzerinden geçen eski Roma yollarının kullanılmış olması düşüncesine hak verdirmeyecek mahiyettedir: buna rağmen İmparator nehri Zaytūn hizasından daha kuzeyde geçmiş gibi görünüyor; çünkü [bu hususta ki rivayette zikrolunan] Toros geçidi ile, hiç şüphesiz, Ceyhan kenarındaki el-Kussuk geçidi kastolunmuştur (5). İmparator'un bu yolu seçmiş olduğu, onun Germanikeia seferi esnasında Suriye'de παραδεισος ποταμός [Paradeisos nehri]'ni daha evvel geçmiş (προκαταλαβόντα [önceden zaptetmiş]) olduğunu bildiren imparator Le-

(1) Leon. *Tactica, constit.* XVIII, 140 (*P.Gr.*, CVII, sütun 980 D.).

(2) Kedren.-Skylitz., II, s. 214, 1 vd.; Theoph. Cont., s. 279, 5.

(3) Kedren.-Skylitz., II, s. 214, 6; Theoph. Cont., s. 279, 12 vd.: πρὸς τὸν βασιλέα κατέφυγε [İmparator'a iltica etti].

(4) Ramsay, *As. Min.*, s. 256, harita ve s. 276; Anderson, *J.H.St.*, XVII, s. 28. Krş. Vasiliev, II, s. 78, n. 4.

(5) Sykes, *Daru'l-Islam*, s. 82 vd.

on VI.'nun *Taktika*'sından tebarüz ediyor (1). Bu ırmağı daha evvel Plinius (2) Kilikya'nın iç bölge ırmaklarından biri olarak zikretmiştir ki, bununla ancak ana nehirlerin kolları kastedilmiş olabilirler (3). Aynı şekilde daha sonra Ani'li Samuel'in (4) *Chronographie*'sinde de bu akar su, 1111/2 yılında Kindřaskavi kalesinin (Kizistara-Kyzistra yanında) Toros I. tarafından tahribini müteakip ahalinin "şimdi Krakay ("aşağı-") Nerk'i adını taşıyan Parâtis ırmağı sahiline yerleştirildiğini" (5) bildirirken zikrolunuyor. Parâtis, Maraş'ın yukarısında Ceyhan'a karışan Bertiz veya Pertus çayından başka bir şu olamaz (6).

(1) Leon, *Tactica, constit.* IX, 14 (nşr. Vari, III, I, Budapest 1917, s. 217 = *P.Gr.*, CVII, sütun 772, 6.

(2) Plinius, *nat. hist.*, V, 93.

(3) "Intus flumina Liparis, Bombos, Paradisus". [Nehirler içinde, Liparis, Bombos, Paradisus (vardı)]. Şu halde Liparis burada Soloi (Antig. Karyst., c. 135 [150]. Vitruv., VIII, 3, 8)'deki sahil ırmağı (şimdi Mezetli su) olamaz, bilakis birleştikleri noktaya yakın bir yerde Arabissos'un bulunduğu, muahhar Λαπάρα *thema*'sının üç akar suyundan biridir (Ann. Komn., s. 219, 10). Arabissos bu yüzden Tripotamos adını da taşımaktaydı (*C.S.C.O.*, *Scr. Syr.*, 3, IV, s. 139. 147; versio s. 108. 114; Land, *Anecd. Syr.*, I, s. 116). Aynı şekilde Dulaurier, *Doc. Arménien.*, I, s. 83, n. 2'deki (Serkendere suyu) ve Tomaschek, *S.-B. Akad. Wien*, s. 66'daki Paradisus'un sahilde gösterilmesi yanlıştır.

(4) *R.H.C.*, *Doc. Arménien.*, I, s. 449.

(5) Smbat Sparapet'in *Chronik*'ine göre (*Doc. Arménien.*, I, s. 613), Parâtis kenarında Krakka adlı bir yere izafeten.

(6) Sykes'e göre (*Daru'l-Islam*, s. 74 ve s. 87 ye bağlı harita) el-Kussuk geçitinin güney çıkışındaki küçük bir akar su "Bertiz River" adını taşımakta ve Bertiz adlı bir yer ise Maraş'a daha yakın, "Batch Khan" yanında Ceyhan'a munsab olan başka bir ırmak kenarında bulunmaktadır. R. Kiepert (*Karte von Kleinasien*, pafta CV: Malatya) ve *Karte von Mesopotamien und Syrien* 1:400.000 (1 b. Aleppo), Sykes'e aykırı yerlere yerleştirilmiş iki Berliz ve Birtiz mevkiini işaretlemişlerdir. Aghassi, *Zeitoun*, Paris 1897'ye ekli harita taslağına göre "Pertous-Tchai" Maskhitli yanında munsab olmaktadır; B. Atalay, *Marʿaş Taʾrîḫi ve coğrâfyası*, İstanbul 1339 (1921), 155 inci sahifeye ekli harita. Berdus (Pertus) kalesi 1107/8'den beri bu ad altında malûmdur (*Doc. Arménien.*, I, s. 83. 179. 181. 350. 481. 635 vd.); H. 605 (M.1208/9) yılı için Kamâl ad-Dîn de Bartûs şehrini zikretmektedir (Paris, Bibl. Nat. fonds arab., ms. 1666, varak 233b; *Histoire d'Alep de Kamal ad Din*, terc. Blochet, Paris 1900, s. 145 = *R.O.L.*, V, s. 45; Abu'l-Fidâ' (*Taʾrîḫ*, IV, s. 232)'da bu ad Farkûs şeklinde tahrif edilmiştir.

3. DOĞU SINIRINDA YENİ KURULAN *THEMA*'LAR

Her ne kadar 877 yılında Maraş ve al-Ḥadaṯ, 881/2 senesinde yine ayni şehirler ve Malatya ve 883'de Tarsus üzerine yapılan seferler akamete uğramış idilerse de, bu teşebbüslerle, Arabların Küçük Asya'daki münferit başarılarına rağmen, Bizanslıların doğu hududunda yine de sürekli bir ilerleme devri açılmıştı. [Durumun Bizans lehine] bu ümit verici değişmesi en başta, bundan evvel çöl haline gelmiş hudut bölgelerine hicret eden Ermenilerin askerî kabiliyet ve kolonizasyon gayretlerine bağlı bulunmakta idi. Bu Ermenilere, Tercan'daki Tuzla suyu kenarında bulunan Mananalı bölgesine mensup (1) ermeni Paulikian'ları (2), Bizans'a karşı bütün düşmanlıklarına rağmen, yol açmış bulunmakta idiler (3).

İmparator Leon (886-912) devrinde, her halde Halys'in güneyinde bulunan, Sebasteia *thema*'sının Λαρισσα ve Kharsianon *thema*'sının τό (?) Κυμβαλαιός (4) *turma*'ları devletin hudut bölgelerini teşkil ediyor ve τῆς Λυκανδοῦ yakınında, (ἐρημία) Συμπόσιον (5) çölüne dayanmış bulunuyorlardı (6). O sırada bir çok Ermeni, mülteci olarak Malatya'da bulunmakta idiler: Melias (ermenice Mleh), üç Baasakios (Vasak) kardeşler, Krikorikes (Grigorik) ve Pazunes ve nihayet İsmael (muhtemelen bir Arab). Bunlar imparator Leon'a ve Kharsianon strategosu Eustathios Argyru'ya mektup yazarak bir khrysobullon [imparatorluk fermanı] ile hudut bölgesinin kendilerine ikta edilmesini rica ettiler. Bu kabul olundu (7). Üç kardeş Larissa'ya yerleştiler; Vasak burada kleisuriarkhes [*kleisura* kumandanı] oldu. İsmael aynı rütbeye Symposion'da nail oldu. Melias ise kendisini Euphrateia, geçitler (arabca ad-Durūb) ve hudut çölü *turma* kumandanı tayin ettirdi (εἰς Εὐφράτειαν, εἰς

(1) Krş. Honigmann, *R.-E.*, Μανανάλις maddesi.

(2) Arabca al-Bayāliḳa; de Goeje'nin, Masʿūdī (*Tanbīh*, s. 151, 8)'ye verdiği e notunu krş.; ayrıca P. Wittek, *Zur Geschichte von Angora, Festschrift Georg Jacob*, Leipzig 1932, s. 336, n. 3.

(3) Laurent, *L'Arménie*, s. 256 vdd.

(4) Krş. yukarıda s. 49, n. 4.

(5) Συμπόσιον hakkında krş yukarıda s. 53.

(6) Konst. Porph., *de adm. imp.*, s. 227, 6-9.

(7) *Ayn. es.*, s. 227, 12 vdd. Melias hakkında: Grégoire, *Byzantion*, VIII, s. 79 vdd. ve 726.

τὰ Τρύπια (1), εἰς τὴν ἐρημίαν γενέσθαι τουρμάρχην).

İsmael Malatyalılarla mücadelede maktul düştüğü için Symposion çöl olarak kaldı ve Vasak da ihanetle suçlandırılıp yerinden atılınca Larissa yeniden, o sıralarda bir az önce zikrolunan Kharsianon strategosunun oğlu Leon'un aynı mevkie sahip bulunduğu Sebasteia *thema*'sının *turma*'sı oldu. Melias'a gelince, Euphrateia'da oturan bu zat, dux Konstantinos'a Kharsianon *thema*'sı tevcih olununca, παλαιὸν κάστρον τὴν Λυκανδόν [eski Lukandon kalesi]'ni (2) işgal ve burasını tahkim ederek oraya yerleşti; burası imparator Leon tarafından *kleisura*'lığa yükseltildi. İmparator bundan sonra εἰς τὸ ὄρος τῆς Τζαμανδοῦ [Tzamandon dağı]'na sefer ederek orada da yine *kleisura* haline getirilen bir kale kurdu. Nihayet o, Symposion'u da *turma* yaptı.

Şu halde Tzamandos (3) bir dağ üzerinde ve adının da işaret ettiği gibi Zamantı suyu kenarında bulunuyordu. İmparator Romanos Diogenes IV. 1068'de Suriye'den dönerken *Γυψάριον (4)'da τῆς Ποδανδοῦ κλεισούρας [Podandos *kleisura*'sı]'nda bir mahalde, Türklerin Amorion'a kadar ilerledikleri haberini aldı. Melitene strategosu, Türkler biraz uzakta ἐν τῇ τοῦ Χαλκέως τοποθεσίᾳ [Khalke mevkiinde] karargâhta bulundukları sırada, ordusuyla bizzat ἐν τῷ τοῦ Τζαμαντοῦ ὀχυρώματι [Tzamandon müstahkem mevkiinde] olmasına rağmen onlara taarruza cesaret edememişti; Türkler hatta dönüşleri sırasında Tzamandos'u kuşatmışlardı. Şu halde Khalkis (5) batı-doğu askerî yolunda (6), yüksekte bulunan Tzamandos'un alt tarafında aranmalıdır. İmdi, R. Kiepert'in haritasında Aziziye (Ariaratheia)'nin takriben 7 km batısında Za-

(1) Schlumberger'in (*Sigillographie*, s. 273) "Euphratèse trypique" ile ne kasdettiği vâzıh değildir. Eski suriye Euphratesia'sı ile, takriben Malatya kuzeyinde aranması gereken Euphrateia'sının hiç ilgisi yoktur. Ad şekli arabca al-Furātīya'ya tekabül ediyor. (Quatremère, *Hist. des Sult. Maml.*, II, 1, s. 177); fakat burası da Suriye'de bulunmakta idi.

(2) Konst. Porph., *de adm. imp.*, s. 228, 7; krş. ayn. mlf., *de them.*, s. 34. Bu sonuncuya göre, burası daha imperator Iustinus I. zamanında mevcut idi.

(3) Sürvanice Sīmandū, arabca Samandū veya Ṣamandū, ermenice Camndav, türkçe Zamantı.

(4) Mich. Attal., s. 121, 14: Τυψάριον; Skylitz., s. 677, 23: Γυτάριον.

(5) Mich. Attal., s. 121, 21; Skylitz., s. 678, 4.

(6) Belki Arīsyaġī de 1070 yılında, arabca Darband şeklinde kaydolunan bu

mantı suyu üzerinde bir köprü kenarında Halka Çayır adında bir mevki ve bunun yukarısında yine Aziziye üstünde bir Tumulus işaret edilmiştir. Bu Tumulus muhtemelen Tzamandos'un ve Halka Çayır da Khalkis'in mevkiini göstermektedir (1).

Konstantinos ve Zoe'nin hükümdarlıkları başlangıcında (914) Likandos (2) bir *strategis* (= *thema*) haline getirilmiş kleisuriarkhes Melias buranın strategosluğuna yükseltilmiştir.

Bu hadiselerin Konstantinos Porphyrogennetos tarafından tasvirinde (3), Kymbalaios *turma*'sı (4) ile daha sonra Kharsianon strategosu Konstantinos'dan (5) ne münasebetle bahsolunduğu pek anlaşılmıyor. Hiç şüphesiz bu *turma* ve aynı şekilde, Kasē *turma*'sı ve Nyssa *topoteresia*'sı Kaisareia (6) ile birlikte, Halys'in güneyinde bulunmakta idiler. *Notitia*'lara göre (7) Kasē, Ariaratheia ile birlikte bir piskoposluk halinde birleşmişti. Evvelce harab ve gayrı meskûn kalmış bulunan (8) Tzamandos ve Likandos belki de Kymbalaios *turma*'sına dahildiler ve Melias buraları almaya, ancak Kharsianon *thema*'sı kendisine iyilik eden Eustathios'un idaresinden çıktıktan sonra cesaret etmişti. Likandos strategosunun emrine hiç şüphesiz, kendisi tarafından tesis edilmiş olan Tzamandos *kleisura*'sı ile çölleşmiş Symposion *turma*'sı da verilmiş

geçit yolundan (Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 297'daki Simandū'ya tekabül eder) geçmiş idi (Cahen, *Byzantion*, IX, s. 625, n. 1); mamafi bu yol Sebasteia'ya gitmiyordu.

(1) 1934'de neşredilen Türk Erkânı Harbiye Haritası'nda (1:800.000, pafta Malatya) Kayseri'nin 40 km doğusunda, Zerezek'in 8 km kuzeyinde "Zamantı (Elbaşı)" kaydolunmuştur; bu R. Kiepert'in *Karte von Kleinasien*'indeki İlbashi'ye tekabül eder; muhtemelen bu nahiye merkezinde de, pek çok olan en yeni idarî isim değiştirmelerinden biri ile karşı karşıyayız. Bu Zamantı, aynı adı taşıyan ırmaktan takriben 14 km uzaklıkta ve İlbaşı, hiç olmazsa R. Kiepert'in haritasına nazaran düzlükte göründüğüne göre, bunun eski Tzamandos ile ilgisi olup olmaması üzerinde düşünülebilir.

(2) Konst. Porph., *de caer.*, s. 697, 5'de, *Taktikon* Beneševič'de, (*B.N.J.*, V, s. 120, n. 38) ve diğer yazmaların da her halde ekserisinde böyle yazılmıştır.

(3) Konst. Porph., *de adm. imp.*, s. 227, 6 - 228, 21.

(4) *Ayn. es*, s. 227, 7. Krş. yukarıda s. 49 ve 62.

(5) *Ayn. es.*, s. 228, 5.

(6) *Ayn. es.*, s. 226, 1 vd.

(7) Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 552, 560. Krş. yukarıda s. 41, n. 5 ve s. 49, n. 2.

(8) Konst. Porph., *de them.*, s. 32, 17 vd.

olmalıdır; ayrıca Bizans hududunun bu ve öbür tarafında hemen hemen bağımsız hareket eden Ermeni, *thema*'sını imkân nisbetinde büyütmeye de gayret etmekte idi. O Arablara karşı girişilen taarruza başarı ile iştirak ediyordu. Tarsus emîrinin "Malīḥ al-Armanī'nin kalesini", her halde Tzamandos'u, zapt ve ihrakından sonra (1), Melias H. 303 yılı Cumada I.'sında (Kasım-Aralık 915) Maraş'a karşı muzafferane bir sefer yaptı; buradan ve Tarsus bölgesinden elde edilen 50.000 esir sürülüp götürüldü (2). *Cabinet des Médailles*'in mühürlerinden biri üzerinde Γεώργ(ιος) ὰ σπαθ(άριος) β(ασιλικὸς) στρατ(ηγὸς) Μαμίστρ(ας), Ἀναβάρζ(ης), Τζαμαν(δοῦ) ὁ Μελιήας [Mamistra ve Anabarza strategosu olan imparatorluk spathariosu, Tzamandon'lu Melieas] yazısı görünüyor (3). Eğer bununla, Schlumberger'in kabul ettiği gibi bizim Melias kastediliyorsa, onun *thema*'sı Kilikya'daki Miṣṣīṣ'den yukarı Zamantı suyuna kadarki bu vüs'ati ancak ve olsa olsa 915-917 arasında kazanmış olabilir. Çünkü 304 (916/7) ve 305 (917/8) yıllarında, Bizanslılar Bulgarlara karşı savaşla meşgul iken (4) Arablar yeniden Malatya ve Tarsus üzerinden muzafferane bir şekilde Anadolu'ya girmişlerdi. Fakat mezkûr mühürle bizim Melias'ın kastedildiği şüpheli olduğu gibi, Schlumberger'in (5), strategosluğun Kilikya kısmının sonradan Seleukeia *thema*'sına verildiği hakkındaki iddiası temamiyle mesnetsizdir. Mezkûr mühür daha ziyade, ʿAynzarba (961/2 den beri) ve al-Maṣṣīṣa (965 Temmuzundan beri)'nın kesin olarak Bizans elinde bulunduğunu ispat edebileceğimiz 965-973 yılları arasındaki devreye ait bulunmuş olmalıdır. Buna göre strategos Meliēas, 973 yılında Āmid üzerine yaptığı seferde esarete düşmüş olan muahhar domestikos Mleh idi (6).

(1) Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 171'e göre 911 yılında; fakat bununla belki de Bişr'in H. 302 = 914/5 yılındaki seferi kasdedilmiştir.

(2) Barhebr., *ayn. es.*, s. 172; İbn Ẓāfir, *Cod. Gothan.*, (Weil, *Chalifen*, II, s. 634, 2).

(3) Schlumberger, *Sigillographie*, s. 274 vd.

(4) Runciman, *Romanus Lecapenus*, s. 84 vd.

(5) Schlumberger, *ayn. es.*, s. 270-275.

(6) Markwart, *Südarmenien*, s. 107*, 3.

Skylitzes (Kedrenos), Λάπαρα (= λιπαρά)'yı, Kilikya'nın son zamanlarda Likandos adını taşıyan kısmı olarak tarif ediyor (1). Ani Kralı Gagik II.'e, 1043 yılında Konstantinos IX. Monomachos tarafından, devleti için tazminat mahiyetinde Kalonpelat ve Pizu şehirleri tevcih edilmişti (2). Skylitzes-Kedrenos'a göre (3) bunlar χωρία πολυπρόσοδα κατά τε Καππαδοκίαν καὶ τὸν (aynen!) Χαρσιανὸν καὶ τὸν Λικανδόν [Kappadokia, Kharsionon ve Likandos geçitleri üzerinde] bulunuyorlardı. Takriben aynı civarda Vaspurakan'lı Senek'erim'e 1021/2'de Sebasteia, Larissa ve Abara (4) ve Kars Kralı Gagik'e 1064'de Tzamandos (ermenice Camndav) tevcih edilmişti (5). Likandos *thema*'sı ayrıca 1068 yılında Romanos Diogenes'in seferi esnasında da zikr ediliyor (6). Stephan Asołik (7) Likanton eyaletinde bir Karberd nahiyesinden bahsettiği gibi, Gregor Presbyter (8) de 1156 yıllarında bir Lika<n>ton'dan bahsetmektedir. Buna mukabil ben Lulenday piskoposluğu için (9) ne Markwart'ın (10) yaptığı gibi *Lukenday = Likandos şeklinde düzeltmek, ne de Macler'in (11) izah şeklini kabul etmek taraftarı değilim; bilâkis Gelzer'in (12) fikrine uyarak bunda, Ramsay'in (13) işaret ettiği gibi, daha 879 yılında Φίλιππος Λούλου adında bir piskoposa malik olduğunu bildiğimiz Lulon—Lu'lu'a kalesini görmekteyim (14). Aachen'da bulunan bir azizler bakiye-i izâmını muhafazaya mahsus kabın [reliquiarium] üstünde bir Eustathios στρατηγὸς Ἀντιοχίας καὶ ΛΙΚΑΝΔΟΥ [Antakya ve Li-

(1) Kedren.-Skylitz., II, s. 422, 21 vd.

(2) Urfa'lı Mateos, I, 65, Jerusalem neşri, s. 111; terc. *Dulaurier*, s. 78. Ayrıca İndeks'e bk.

(3) Kedren.-Skylitz., II, s. 559, 7.

(4) Kedren.-Skylitz., II, s. 464, 15. Senek'erim hakkında bk. İndeks.

(5) Urfa'lı Mateos, II, 88, Jerusalem neşri, s. 181.

(6) Mich. Attal., s. 97, 1; Skylitz., s. 670, 4.

(7) Steph. Asołik, III, 7, s. 175, 20.

(8) Urfa'lı Mateos zeyli, bab 267, terc. Dulaurier, s. 343.

(9) Steph. Asołik, III, 31, s. 258.

(10) Markwart, *Südarmenien*, s. 43*, not

(11) Steph. Asołik, terc. Macler, s. 141, 3.

(12) Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 563, n. 2.

(13) Ramsay, *As. Min.*, s. 449, 353 üncü sahifeye ilâve.

(14) Mansi, *Sacror. Concilior. nova et ampliss. collect.*, XVII, s. 376, satır 1.

kandos strategosu] (yani şu halde 969-1085 arasında) zikrolunmaktadır (1). Arab şairi al-Mutanabbī'ye ait anonim bir şerhte (2) H. 345 (954/5) yılı için Nikephoros Phokas'ın enişteşi ve imparator Romanos II.'un yeğeni olan Theodoros "Samandū ve Luḳandū patriçisi" olarak zikredilmektedir.

Batıda nasıl Likandos'u kurmuşsa, Leon, doğuda da, mevkii göz önünde tutulacak olursa Antik Mezopotamya (arabca al-Cazīra) ile hiç ilgisi olmayan yeni Mesopotamia *thema*'sını tesis etti (3). Bu, İmparator'un, kral Manuel ve dört oğlundan aldığı ermeni τὸ Τεκῆς, yani Dēgik' -Διγισηνή (4) yerine batı ermenicesi ile *Tēkik' bölgesinden ibaretti. Bu bölge Ps.-Moses Ḫorenac'i'nin (5) *Geographie*'sine göre Fırat kenarında Aracani'nin bu nehre karıştığı yerin kuzeyinde ve Çemişgezek suyunun batısında bulunuyordu. Burada Kṙni, K'rvik (6) ve Sok (7) kaleleri vardı. Ani'li Samuel ayrıca Dēgik' 'de Ankł kalesini zikreder (8).

Yeni *thema*, eski Kharsianon strategosu Orestes'in emrine verildi ve Koloneia'dan ayrılan Kamakha *turma*'sı, sonradan (εἶθα) ve, her halde yine Leon devrinde Khaldia'dan ayrılan Keltzine *turma*'sı ona eklendi. *Thema* olarak Mesopotamia, Beneševič *Taktikon*'unda görünmektedir (9)

Romanos Lekapenos Malatya'nın zaptından sonra (934) evvelce Malatya arazisinden olan ve kendisine nisbetle Romanupolis

(1) Schlumberger, *Fondation Eugène Piot, Monuments et mémoires*, XII, s. 201-205.

(2) Paris, Bibl. Nat. Ms. arab. 3091, varak 137^b, (nşr. Canard, *Sayf al Daula*, s. 107).

(3) Konst. Porph., *de adm. imp.*, s. 226, 3 - 227, 5; ayn. mlf., *de them.*, s. 30, 20 - 31, 5; ermenice Micagetk'.

(4) Laurent, *Seldjoucides*, s. 30, 7; Markwart, *Südarmenien*, s. 54 (= *Handes Amsorya*, XXVIII, 1914, s. 49).

(5) Ps.-Moses Ḫorenac'i, s. 30.

(6) Oku: Arvik, şimdi Avrik mi? (Sykes, *The Caliphs' last heritage*, s. 370. 372; bu eserin haritasında yanlış olarak Akrik şeklinde yazılmıştır; buna göre R. Kiepert).

(7) Şimdi Sovuk.

(8) Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 303; Markwart, *Südarmenien*, s. 41. 45.

(9) Beneševič, *B.N.J.*, V, s. 120, No. 37.

adını taşıyan *kleisura* ile τὸ Χανζίτ (Anzitene, Hanzīṭ)'i Mezopatamia *thema*'sına ilâve etti. Bu şüphesiz, Sayf ad-Davla'nin Dādim, at-Tall, Ḥiṣn Ziyād ve Ḥiṣn Salām adlı Bizans kalelerine karşı sefere çıktığı 326 Zülkadesi-938 Eylülünden evvel vaki olmuştur. Bu zamandan itibaren Arablara karşı hududu τὸ Φατιλάνον ὄρος (Cabal Faḍlān) teşkil ediyordu (1).

Görünüşe göre Mesopotamia *thema*'sına tam olarak yeni Kamakhos *dioecesis* [bir kilise bölgesi]' i tekabül etmektedir (2). Burası önceden beş piskoposluk (3) ihtiva ediyordu ki bunlara Khanzit ve Romanupolis'in ilhakından sonra iki (4) veya üç (5) piskoposluk daha katılmıştır :

1. ὁ Κελτζινῆς , yani Khaldia'dan ayrılıp Mesopotamia'ya katılan Keltzine (Ekełeac') *turma*'sının piskoposu (6)

2. ὁ Ἀραβράκων . İtinererler sayesinde Aravraka'nın mevkii oldukça kesin olarak tesbit edilmiştir (7). Bu Satala (şimdi Sadağ)'dan Carsaga'ya giden yol kenarında, Cumont'la tetabuk halinde (8) şimdiki Melik Şerif ile aynı addedilmesi gereken yerde, yani takriben Kömür çayın kaynak mıntıkasındadır (9). St.-Martin'e göre (10) Arōraka veya Arznc'ik', Aşḫarhi daşt *kanton*'undaki modern Acpter'e tekabül etmiş olmalıdır; fakat Aşkar Ova'daki bu Ezbider lüzumundan fazla batıdadır! Anderson (11)'dan beri çok tekrar edilen, Aravraka'nın Ararakh veya Rakhat (12) ve şimdiki ᶜArabgīr ile bir tutulması tamamiyle yanlıştır!

3. ὁ Βαρζανίσσης her halde Vardenik' (lokatifi Vardenis),

(1) Markwart, *ayn. es.*, s. 177, n. 1.
(2) Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 565 vd. 580 vd.
(3) *Nea Taktika*, v. 1749-53. *Cod. Athen.* 1372 (Gelzer, *ayn. es.*, s. 580).
(4) *Cod. Athen.* 1374. 1379; Gelzer, *ayn. es.*, s. 580.
(5) *Cod. Athen.* 1371; *Cod. Metoch.* 522; Gelzer, *ayn. es.*, s. 565. 580.
(6) Muahhar Keltzene *dioecesis*'i hakkında bak. İndeks - .
(7) Hirschfeld, *R.-E.*, *Aravene* maddesi; Ramsay, *As. Min.*, s. 275; Cumont, *Studia Pontica*, II, s. 329.
(8) Cumont, *ayn. es.*, s. 327.
(9) R. Kiepert'in işaret ettiği yerde, Çimen Dağ kuzeyinde değil.
(10) St.-Martin, *Mém. sur l'Arménie*, I, s. 188.
(11) Anderson, *J.H.St.*, XVII, s. 41.
(12) Yukarıda s. 58, n. 2.

arabca Yaḳūt'daki (1) "Vartanīs, Sumaysāṭ (oku: Şimşāṭ?) diyarında bir kale", şimdi Egin'in doğusunda Munzur dağındaki Vartenik piskoposu olmalıdır (2). Eğer sekizinci olarak zikredilen ὁ Βαρζανίσσης ἤτοι Θαλούσης piskoposu bizimkinden ayrı ise, bu Tall Vaşē (3) adı belki de Vartenik'in güneyinde bulunan Baş Vartenik kelimesinde mündemiçtir (4).

4. ὁ Μελοῦ,

5. ὁ Μελοῦ ἕτερος . Bu ifadeye göre iki piskoposu olan (5) bu piskoposluğun nerede olduğunu tayin edemiyorum. Ermenilerin Melos veya Mełos olarak verdikleri (6), adı sık sık geçen Μέλας -Kara su nehir adı acaba bunda mündemiç midir? *Thema*'nın Fırat ötesinde, batı istikametinde uzamış olması bu adı taşıyan malûm sağ nehir kolu yüzünden kolay kolay kabul edilemez.

Melitene'nin zaptından sonra (7) Mesopotamia *thema*'sının Kamakhos *dioecesis*'i halinde genişlemesi yüzünden şu piskoposluklar ilâve olundu:

6. ὁ Ῥωμανουπόλεως (8).

7. ὁ τοῦ Τιλίου (Τιλείου). Gelzer'in (9) bununla Ekełeac'daki T'il, T'iln avan'ın kastedildiği hakkındaki düşüncesi hiç olmazsa bu mevkiin Kamakhos *dioecesis*'inde bulunması lâzım geldiği mütearifesine uymaktadır. Buna mukabil Markwart (10) tamamiyle imkânsız bir şekilde, Albistān yanında Likandos *thema*'sında (11) bulunan τρία Τίλια [üç Tilion]'dan birini düşünüyor. Markwart: "Bu takdirde Τίλιον 'un Melitene *eparkhi*'sine dahil edilmiş olacağı

(1) Yāḳūt, IV, s. 919; Ṣafī ad-Dīn, *Marāṣid*, III, s. 284.

(2) Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 471, No. 4.

(3) Markwart, *Südarmenien*, s. 181 not.

(4) Sadece zâhirî olarak türkçe gibi görünen Baş hakkında Lehmann-Haupt, *Klio*, XV, s. 439 vd. 'ndaki asurîce Uasi (Uaiais)'in Baş Kale ile bir tutuluşunu krş.

(5) Gelzer, *ayn. es.*, s. 565 de yanlış olarak "her iki Melon" 'dan bahseder; aynı şekilde s. 566 'da da "birinci Melos'un Piskoposu" yanlıştır.

(6) St.-Martin, *ayn. es.*, I, s. 183.

(7) Bak. aşağıda s. 71.

(8) Şehrin mevkii için krş. aşağıda s. 90 vdd.

(9) Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 580.

(10) Markwart, *Südarmenien*, s. 177, n. 1.

(11) Ann. Komn., II, s. 219, 14.

şeklinde bir itiraz vaki olursa, bu Romanopolis için de aynen vakidir" derken onun bu izahatına Konstantinos Porphyrogennetos 'un (1), Romanupolis'in görmüş olduğumuz gibi Kamakhos *dioecesis* 'ine tam tamına tetabuk eden Mesopotamia *thema*'sına katılmış olduğunu bildiren kesin ifadesi cevap teşkil etmektedir! Bana öyle geliyor ki, Romanupolis ve Khanzit'in Mesopotamia *thema*'sına eklenmeleri sırasında piskoposlukların sayısı da iki fazlalaştırılmıştır ve Hanzīṭ'in merkezi olan Tilion, bugünkü Til-enzīṭ, Telanzīṭ'e (2) tekabül etmektedir. Bu her halde aynı zamanda, Sayf ad-Davla'nın 938 Eylûlünde yakında bulunan Dādim (şimdi Tādem) 'den Ḥasan b. ʿAlī al-Ḳavvās kumandasında bir süvari birliğini üzerine gönderdiği at-Tall kalesidir (3).

Yeni Mesopotamia ve Likandos *thema*'larının tesisi yüzünden imparator Leon ve Konstantinos devrinde Malatya arazisi çok darlaştırılmış oldu. Bizzat Malatya şehrine gelince, burası H. 306 (918/9) yılında H. 303-304 (915-917) yılları için tanzim edilen ve Vaṣṣāf'ın tarihinde (4) kayıtlı bulunan Abbasî devletinin gelir bütçesinin gösterdiği gibi, doğrudan doğruya halifenin emrinde bulunan vergi bölgelerinden birisi idi. Bu nevi den doğrudan doğruya halifenin emrinde olarak kaydedilen bölgeler arasında 19. sırada aṣ-Ṣuġūr aṣ-Ṣamîya, 20. sırada Şimşāṭ (oku: Sumaysāṭ) ve Ḥiṣn Manṣūr, 21. sırada Samsāṭ (oku: Şimşāṭ) ve Malatya bulunmaktadır.

Ioannes Kurkuas'ın şehre karşı kazandığı ilk başarılardan sonra (927) Malatya emîri, oğlu ve şehrin garnizon kumandanı İmparator'un tabiiyetini kabule mecbur kaldılar (5). Bizans, Malatyalılara ait olan araziyi, hiç olmazsa bu devirden itibaren, tıpkı Ḥamdanī devletini olduğu gibi, İslâm imparatorluğu ile müşterek sınırı olan bağımsız bir devlet olarak kabul etmiştir (6). 904 Ka-

(1) Konst. Porph., *de adm. imp.*, s. 227, 4.

(2) Huntington, *Z.E.*, XXXIII, s. 181 vd.; Haussknecht (R. Kiepert, *Karte von Kleinasien*, pafta *Diarbekr*).

(3) Freytag, *Z.D.M.G.*, X, s. 465; Canard (*Sayf al Daula*, s. 71, n. 3) bunda Tell Arsanās'ı tahmin etmektedir.

(4) v. Kremer, *Denkschr.*, s. 301. 310.

(5) Honigmann, *E.I.*, *Malaṭya* maddesi.

(6) Konst. Porph., *de adm. imp.*, s. 226, 6 vd. 227, 12. 22.

sımından sonra ve Malatya'nın düşmesinden önce telif edilmiş olan Suhrāb'ın coğrafya eserinde (1) hudutların birbirine ne kadar yaklaştığını görmekteyiz: Bizans diyarında (Bilād ar-Rūm) sadece Ḥarşana kalesi civarında (2) Nahr Carcāriya değil, aynı zamanda Nahr Ḳubāḳib (şimdi Tohma suyu) ve bunun, güya Zibaṭra 'ya pek uzak olmayan bir gölden çıkan kolu (3) Nahr Ḳarāḳiş (şimdi Sultan suyu) kaynamaktadırlar. 930 yılı civarında eserini kaleme alan Ḳudāma'ye göre (4), o sıralarda Bizans-Arab hududu Fırat nehrini N'rb (?) (5), Malatya ve Sumaysāṭ (oku: Şimşāṭ) arasında, yani hemen Malatya yanında kesiyordu. Ḳudāma de, Kamaḫ'ı olduğu gibi Zibaṭra'yı da Bizans arazisi addederken, al-Ḥadaṯ'ın hemen hudut yanında ve Maraş'ın gerisinde de sadece düşman arazisi bulunduğunu kabul etmekte idi (6).

19 Mayıs 934'de Ioannes Kurkuas ve Melias Malatya'yı zapt ettiler. Fakat önceleri yeni bir *thema* (7) kurulmadı, bilâkis İmparator "burasını tekrar" (ἀποκαταστήσας ὁ βασιλεύς) bir κουρατωρία (8) yani imparatora ait arazi yaptı (9). Ahali şehri terk ettiği ve surlar yerle bir edildiği için şehir 35 yıl müddetle ıssız kaldı ve bütün bölge Sayf ad-Davla'nin ve onun memlûkü Nacā'nın

(1) Suhrāb, s. 130, 6.

(2) *Ayn. es.*, s. 120, 13. Nahr Carcārīya hakkında krş. yukarıda s. 52.

(3) *Ayn. es.*, s. 121, 1. 122, 7 vd.

(4) Ḳudāma, s. 233, 11.

(5) Markwart, *Südarmenien*, s. 39*, n. 4: Abrīḳ ? Ben, Sağr Malaṭya'yı teklif ediyorum. Yoksa *N'rb* kelimesinde Arabgir'in daha eski bir adı mı gizlidir? "It is known in the old Turkish fiscal archives as Nareen" (Taylor, *J.R.G.S.*, XXXVIII, s. 311).

(6) Ḳudāma, s 216; terc. s. 165.

(7) Bir *Thema* Melitene'den veya bunun "incorporation... into a theme of the Empire" (Runciman, *Romanus Lecapenus*, s. 142) olmasından bu sıralarda hiç bir yerde bahis yoktur. Ancak 1041'den itibaren Melitene strategoslarından haberdarız (Mich. Attal., s. 22, 10. 121, 15).

(8) Theoph. Cont., s. 417, 1; Symeon Magist., s. 742, 6 vd.: Leo Gramm., s. 318, 11.

(9) Sophocles, *Greek lexicon*, Κουρατωρία maddesi: "public treasury??". Reiske, *Const. Porph.*, nşr. *C.B.*, II, s. 844 (I, s. 717, 18: *Quidquid peculium esset Imperatoris, curatoria dicebatur*). [imparatorun mülkü olan her şey *curatoria* addedilirdi]. Bury, *Imp. adm. syst.*, s. 88 vd., no. 7: "*Imperial estates (res privata)*".

akınlarına karşı müdafaasız kaldı.

Metropolis Melitene'ye bağlı olarak Konstantinos Porphyrogennetos'un *Nea Taktika*'ları (940 yılı civarı) şu piskoposlukları kaydediyorlar (bunların ermenice adları [1] parantez içindedir):

ά. ὁ Ἄρκης
β'. ὁ Κουκουσοῦ (Kokison Hayoc')
γ. ὁ Ἀραβισοῦ (Arap'su)
καὶ λοιπῶν [2]

"Bu geri kalanlar", Codd. Athen, 1372. 1379'a göre, daha 7. asırda maruf adıyla *Notitia des hl. Epiphanios*'un [3] ve 9. yüzyılda ermeni Basileios'un [4] zikr ettiklerinin aynıdır:

δ'. ὁ Ἀριαράθης
έ. ὁ Κομάνων (Çomēçn)

Şu halde ön plânda, kilise eyaletlerinin eski genişlikleriyle [5] yeniden kurulmaları istenmekte idi. Bu sebebten, önceleri Kappadokia I.'ya ait olan Ariaratheia da, dinî sahası bundan sonra takriben yeni *kuratoria* ve Likandos *thema*'sını ihtiva eden Melitene 'nin emrine verildi. Cod. Athen. 1371 [6] 'de dört yeni piskoposluk zikretmektedir:

ά. ὁ Ταράντων (Tarenda)
ς. ὁ Ἀρωμάνης (Romann)
δ' ὁ Ζερβῆς
ή. ὁ Ἰβήρων.

Taranta (şimdi Darende)'yı daha Basileios, Paulikian'lara karşı yaptığı savaşta zapt etmişti. Arōmanē, Anna Komnene'de [7] Ῥωμαΐνα, Arabların Ḥiṣn ar-Rummāna [8] veya Ḳaryat Rummān'ı [9],

(1) Ps.-Epiphanios (Ἔκθεσις, nşr. Finck, s. 26, 12 vdd.)'a göre.

(2) Daha 1890 yılında *Georg. Cypr.*, s. 67'de: [δ'.] καὶ Λυπῶν yazmış olan Gelzer, 1901 de (*Ungedr. Texte*, s. 579, n. 1): "Bu ilâveyi izah edecek durumda değilim" diyor!

(3) Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 538, sütun 2; Ps.-Epiphanios, nşr. Finck, aynı yer.

(4) Georg. Cypr., v. 247 vd.

(5) τὰς ἐνορίας τῶν ἀρχιερατικῶν θρόνων [eski kilise eyaletlerinin sınırlarını]; Mansi, *Sacror. concilior. nova et ampliss. Collect.*, XVII, s. 488. Gelzer, *ayn. es.*, s. 573.

(6) Gelzer, *ayn. es.*, s. 579.

(7) Ann. Komn., II, s. 219, 12.

(8) İbn Ḥavḳal, II, s. 131, 15; Maḳdisī, s. 150, 4; İbn Bībī, nşr. Houtsma, s. 152, 14.

(9) ʿUmarī, *Bericht über Anatolien*, s. 9, 1; Nuvayrī (Quatremère, I, 2, s. 142, n. 178).

bugünkü Ḫurman kalesi'dir. 'Αβράμιος ἐπίσκοπος 'Αρωμαΐνης [Aromaine piskoposu Abramios] adında bir kimse 1031/2 Synodlarından birisinde kayıtlıdır (1).

Diğer iki piskoposluğu idantifiye edemiyorum; bunların yerinde, ermeni versiyonunda Aplast'ayn (τὰ Πλαστά, şimdi Elbistan) ve Honin (şimdi Hunu)'i buluyoruz. Bunların, hemen hepsi de Fırat'a yakın, Melitene'ye bağlı bulunan süryanî Chronist'lerin (2) monophyzit manastır-piskoposlukları ile hiç bir alâkası yoktur.

Melitene'nin zaptından bir yıl sonra (935) ilk defa olarak yeni bir *thema*, τὸ Χαρπεζίκιόν, ortaya çıkıyor ki, bu, ancak bu asrın ortalarına kadar mevcut kalmış olabilir; son defa olarak 949 yılında zikredilmektedir ve sadece Konstantinos Porphyrogennetos'un *de Caerimoniis* (3) adlı eserinde mevcuttur (4). Bu *thema*, 949 ile 952 yılları arasında telif edilmiş olan (5) *de administrando imperio*'da bulunmadığı cihetle, E. Stein, buranın mezkûr eserde onun yerinde zikrolunan τοῦ Χοζάνου ve τοῦ 'Ασμοσάτου *thema*'ları halinde ayrıldığını tahmin etmektedir. Şu halde Stein burasını, evvelce Julian Kulakovskij'nin de yapmış olduğu gibi (6) Armenia'da aramakta ve adının Harput şehrinin ismiyle alâkadar olduğunu tahmin etmektedir. Filvaki Kharpezikion adı, bu şehrin Skylitzes (7)' deki şekliyle Χάρπετε'nin ermenice deminutiv'i [tasgiri] gibi görünmektedir. τ 'nin ζ şeklinde telâffuzu için Βαρζάνισσα = Vartenis (8)'de bir analoji bulmak mümkündür. Ancak bu suretle ermenice tasgir eki *-ik*, aslında beklenilmesi icab edeceği gibi, ermenice Harberd yerine grekçe Χάρπετε'ye eklenmiş olur-

(1) Ficker, *Erlasse*, s. 27, 22; tarihleme için: Laurent, V., *Échos d'Orient*. XXVIII, s. 297. — Piskoposluğun adı her halde kitabede zikredilen (Sterrett, *Papers*, II, n. 352; Ramsay, *As. Min.*, s. 309) antik Σαρρομάηνα'dan gelmektedir. Tomaschek, *Festschr. f. H. Kiepert*, s. 144'de bunu Ḫurmanköy addetmekteydi.

(2) Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 579 vd.

(3) Konst. Porph., *de caer.*, s. 662, 18. 666, 22. 667, 7. 669, 6.

(4) Stein, *Götting.G.A.*, s. 118 vd.

(5) Bury, *B.Z.*, XV, s. 517, 577.

(6) Kulakovskij, *Drung i drungarij*, *Viz. Vrem.*, IX, s. 18, n. 1.

(7) Kedren.-Skylitz., II, s. 419, 13, cod. Coislin. 136 (= Skylitzes).

(8) Bak. yukarıda s. 68 vd.

du (1). Muhakkak olan cihet, ister "Küçük Kharpete" mânasına gelsin ister gelmesin Kharpezikion, Kharpete'den tefrik edilmelidir. [Çünkü] bu *thema*, Melitene'nin zaptından hemen sonra, yani hiç şüphesiz Malatya bölgesinin bir kısmından teşekkül etmiştir. Modern yer adlarından ikisi ayni mahiyette olarak kabul olunabilir: Arabgir'in 16 km kuzey batısında Kharpazuk adında bir yer vardır (2). Eğer burası Kharpezikion'a tekabül ediyorsa o zaman mezkûr *thema* Malatya'nın kuzeyindeki arazide tesis edilmiş demektir. Fakat daha büyük bir ihtimalle bu *thema*, Stein'e uyularak Fırat'ın doğusunda aranılmalıdır. Khanzit (3) ve bunun güneyinde bulunan Romanupolis'i ihtiva eden Arsanias'ın güneyindeki bölge, 934 yılından sonra Mesopotamia *thema*'sına ilâve edildiğine göre, Stein'ın farkına vardığı gibi, ancak bunun doğusundaki Arablara ait arazi, yani Khozanon ve Asmosata (4) akla gelebilir. Fakat bu sonuncusu, arabca Şimşāṭ, o zamanlar Ḥişn Ziyād (Harput)'ı muhasara etmekte olan Sayf ad-Davla, Domestikos'un önünden Şimşāṭ'a doğru ricat ettiğine göre (5), 938 Eylülünde henüz Arabların elinde bulunmaktaidi.

Yeni tesis edilmiş olan Kharpezikion belki de evvel emirde, Dēgik'in Mesopotamia *thema*'sı haline inkılâb edişi gibi, sonraları yeni fetihlerin ilâvesiyle büyütülecek olan bir *thema*'ya temel teş-

(1) Krş. civarındaki Berdek ("saraycık"), şimdi Pertek (Murad suyu kenarında).

(2) Taylor, *J.R.G.S.*, XXXVIII, s. 281 yanındaki harita; buna göre de R. Kiepert.

(3) Ermenice Anźit' (Cowk' ve Hoiē-berd, yani Ḫarberd veya Ḫarpūt adlı yerlerle birlikte). Stein, *ayn. es.*, s. 119, n. 1'de haksız olarak bunun Khanzit'e aidiyetini reddediyor (krş. Ps.-Moses Ḫorenac'i, s. 30.) Χάρπετε 976'da da Mesopotamia *thema*'sına ait addedilir (Kedren.-Skylitz., II, s. 419, 13). Ḥesnā de-Ziyād, yani Ḫarpūt'un ortodoksluğa dönen monophyzit piskoposu Moses (Mich. Syr., III, s. 141. 143) 1030 yılı Mayısına ait bir Synod kararnâmesinde ὁ ἀπὸ Μεσοποταμίας Μωΰσης [Mezopotamyalı Moyses] olarak zikrediliyor (Ficker, *Erlasse*, s. 13, 16). Abbeloos ve Lamy, Barhebraeus'un *Chronicon ecclesiasticum* neşrinde (s. 430), — ki burada sadece Ḥesnā'lı Moses denilmektedir — bu piskoposluğu Ḥişn Manṣūr addetmişlerdir. Ficker (*ayn. es.*, s. 13, n. 4) de Süryanî Mihail'deki yeri bilmesine rağmen bunu "Mezopotamya'daki' Ḥişn Kayfā zannetmiştir. Çünkü aklına Bizan *thema*'sı gelmemişti.

(4) Konst. Porph., *de odm. imp.*, s. 226, 3 vd.

(5) İbn Ẓāfir (Freytag, *Z.D.M.G.*, X, s. 465); metin için Canard, *Sayf al Dawla*, s. 71 vd. Burada s. 72, n. 1, s. 427'ye göre düzeltilmelidir.

kil etmişti. Küçük Dēgik'i bile imparator Leon ancak yavaş yavaş (1), kendisine eyaleti bütün olarak değil, ancak καστέλλια [kaleleri]'ni (2) teker teker teslim ettikleri anlaşılan, Manuel'in oğulları ile girişti̇ği müzakereler neticesinde eline geçirmiş görünmektedir.

Ç'emeşkacagk' şehri Ḫozan'a dahil bulunduğu cihetle (3), Dēgik', Ç'emeşkacagk' suyuna kadar uzanmakta idi. Bu şehirden takriben 20 km doğu güney-doğuda R. Kiepert (4) "Kurmizak Kale" adında bir müstahkem mevki kaydetmişti. Bununla beraber Kiepert 'in kaynağı, ancak bir "old ruins... called Kurmizak or Kurbizak Kalla" dan bahseden Taylor'dur (5). Aynı kale H. 1332 (1916/7) tarihli 1:200.000 mikyaslı türkçe haritada Harput paftasının üst kenarında kaydedilmiş olup isim Çarpīzik- (*Çrpyzk-*) kalesi şeklinde yazılmıştır. İlk harfin noktası değiştirildiği taktirde (ç yerine *ḫ*) Ḫurpīzak veya Ḫarpēzik okunabilir ve bu suretle Kharpezikion *thema*'sının adına tekabül edebilirdi. Barhebraeus (6) da Ḥesnā de Zaid (Harput) yanında Khārbīzag kalesini zikrediyor; Markwart (7) bunu haksız olarak Ḫarberd'in yanlış yazılmış şekli addetmektedir. Bu müstahkem mevkiin bölgesinde ben muahhar Khozanon *thema*'sının başlangıcını görmek istiyorum. Mezkûr *Thema*, *thema* olarak her halde ancak 950 yılı civarında, muhtemelen aynı addaki merkez şehrin (şimdi Ḫozat) zaptından sonra teessüs etmiş olmalıdır.

Aynı zaman içine, veya her halde 938 ile 952 yılları arasına τοῦ Ἀσμουσάτου *thema*'sının tesisi düşmektedir (8). Burasının aynı adı taşıyan baş şehri o zamanlar eskiden olduğu gibi yeniden dinî (autokephale?) metropolis (9) olmuştu. Burasının evvelce kilise

(1) Konst. Porph., *de adm. imp.*, s. 226, 16. 18 vd.'ndaki muzari ve hikâye-i mâzi siygalarının birbirini takip etmesi hususunu krş.

(2) Konst. Porph., *de them.*, s. 31, 4.

(3) Urfa'lı Mateos, I, 15, Jerusalem neşri, s. 23; terc. Dulaurier, s. 16; Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 304.

(4) R. Kiepert, *Karte von Kleinasien*, pafta B V, Sivas.

(5) Taylor, *J.R.G.S.*, XXXVIII, s. 321.

(6) Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 471. 533.

(7) Markwart, *Südarmenien*, s. 105, n. 1.

(8) Konst. Porph., *de adm. imp.*, s. 226, 4.

(9) *Nea Taktika* (Gelzer, *Georg. Cypr.*, v. 1774: τῶν Ἀσμωάτων; cod.

metropolisi olduğunu, 879 yılından kalma Ἀβραάμιος μητροπολίτης Ἀμιδῶν καὶ Σαμοσάτων Ἀρμενίας [Armenia'nın Amida ve Samosata metropoliti Abraamios] (süryanice Samosata'nın değil) şeklindeki imza ispat ediyor (1). 1031/2 yılında toplanan bir konsile iştirak eden (2) Nikolaos adlı bir metropolit'den bir kurşun *bulla* da zamanımıza intikal etmiştir (3). Üzerinde Κ(ύριε)βοήθ(ει) Ταυτούκᾳ προέδρῳ καὶ κατεπάνῳ Σαμουσάτω(ν) [Ya rabbi, başkan Tautukas'a ve Samosaton katepanosuna yardım et!] yazılı diğer bir kurşun *bulla*, Schlumberger'in (4) bir tahminine göre, Tautukas'a (5), Dēgik''li Manuel'in oğluna aittir (6). Bu, Markwart'a göre Μουδάφαρ (7), yani arabca al-Muẓaffar ile aynıdır ki, imparator Leon bu zatı büyük takdirlerle ve kendisine (ἐν Τραπεζοῦντι [Trabzon'da]) bağışladığı arazi ile mükâfatlandırmıştı (8).

Aşmuşat, arabca Şimşāṭ'ın Ḥarāba ve Yarımca (9) civarında olan mevkii hakkında Huntington (10) şu bilgiyi veriyor: Nācarān sakinlerinden birisinin sahip olduğu "eski bir kitabın" verdiği malûmata göre, orada eskiden, bir tarafı Samusat diğer kısmı Aşmuşat adını taşıyan bir şehir varmış; aynı şekilde Ernst Lohmann (11) da Ḥarāba'nın Samosat'a tekabül ettiğini ve Nācarān'ın Aşmuşat olduğunu işitmişti. Bu rivayetler her halde yerli Ermenilerin âlimane fikir yürütüşlerinden ibaret olmalıdır; çünkü

Athen. 1374, varak 482^{b}. 488^{b} (Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 567).

(1) Mansi, *Sacror. concilior. nova et ampliss. collect.*

(2) Ficker, *Erlasse*, s. 27, n. 1.

(3) Laurent, V., *Échos d'Orient*, XXVIII, s. 295-298.

(4) Schlumberger, *Sigillographie*, s. 316. Mamafi burada yanlış olarak Pankratukas'ın bir isyanından bahsedilmekte ve Σαμουσάτων, Asmosata = Aşmuşat yerine Samosata ile bir addolunmaktadır (Laurent, *Seldjoucides*, s. 30 'da da aynı). τῶν παρευφρατιδίων strategosluğu merkezi olarak Samosata ilk olarak 1030 yılında tevsik edilebilir (Kedren.-Skylitz., II, s. 500, 17; Laurent, *ayn. es.*, s. 30. 31, n. 4).

(5) Orta ermenice Tavit''e hypokoristikon [severek küçültme şekli] olarak Tavt'uk: Markwart, *Südarmenien*, s. 55 vd., n. 1.

(6) Konst. Porph., *de them.*, s. 31, 3.

(7) Konst. Porph., *de adm. imp.*, s. 226, 15. 18.

(8) Süryanice Tabtūg: Mich. Syr., terc. Chabot, III, s. 198.

(9) Krş. Markwart *Südarmenien*, s. 240 vd.

(10) Huntington, *Z.E*, XXXII, 1900, s. 149.

(11) Lohmann, *Globus*, XC, s. 53.

Arsamosata ve Aşmuşat isimleri her halde aynı şehre aittirler.

Khozanon'un (1) her hangi bir devirde piskoposluk merkezi olup olmadığını bilmiyoruz.

Kharpezikion'unkinden bir az daha fazla süreklilik Theodosiopolis *thema*'sına (2) nasip oldu. Ioannes Kurkuas'ın kardeşi Theophilos şehri 7 aylık bir kuşatmadan sonra zapt edince (3) buraya

(1) Mich. Syr., (IV, s. 678, sol sütun; terc. Chabot, III, s. 321) 1474 (1163 milâdî) yılı için Şumuşkīg'in kalesinden, Khīzan, Khorsen ve Tell Paṭrīḳ 'den bahseder. Bunların ilk üçü ile Ç'emeşkacagk', Ḫozan ve Ḫorźeank' kastedilmiştir; dördüncü kale Fırat kenarında bugünkü Keban Maᶜden'den uzak olmayan bir yerde bulunuyordu.

(2) Arabca Ḳālīḳalā, ermenice Karin, şimdi Erzurum.

(3) Ne gariptir ki bu mühim hadisenin tarihi kat'î olarak tesbit edilememektedir. Süryanî Mihail (III, s. 123) şehrin zaptını hemen Metitene'nin alınmasından sonra, yani takriben 934 veya 935 yılı için zikrediyor. Bu hususta ne Konstantinos Porphyrogennetos (*de adm. imp.*, s. 204, 25), ne de *Gürcü Kronik*'i bize yardım etmiyor. Marquart (*Streifzüge*, s. 428) Muralt (*Chronogr.*, I, s. 509)'a dayanarak 939 yılından bahseder. Muralt ise aynı yerleri daha s. 505 'de 928 (Rambaud, *L'empire grec*, s. 422 'de aynı şekilde) yılına ve kısmen hatta s. 501 'de 923 senesine irca ediyor! Arab müellifleri şehrin alınışını tamamiyle meskût geçiyorlar. Weil'in (*Chalifen*, II, s. 638, n. 2) 316 (928) yılı için Erzurum hakkında verdiği bilgiye gelince, bu hakikatte Siirt yanındaki Arzan'a taallûk etmektedir (İbn al-Aṯīr, VIII, s. 146)! Şehrin alınışını tahmin yolu ile 930/1 yılına vazeden Runciman (*Romanus Lecapenus*, s. 139, n. 6. 140) ise s. 140 'da Bizanslıların 939 'da Erzurum'a karşı sefer yaptıklarını ve burasını ancak 949 'da kesin olarak zapt ettiklerini iddia etmektedir. Buna mukabil 939 yılı için sadece Sayf ad-Davla'nın şehre karşı (arabca Ḳālīḳalā) bir seferi ve bunun karşısında Hafeᶜic kalesinin inşası mevzuu bahistir ve 949 'da Yaḥyā b. Saᶜīd al-Anṭāki'ye göre Bizanslılar "Kīlīkiyā şehri"ni (Yazma BLS'de ve Cheikho'da böyle) zapt etmişlerdir ki bu şehir adını Vasiliev (*P.O.*, XVIII, s. 768, 1 'de de) (yazılışın vuzuhsuz oluşuna göre ihtimal vermek istediğim gibi her hangi bir el yazmasına dayanmadan) Ḳalīḳalā (doğrusu Ḳālīḳalā!) şeklinde değiştirmiştir. Stephanos Asołik (terc. Macler, III, 7, s. 38)'e göre Karin 949/50 (ermeni takviminin 398 inci yılı) 'de domestikos Çimişkes tarafından zapt edilmiş imiş. — Theodosiopolis'in, Leon'un *Taktika* (*constit.* XVIII, 141, *P.Gr.*, CVII, sütun 981 A)'sında bahsi geçen bir zaptı, ya imparator Konstantinos Kopronymos'un 751 yılındaki (Balāẕurī, s. 199) veya 754/5 senesindeki (Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 123: a. 1036 Gr.,; Ḫevond, s. 129) işgaline müteallik olmalıdır. Rambaud'nun (*ayn. es.*, s. 88) *Taktika*'nın bazı kısımlarını X. asrın ortalarına irca teşebbüsü başarısız kalmıştır (krş. Hirsch, *Götting.G.A.*, 1873, s. 496 vd.); bu eserin tarihlenmesi için krş. Grégoire, *Byzantion*, VII, s. 671.

strategos tayin edildi (1). Bu *thema*'ya her halde, evvelce Theodosiopolis'lilere ait bulunan, Araxes güneyindeki ülke (Ἔραξ ἤτοι Φάσις [Eraks yahut Phasis]) (2) de, Μαστάτον (mevkii bence malûm değildir) ve Ἀβνικον (şimdi Avnīk veya Civān Kale) adlı kaleleriyle birlikte katılmış olmalıdır. Sayf ad-Davla H. 328 (940) yılında Ḳalīḳalā'ya karşı sefer yaptığı sırada Bizanslılar Bingöl dağındaki Hafcīc (3), ermenice Havçiç' 'in (4) inşasiyle meşgul idiler. Bunlar filvaki burasını yakarak kaçtılar; fakat bu yeri biz 11. asır içinde tekrar Trabzon'a bağlı bir piskoposluk olarak görmekteyiz. Sonraları (978) Theodosiopolis (Karin), Iberia kuropalatesi Davit' 'e bırakılmıştır (5).

Mütebaki Armenia *thema*'larının teşekkülü ancak 11. asra düştüğü için bu husus ayrı bir yerde ele alınacaktır (6).

4. TOROS SINIRI.

934 ile 968 yılları arasındaki devre için hudut hattının istikameti hakkında kısa fakat kıymetli bir tasvire malik bulunuyoruz. Bu tasvir, kumandan ve sonraki imparator Nikephoros Phokas'ın kayıtlarına göre, ancak bu sonuncunun katili Çimişkes'in ölümünden sonra, bunun birbirini takip eden iki halefi zamanında, yani 976 'dan sonra, bir subay tarafından neşrolunan (7) περὶ παραδρομῆς πολέμου adlı eserde mevcuttur (8). Bunda Nikephoros Phokas'ın asıl kayıtları hemen hemen hiç değiştirilmemiş olup, naşiri sadece Prooimion'un başında, muhtevasının aslında (Suriye ve Mezopotamya'nın büyük kısımlarının zaptından beri) artık mevcut duruma uymadığını zikretmektedir (9). Naşir sadece Caesar Bardas

(1) Konst. Porph., *de adm. imp.*, s. 204, 2.
(2) *Ayn. es.*, s. 203, 21.
(3) Χαβτζίτζιν, ; ayrıca bk. İndeks.
(4) Steph. Asołik, s. 276 ; Markwart, *Südarmenien*, s. 492 vd.
(5) Steph. Asołik, III, 15.
(6) Aşağıda Armenia bölümüne bakınız.
(7) *De velitatione bellica*, nşr. *C.B.*'de Leo Diak.'dan sonra, s. 186, 3 vd.
(8) Haase'nin önsözü, s. XXIII.
(9) *Ayn. es.*, s. 183.

Phokas'ın ve üç oğlu Nikephoros, Leon ve Konstantinos'un Ḥamdān oğlu Sayf ad-Davla'ya karşı mahallî mücadelelerle, yani şu halde Konstantinos Porphyrogennetos'un son ve Romanos II.'un ilk yılları ile, takriben 945-960 seneleriyle alâkadardır. Bunu, görünüşe göre, Samosata'nın zaptından sonra (958) ve Beroia'ya karşı yapılan başarılı seferden (962) önce, şu halde daha Romanos II. devrinde telif edilmiş olan sınır tasviri de göstermektedir (1). Daha tam bir deyişle bu, Arabların Anadolu'ya yaptıkları gazaları müteakip, katederek bölgelerine dönmeyi itiyat edindikleri geçit yollarının tasviridir (2): δι' οἵας γὰρ ὁδοῦ διελθεῖν βουληθῶσιν, ἀπό τε τῶν ἐν Σελευκείᾳ κλεισουρῶν καὶ τοῦ τῶν Ἀνατολικῶν θέματος, καθὰ τὰ Ταυρικὰ ὄρη τήν τε Κιλικίαν διορίζουσι Καππαδοκίαν τε καὶ Λυκανδόν· πρὸς τούτοις δὲ (3) καὶ τὰ παρακείμενα Γερμανίκειάν τε καὶ Ἀδατᾶν καὶ τὸ Καησοῦν, καὶ τοῦ Δαουθᾶ Μελιτήνην τε καὶ τὰ Καλούδια· καὶ τὰ πέραθεν τοῦ Εὐφράτου ποταμοῦ διορίζοντα τήν τε τοῦ Χανζῆτι λεγομένην χώραν καὶ τὴν πολεμίαν ἄχρι Ῥωμανουπόλεως· ἐν ὅλοις τοῖς τοιούτοις θέμασι, δι' οἵας ἂν ὁδοῦ ὑποστρέφοντες διελθεῖν πρὸς τὴν ἰδίαν βουληθῶσιν, κ.τ.λ. [(Araplar) bu yollardan geçmeyi itiyad edinmişlerdir: (onlar) Seleukeia (*thema*'sı) geçitlerinden, Anatolikon *thema*'sı yollarından ve Toros dağları eteklerinden Kilikya'yı katederek Kappadokya ve Lykandos'a varırlar; ayrıca geri kalan Germanikeia, Adata, Kaesun, Dautha 'daki Melitene ve Kaludia'ya giderler ve Fırat nehrinin öte tarafındaki Khanzit adı verilen yere ve Romanupolis'e kadar olan savaş sahasına ulaşırlar ve yine bu *thema*'ları kateden aynı yollardan geri dönerler.]

Toros geçitlerinin bu tasvirini evvelce Ramsay (4) ve Anderson (5) şerh etmişlerdi; fakat bunların verdikleri izahat, zan-

(1) Bak. aşağıda s. 86.

(2) *Ayn. es.*, bab 23, s. 250, 15 vdd.; *P.Gr.*, CXVII, sütun 1000 B.

(3) Scil. τοῖς θέμασι (metnin son kısmında mevcut olan ἐν ὅλοις τοῖς τοιούτοις θέμασι [Bütün bu cinsten *thema*'larda] 'ya göre, fakat sadece umumî manada: "Civarları" olarak ikmal edilmelidir) şeklinde, Anderson (*J.H.St.*, XVII, s. 332, n. 2)'da olduğu gibi değil! Bununla beraber bu, mâna itibariyle Toros geçitlerinin bir tadadıdır.

(4) Ramsay, *As. Min.*, s. 349-353: The Passes over the Taurus.

(5) Anderson, *J.H.St.*, XVII, s. 22-31.

nıma göre, bazı tashihler yapılmasını gerektirmektedir.

Sınır batıda, kıyılarında mutaden esir mübadelesi yapılan Lamos (Nahr al-Lāmis) nehrinde başlamakta idi. Bahis konusu esir mübadelelerinin ilki, al-Masʿūdī'ye (1) göre, 189 (805)'de, onikinci defa olarak da 335 (946/7) de yapılmıştır (2). Barhebraeus (3) bu suyu yanlış olarak "Tarsus hududunda olan Selūḳiya nehri" şeklinde zikretmektedir. Diğer esir mübadeleleri de hudut nehirleri yanında yapılmakta idi; meselâ 938'de, aynı adı taşıyan ırmak kenarında bulunan Badandūn'da (4) veya 355 Recebinde (Temmuz 966) Fırat kenarındaki al-Maʿḳula'da (5). Ramsay (6) "Seleukeia [*thema*'sındaki] geçitleri (κλεισοῦραι)", tesadüfî telâffuz benzeyişlerine kapılarak Kylindros'u Kelenderis ve Andrassos'u Adrassos ile bir tuttuğu cihetle, lüzumundan fazla batıda aramaktadır (7). Bu geçitlerle ancak, uçurumlu ve geçilmez çıplak kayalık dağ silsilesinin kenarında Isauria'nın doğu sahili boyunca Seleukeia'ya giden (8), kapanması kolay yollar kasdedilmiş olabilir. Lamos'un kaynağı Anatolikon *thema*'sının kuzey-doğu köşesinin en dış kenarında bulunmakta idi.

Buradan itibaren Toros sırtları kuzey-doğuya doğru, bir taraftan Kilikya (Şuġūr aş-Şām), diğer taraftan ise Kappadokia ve Likandos *thema*'larının sınırı olarak uzamakta idi. Bu sınır bölgesinde Tarsus'un kuzeyindeki meşhur Kilikya geçitleri bulunmaktadırlar. *De velitatione bellica* (9), mukaddem Nikephoros Phokas'ın 900 yılında, Arabları Anatolikon *thema*'sındaki κάστρον Μισθείας'ın (10) muhasarasından vazgeçirmek için Kilikya'ya yaptığı baskınlardan

(1) Masʿūdī, *Tanbīh*, s. 189-193; terc. Carra de Vaux, s. 255-263.

(2) Theoph. Cont., (nşr. *C.B.*, s. 443, 10)'da da müzakerelerin başladığı 945 yılı için zikredilmiştir.

(3) Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 154.

(4) Runciman, *Romanus Lecapenus*, s. 143, n. 1.

(5) Tanūḫī, *Nişvār*, s. 251; terc. s. 261.

(6) Ramsay, *As. Min.*, s. 357 ve bir çok yerlerde.

(7) Bak. aşağıda s. 84, n. 9.

(8) Krş. Keil ve Wilhelm, *Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien (Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, III, 1931, s. 2.)

(9) *De velitatione bellica*, bab 20; nşr. *C.B.*, s. 242, 3-25; *P.Gr.*, CXVII, sütun 989 C. 992 B.

(10) Ramsay, *As. Min.*, s. 332: şimdi Ḳōniya batısında Monastir.

bahsetmektedir. Kumandan διὰ τῆς ὁδοῦ τῆς τοῦ Μαυριανοῦ [Mavria yolunu katederek] Adana bölgesine girmiş, burasını tahrip ederek deniz kenarına kadar varmış ve Adana'ya giden yol üzerinde bulunan Kydnos köprüsü kenarında karargâh kurmuştu (1). Mistheia'yı kuşatanlar süratle geri döndüklerinde, kendisini Mauria yolunda bekledikleri için o, elde ettiği ganimetlerle birlikte διὰ τῆς ὁδοῦ τοῦ Καρυδίου λεγομένης [Karydion denilen yoldan] bunların elinden kurtulmuştu. Nikephoros evvelâ Adana'ya, bundan sonra da Kydnos'a vardığı için onun gidiş yolu dönüş yoluna nazaran hiç şüphesiz daha doğuda aranmalıdır. Karydion ("Fındık ağacı") adı altında Ramsay (2), Podandos'un kuzeyinde Fündükly üzerinden geçen yolu görmekte ve Grégoire (3) da Albertus Aquensis'deki (4) "porta quae dicitur Juda" da, Yahūdā İsḥaryūṭī'nin yurdu olan Karia'daki Karydion'a bir uygunluk tahmin etmektedir. Fakat biz bunların her ikisini de, Tomaschek (5) ile hemfikir olarak, Arabların al-Cavzāt ("Fındık ağaçları") geçidini (6), yani meşhur Kilikya geçitlerini (Gülek Boğazı) görmekte her halde haklıyızdır. Mauria yolu buna göre her halde Saros'un ya Körkün suyu veya Zamantı suyu olan kollarından birinin vadisi içinden geçmiş olmalıdır.

İmparator Leon'un (7) *Taktika*'sı da aynı hadiseden bahsetmekte olmalıdır; burada meselâ emîr Απουλφέρ'in Kappadokia'ya yaptığı bir baskın ile aynı zamanda Nikephoros tarafından Tarsus'un (yani şehrin civarının) ve bütün Kilikya'nın tahribi esnasında aynı

(1) Ne gariptir ki burada Tarsus zikredilmiyor.

(2) Ramsay, *ayn. es.*, s. 351; Vasiliev, II, s. 119, n. 5.

(3) Grégoire, *Bull. Acad. R. de Belg.* XVII, s. 486-488.

(4) Albertus Aquensis, *Hist.*, III, 5 (*R.H.C. occ.*, IV, s. 342 C.)

(5) Tomaschek, *S.-B. Akad. Wien*, s. 84 vd.

(6) İbn Ḫurdāẕbih, s. 73; terc. s. 100.

(7) *Leonis Tactica, constit.* XVII, bab 83; *P.Gr.*, CVII, sütun 933 c: Τοιοῦτον πεποίηκε Νικηφόρος ὁ ἡμέτερος στρατηγός. Ἀπουλφέρου γὰρ τοῦ τῶν Σαρακηνῶν ἀμηρᾶ τὴν Καππαδοκίαν καταδραμόντος, αὐτὸς τὴν Ταρσὸν καὶ πᾶσαν Κιλικίαν κατεληΐσατο, πολλὴν Σαρακηνοῖς ἐργασάμενος τὴν βλάβην. [Kumandanımız Nikephoros böyle bir şey yapmıştır. Arapların emiri Apulpheros Kappadokia'yı katettiği için, (o) bizzat Tarsos'u ve bütün Kilikia'yı talan etti ve Araplara büyük zararlar verdi].

harp hilesi anlatılmaktadır (1). Leon'un *Taktika*'sının ayrı bir yerinde (2) Nikephoros'un, icrası esnasında aynı Apulpher adındaki tavaşinin elinden kurtulduğu bir Suriye seferinden haberdar oluyoruz; bu, pek muhtemeldir ki, Bizanslıların 15.000 esiri sürüp götürdükleri, 900 yılındaki Kayşūm seferi olacaktır (3). *De velitatione bellica* adlı yazı, yukarıda kaydettiğimiz, Nikephoros'un Kilikya seferine ait verdiği bilgiyi müteakip "aynı zamanda, Likandos ve diğer civar hudut *thema*'ları strategosu (ki 914 yılından beri mevcuttur) Ἀλὴμ ὁ υἱὸς τοῦ Χαμβδᾶ [Khambda oğlu Alem] (4) Romania'ya baskın yaptığında, diğer yollardan Khalep ve Antiokheia bölgelerine saldırmak itiyadında idi" demektedir (5) Mamafi burada bu yazının müellifi, kullandığı ἐν τοῖς αὐτοῖς χρόνοις [aynı yıllarda] kelimelerinden de anlaşılacağı gibi, imparator Leon'un kumandanı Nikephoros Phokas'ı, daha genç olan Sayf ad-Davla 'nin rakibi ve muahhar imparator Nikephoros Phokas ile karıştırmak suretiyle, büyük bir kronolojik hataya düşmektedir. Likandos ve civar hudut *thema*'larının strategosu olarak, belki de Samandū ve Luḳandū patrikiosu olan tek göz Theodoros (al-Aʿvar) anlaşılmalıdır (6).

(1) Bu husus 951 yılı için Sayf ad-Davla'yi düşünen Rambaud (*ayn. es.*, s. 87) tarafından da, yanlış olarak, kabul edilmiştir.

(2) *Leonis Tactica, constit.* XI, bab 25; *P.Gr.*, CVII, sütun 800 A: Τοῦτο δὲ καὶ Νικηφόρον ἴσμεν τὸν ἡμέτερον στρατηγὸν πεποιηκέναι, ὅτε κατὰ Συρίαν ἀπεστάλη παρ' ἡμῶν μετὰ δυνάμεως ἱκανῆς, πολλήν τε ποιησάμενος λεηλασίαν, καὶ οὕτω μετατεθεὶς ἐν μέσῃ τῇ πολεμίᾳ, τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ που συνηγμένων οὓς Ἀτρουλφὲρ ὁ εὐνοῦχος ὁ τῶν Σαρακηνῶν στρατηγὸς ἐπεφέρετο, ἤγουν τῶν βαρβαρικῶν δυνάμεων τήν τε αἰχμαλωσίαν τὴν βαρβαρικὴν καὶ πᾶσαν τὴν ἄλλην πραῖδαν ἣν εἶχεν ἀβλαβῶς διεσώσατο λεηλατήσας τὴν πολεμίαν. [Bunu kumandanımız Nikephoros'un yapmış olduğunu biliyoruz. O, tarafımızdan kâfi miktarda kuvvetle Suriye'ye gönderildi ve bir çok yağmalar yaptıktan sonra barbar esirleri ve buna benzer bir çok ganimetle geri dönerken, düşman memleketi içinde Arab emîri hadım Apulpheros'un hücumuna uğradı; fakat sağ salim kurtuldu.] Krş. Vasiliev, II, s. 120, n. 2.

(3) Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 170.

(4) Sayf ad-Davla adıyle maruf olan ilk Ḥalab Ḥamdānī hükümdarı ʿAlī b. Ḥamdān, H. 333 (M.944)'den beri Suriye'de olup H.336 (M.947)'den itibaren Bizanslılara karşı yaz gazalarına (aṣ-Ṣāʾifa) başlamıştı.

(5) *De velitatione bellica*, nşr. *C.B.*, s. 243, 6 vdd.

(6) Samandū ve Luḳandū patrikiosu Theodoros (bak. yukarıda s. 67) bak-

Suriye'ye yapılan bu seferler esnasında Toroslar ekseriyetle Germanikeia ve Adatā yanında bulunan doğudaki geçit yollarından aşılmakta idi.

Germanikeia-Maraş'a giden ana yol Pyramos (Ceyhan) boyunca uzamakta idi. Evvelce Herakleios'un 626 (1) yılında ve bir çok halefinin de yapmış oldukları gibi (2) imparator Basileios I. da, görmüş olduğumuz gibi, seferi esnasında hiç olmazsa bir müddet bu yolu takip etmiş olmalıdır. Elimizdeki yazının üçüncü babında (3) müellif, Ḥamdānoğlu'nun, iki defa Konstantinos Porphyrogennetos ve bir kere de Romanos devrinde olmak üzere üç defa büyük tehlikeye maruz kalıp sapa yollardan kaçmaya mecbur kaldığını hatırlatıyor. Birinci defasında Sayf ad-Davla, Samandū, Ḫarşana ve Ṣariḫa'ya yaptığı seferden dönüşünde, Domestikos tarafından 6 Cumada II. 339 (20 Kasım 950)'da Darb al-Kankarūn geçidinde, al-Ḥadaṯ bölgesinde baskına uğratılmıştı (4). Bu ad (5) — ki ufak bir tadil ile Kankrūt okunabilir — , her halde Zaytūn yanında, Ceyhan'ın da batısında aranılması lâzım gelen ermenice Kangrot ("Enginarlık")'u ve Konkernat silsilesini hatıra getiriyor (6). Bu hususta mevcut olan (7) al-Ḥavzāt (oku: al-Cavzāt) variyantı, bize, al-Ḥadaṯ nahiyesinde lokalize edilmesi gibi, daha ziyade Ceyhan'ın doğusundaki şimdiki Engizek dağı bölgesini düşündürmektedir ki, bu sonuncunun adı her halde Enkuzut ("bol cevizli") kalesinden müştak olsa gerektir (8).

kında krş. Canard, *Sayf al Daula*, s. 107, n. 5. 152, n. 1, 314, n. 1, 315, n. 2.

(1) Theophan., s. 312 vd ; Anderson, *J.H.St.* XVII, s. 33 vd.

(2) Daha Emevî şairi ʿAdī b. ar-Riḳāʿ (takriben M.710) Cayḥān al-Cuyūş, "Ordu Ceyhanı" 'nı zikretmektedir (Nöldeke, *Z.D.M.G.*, XLIV, s. 699 vd.).

(3) *De velitatione bellica*, nşr. *C.B.*, s. 191, 16 vdd.

(4) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, terc. s. 70 = *P.O.*, XVIII, s. 768, 7 ; Freytag, *Z.D.M.G.*, XI, s. 188; Canard, *ayn. es.*, s. 92, n. 3.

(5) Cheikho'nun neşrinde, s. 122, 14'de variyantı: Darb al-Kīkarūn, ki daha Muralt (*Chronogr.*, s. 525) bunu "Défilé de Ciceron" şeklinde vermiştir!

(6) Alishan, *Sissouan*, s. 196 a.

(7) Freytag, *Z.D.M.G.*, XI, s. 188, n. 1; Canard, *Sayf al Daula*, s. 375, n. 2. Daha batıdaki al-Cavzāt geçitinden ayırt edilmelidir; bak. yukarıda s. 81.

(8) Tomaschek, *Festschr. f. H. Kiepert*, s. 142; Hübschmann, *Idg. Forsch.* XVI, s. 429.

Sayf ad-Davla'nin ikinci mağlubiyeti ile, her halde 347 Şabanında (Ekim/Kasım 958), yani Konstantinos Porphyrogennetos'un ölümünden tam bir yıl evvel Raʿbān yanında cereyan eden ve Bizanslıların Samosata'ya sahip olmalarını temin eden savaş kasdedilmektedir (1). O üçüncü defa olarak 15 Ramazan 349 (8 Kasım 960) 'da Ḫarşana'ya karşı yaptığı muzafferane bir seferden dönüşünde, domestikos Leon Phokas'ın, Kappadokia strategosu Maleïnos ve diğer *thema*'ların strategoslariyle birlikte δυσχωρίαι'larda (2) kurmuş olduğu tuzağa düşmüştü. Bu geçidi Arablar Darb mağārat al-kuḥl (3) veya al-kucuk (4) şeklinde adlandırırlar. Bizanslılar ise onu, ya civarında bulunan yere göre Ἀνδρασσός (5) veya τὴν κλεισοῦραν τὴν οὕτω καλουμένην Κύλινδρον [Külindros tesmiye edilen *kleisura*] (6) olarak isimlendirmektedirler. Bu her halde yanında hâlâ bir mağaranın mevcut bulunduğu, Ceyhan kenarındaki (7) al-Kussuk geçididir (8). R a m s a y (9) Andrassos'u Isauria'daki Adrasos (10) ve Kylindros'u Kelenderis ile aynı addetmek istemişti. Fakat böyle olmuş olsaydı Sayf ad-Davla'nin uğradığı felâketten sonra, bir de, Seleukeia *thema*'sının merkezi yanından geçmek mecburiyetinde kalmış olduğunu kabul etmek lâzım gelirdi! Bundan başka, Arab müellifleri, Tarsus'dan gelen yardımcı kuvvetlerin onu, gelişinde kullandığı geçidi kullanmamak ve kendileriyle birlikte geri çekilmek hususunda ikaz ettiklerini, fakat onun bunu reddettiğini hikâye etmektedirler. Sayf ad-Davla, Ḫarşana'dan geldiği ve baskından

(1) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭāki, terc. s. 77 = *P.O.*, XVIII, s. 775; F r e y t a g, *Z.D.M.G.*, XI, s. 194.

(2) Leon Diak., s. 22, 15.

(3) Yāḳūt, I, s. 929, 4.

(4) Yaḥyā'nın yazmalarında böyle, terc. s. 83 = *P.O.*, XVIII, s. 781, satır 8.

(5) Theoph. Cont., s. 479, 21; Kedren.-Skylitz., II, s. 341, 11.

(6) "Iul. Polydeuk." Cod. Vatic. 163, varak 60b (H a a s e, *Notae in Leon Diak.*, s. 418).

(7) S y k e s, *Darū'l-Islam*, s. 82 vd.

(8) R. K i e p e r t'in haritasında "Saurik Maghara".

(9) R a m s a y, *As. Min.*, s. 350-367. [R a m s a y'a karşı şimdi C a n a r d, *Sayf al Daula*, s. 381, n. 3'e de bak.].

(10) Adras Dağında: H e b e r d e y - W i l h e l m, *Denkschr. Akad. Wien*, XLIV, harita.

sonra al-Ḥavānīt (1) üzerinden al-Maṣṣīṣa'ya kaçtığı için, onun aksi takdirde Tarsus yanından da geçmesini icab ettirecek olan bir Isauria yolu ile dönmüş olması hiç düşünülemez bir keyfiyettir. Yer adlarının telâffuz birliğinin ne kadar az ehemmiyet arzettiği, Ἀνδρασσός'un, bundan başka, Tarsus'un (2) eski adı ve Kappadokya şehirlerinden birinin ismi olarak geçmesinden de belirmektedir (3).

Adı burada süryani şekliyle Ḥadatā olarak görünen (4) ve hiç de "clearly wrong" [açıkça yanlış] yazılmamış olan (5) Ἀδατᾶ, yani arabca al-Ḥadaṯ (6) geçidi Arablarca Darb al-Ḥadaṯ veya Darb as-Salāma tesmiye edilmekte idi (7). Abu'l-Fidā' (8), al-Ḥadaṯ'dan itibaren, adı her halde şimdiki Alişar dağındaki ʿAlīşehir adında muhafaza edilmiş olan, Ceyhan kenarındaki "Alevîler geçiti" (Maḫāżat al-ʿAlavī)'ne kadar 12 *mīl* (27 km) hesap etmektedir. Darb al-Ḥadaṯ'dan Anadolu'ya doğru 15 *mīl* mesafede Rahvat Mālik (9) bulunmakta idi. Geçit (10) al-Ḥadaṯ'ın kuzey batısında aranılmalıdır.

Καησοῦν (11) şimdiki Tavaş suyu kenarındaki Keysun'dur. Yol bunun kuzeyinden Çalkaç Boğazı üzerinden Bahasnā (şimdi Besni)'ya götürür. Bizanslılar bir çok kere (12), son olarak da 288 (901) yılında Kaysun'a kadar ilerlemişlerdi; fakat şehir nihaî olarak her halde Sumaysāṭ'ın zaptından ve Ioannes Çimiskes'in 985 Kası-

(1) Ḫānūt'un çoğulu, süryanice Ḥanūtā: "Misafirhaneler, çiftlikler".

(2) Suidas, *Lexicon*, Μέδουσα maddesi.

(3) Theophan., s. 481, 10. 482, 6. Bu hiç de isabetli olmayan sebeblerle Ramsay tarafından (*As. Min.*, s. 340. 445. 448) Cusaştrūn, Brooks tarafından (*Engl.H.R.*, XVI, s. 86, n. 195) aṣ-Ṣafṣāf, de Boor tarafından Theophanes indeks'inde (II, s. 568) bizim Andrassos ile bir tutulmuştur.

(4) Barhebr., *Chron. eccl.*, I, s. 431, n. 3; Wright, *Catalogue*, s. 23b. 418a; Nöldeke, *Z.D.M.G.*, XXVII, s. 198.

(5) Anderson, *J.H.St.*, XVII, s. 33, n. 1.

(6) Şimdiki İnekli yanında.

(7) Balāẕurī, s. 189-191.

(8) Abu'l-Fidā', *Taḳvīm*, s. 263 al-ʿAzīzī'ye göre.

(9) Balāẕurī, s. 191. Brooks'un yapmış olduğu gibi (*J.H.St.*, XIX, s. 33, kendisinin Balāẕurī tercümesine lâhikası, *ayn. es.*, XVIII, s. 208, satır 17) Tarsos ve Podandos arasındaki Rahva (İbn Ḫurdāẕbih, s. 100) ile karıştırılmamalıdır.

(10) Mich. Syr., III, s. 95: Hadatā *kleisura*'sı.

(11) *Tab. Peut.*'nın Cesum'u; arabca Kaysūm, süryanice Kayṣūm, Theorianos (*P.Gr.*, CXXXIII, sütun 277 A, 296 A): Κεσσούνιον.

(12) Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 129. 137. 141. 170.

mında Raᶜbān zaferinden sonra işgal edilmiş olacaktır.

Τοῦ Δαυθᾶ, Μελιτήνην τε καὶ τὰ Καλούδια Kelimeleri ancak Δαυθᾶ'dan sonra gelen virgül kaldırıldığı taktirde bir mâna ifade ediyorlar. Bu taktirde Dauthā'da her halde, batıda, kilise Notitia'larının bize öğrettiği gibi tekrar Ariaratheia ve Komana'nın ilhak edilmiş olduğu ve Likandos *thema*'sı ile Melitene *kuratoria*'sı arazisinden teşekkül eden yeni Melitene *dioecesis*'inin yerli bir tesmiye şeklini görmek durumundayız. Ariaratheia'dan, yukarıda zikreden ermeni Notitia'sında (1) bir Kappadokia piskoposluğu olarak "Ararathia quae est in Dauthn" (yani taut' "sıcak") şeklinde bahsedilmektedir. Bu Daut'n'un bizim Dauthā'ya tekabül etmesi şeklindeki doğru düşünce, H. Grothe'nin (2) de uyduğu Anderson'u (3), Dauthā'yı Καησοῦν gibi, Kappadokia'da (Kuruçay Beli geçitinde) aramak gibi yanlış bir yola sevketmiştir. Çok daha sonra yazmış olan Ermeni'nin (4) ilâvesi her halde sadece, eski Kappadokia piskoposluğunun onun zamanında Daut'n'a, yani Melitene *dioecesis*'ine ait olduğu mânasını ifade edebilir. Burada da, Ἀδατᾶ'da olduğu gibi, süryanîce son ek almış bulunan bu İran menşeli (5) ermeni adını, yüksek Armenia'dan buraya muhaceret etmiş olan sekene, bölgeye her halde nisbeten sıcak olan iklimi dolayısıyle vermiş olmalıdırlar.

Melitene ve Kaludia (6) yakınında Darb al-Ḳulla (7), Darb Mavzär (8) ve Darb al-Ḥayyāṭīn («Terziler geçiti») geçitleri bu-

(1) Cod. Vat. Arm. 3, nşr. Conybeare, *B.Z.*, V, s. 127-133.

(2) Grothe, *Expedition*, II, s. 28.

(3) Anderson, *ayn. es.*, s. 29.

(4) Conybeare'ye göre her halde 1180'den önce.

(5) Hübschmann, *Arm. Grammatik*, I, s. 254.

(6) Κλαυδιάς Ptolem., *Geogr.*, V, 6, 24, s. 892, 8.

(7) *Mutanabbī şerhi*, Paris, Ms. arab. 3091, varak 127; Canard, *Sayf al Dawla*, s. 97, n. 3. 99, n. 3. 103, n. 1. al-Ḳulla geçiti al-Ḥadaṯ'ın kuzeyinde, Nuṣhak Dağının güneyinde ve bu dağın eteğinde bulunan bir mahalle göre adlandırılmıştır.

(8) Freytag, *Z.D.M.G.*, XI, s. 191; Vasiliev, II, s. 66'da Yaḥyā b. Saᶜīd al-Anṭāḳī, terc. s. 73 = *P.O.*, XVIII, s. 771, 4: Darb Marvān. Darb Mavz[ār] şeklinde Rudolph Dvorak, *Abū Firās, ein arabischer Dichter und Held*, Leiden 1895, s. 91'de de ikmâl edilmelidir. Mevkii hakkında krş. Canard, *Sayf al Dawla*, s. 97, n. 5. 103, n. 1, 376, n. 2.

lunmakta idi (1). Ḳalavziya'nın tam mevkii henüz tesbit edilmiş değildir (2). J. H. Mordtmann'ın tahmini tamamiyle hatalıdır (3): "Bu muhtemelen malûm Ḥişn Manşūr (Adıyaman) ile birdir"! Eğer *Tabula Peutingeriana*'nın mesafeleri doğru ise, bunlar "Glaudia" için takriben, R. Kiepert'in kaydetmiş olduğu Çakçak - (Şakşak -) dağındaki yere götürmektedirler. Yerin tesbiti bakımından süryanîlerin Abdehar veya Abdahīr'inin mevkiinin tayini mühim olurdu. Süryanî Mihael görgü şahidi olarak, 1152 yılında bir feyezan esnasında muazzam toprak ve kaya yığınlarının nasıl Abdehar ḳaṣṭrā ve Torşenā köyü arasındaki ırmağa dökülüp buradan Fırat'a sürüklendiklerini anlatmaktadır; bu yığınlar yüzünden nehrin mecrası üç saat müddetle tıkanmış ve dağın zirvesinde bulunan Prōsīdīn (4) köyüne kadar varan kabarık suları Ḳlaudiā silsilesinin vadilerini doldurmuştu (5). Süryanî Mihael (6), Abdehar dağını bir çok defa, Ḳlaudiā'yı ise pek çok zikretmiştir (7). Daha Ephesos'lu Ioannes, *Viten der morgenländischen Seligen* (8) adlı eserinde, Şem'ōn Ṭūrāyā'nın nasıl Fırat kenarındaki "Ḳlaudiā bölgesine mülâsık bir köy olan Abdahīr'e ait" yalçın dağlara varmış olduğunu hikâye etmektedir. Nöldeke (9) köyün adı hakkında "yeni haritalarda da bulunan Abdahir" demektedir. Onun burada hangi haritaları kastettiği hakkındaki bir sorum üzerine Prof. Nöldeke bana 27.X.1924 tarihli bir kartla, hâlâ elinde mevcut bulunan (büyük kısmı H. Kiepert ve M. Hartmann'ın hedi-

(1) Freytag, *Z.D.M.G.*, XI, s. 191; Yaḥyā b. Sa'īd al-Anṭākī, terc. s. 75 = *P.O.*, XVIII, s. 778, 1; Canard, *Sayf al Daula*, s. 116, n. 3. 192, n. 2. 378, satır 6. 413, n. 5; Mutanabbī'ye bir şerhde (Canard, s. 413, satır 5) bu Darb Bāḳasāyā tesmiye edilmektedir. Bu hiç şüphesiz, şimdiki Ergani suyu kaynağındaki Deve Boyunu, Romanupolis yanındaki geçittir (bak. aşağıda s. 88).

(2) Ruge, *R.-E.*, *Claudias* maddesi.

(3) Mordtmann, *E.I.*, *Ḳalawdhiya* maddesi.

(4) Bir *Praesidium*'a.

(5) Mich. Syr., III, s. 306 vd.: kısmen Barhebraeus (*Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 319, 8) tarafından ikmâl edilerek.

(6) Mich. Syr., III, s. 249. 295 (=Barhebr., *ayn. es.*, s. 303, 6 aşağıdan); belki s. 469'da da: Abadhar manastırı.

(7) Mich. Syr., Index, s. 19*.

(8) Land, *Anecd. Syr.*, II, s. 108 = *P.O.*, XVII, s. 232.

(9) Nöldeke, *Z.D.M.G.*, XXXIII, s. 164, n. 2.

yeleri olan) bütün harita malzemesini, Abdahir mevkiini bulmak üzere iki defa, maalesef beyhude olarak, gözden geçirdiği cevabını vermişti. Abdahir şekliyle ben de bu yer adını hiç bir haritada bulamadım. Fakat belki de bununla meselâ Murray'ın *Hand-Book for Travellers in Turkey in Asia*, London 1878 adlı eserinin "Asia Minor (Eastern Sheef)" sayfasında Isory ve Gelmeni arasında, yani takriben Ḳlaudiā'nın muhtemel mevkiinin karşısına kaydedilmiş olan Abitahir kasdedilmiştir ki, yeni haritalar bunu takriben 16 km daha doğuda Fırat'ın Telek yanında teşkil ettiği açının kuzey doğu köşesinde olarak göstermektedirler. 1:200.000 mikyaslı Türk haritası Abū Ṭāhir kaydediyor ki, şu halde bu eski Abdahīr'in hatalı bir arablaştırması olmalıdır. Fırat'ın ötesinde bunun akış istikametine nazaran 6 km yukarısında Mezraᶜa bulunmaktadır ki, bu Süryanî Mihael'de (1) "Ḳlaudiā bölgesinde bir köy olan Agursā (2)" dır. Ḳlaudiā yakınında. Süryanî Mihail'in zikrettiği diğer köy ve manastırları idantifiye edemiyorum; "Mār Barşavmā silsilesi" 'ne her halde bugünkü Şakşak dağı tekabül etmektedir. Ḳlaudiā'nın hatta yeni zamanlara kadar mevcut bulunduğu, vakit vakit J. Otter (3) tarafından zikredilişinden istihraç olunmakta idi. Fakat onun "Arcloudia" sı, hiç şüphesiz, Mordtmann'ın (4) da gösterdiği gibi, yazılı kaynaklara, hasseten Hacı Halife'ye (5) ve bunda da yine Ḥamd Allāh al-Mustavfī'ye (6) dayanmaktadır.

Fıratın ötesinde Khanzit'i tâ Romanupolis'e kadar düşman ülkesinden ayıran ὄρη 'lere (7) gelince bunlar sınırın en doğu kısmını teşkil ederler. Aynı şekilde Konstantinos Porphyrogennetos, Romanupolis *kleisura*'sını ve Phatilanos dağını Malatyalıların ve sonraları da Bizanslıların Arablara karşı sınır noktası olarak zikret-

(1) Mich. Syr., III, s. 34; 1128 milâdî yıl.

(2) ἀγρός; arabca versiyonda: Ḳaryat al-Mazraᶜa.

(3) Otter, *Voyage en Turquie et en Perse*, II, Paris 1748, s. 283 vd. n. 1.

(4) Mordtmann, *E.I.*, *Izmīd* maddesi.

(5) Kâtip Çelebi, *Cihān Numā*, s. 601.

(6) Ḥamd Allāh al-Mustavfī al-Ḳazvīnī, *Nuzhat al-Ḳulūb*, nşr. Le Strange, s. 99: Arḳalūdiya.

(7) Yoksa τὰ'yı θέματα ile ikmâl etmek mi lâzım?

mektedir (1).

Χανζήτι, Tomaschek'in (2) de fark ettiği gibi, Arabların (3) Batn Hanzīṭ'i, bugün içinde hâlâ Tilenzīṭ'in bulunduğu Bokydere vadisidir. Romanupolis muhtelif yerlere vazedilmiştir. Gfroerer 'in (4) bunu safdilâne bir şekilde Suriye'deki Ḳalʿat ar-Rūm ile bir tutması haklı olarak nazar-ı itibare alınmadığı gibi, Gelzer (5) aynı şekilde Th. Menke tarafından bunun Harput ile birleştirilmesini reddetmiş, fakat o da şehri şimdiki Palu, Khanzit'i hatalı olarak Anzitene doğu bölgesi addetmiştir. Buna karşı Markwart (6), bizzat Gelzer'in bile sonraları (7) bunu Palu ile birleştirişini "artık o kadar kesinlikle iddiaya cüret edemiyeceğini" belirtmesinden ve Romanupolis'i doğru olarak süryanîlerin Ḳlīsūrā 'sı (8) ile birleştirmesinden sonra, vaziyet almıştır. Bu sonuncu hükümde Markwart onu tasdik ve takip etmekte, fakat bu *kleisura*'yı, tesadüfen bir Ḳlīsūrā piskoposu kaçışı esnasında Abdehar dağında ölüp gittiği için (9), Hanzīṭ'in batısına, bugünkü Kömürhan veya Izoly yanına vazetmektedir (10). Fakat o bu arada, Romanupolis'in Fırat kenarında bir mevkide bulunmasını imkânsız kılan, bizim metnimizi tamamiyle gözden kaçırmıştır. Fakat, daha evvel hatta Urfa'lı Mateos'a da bu adla malûm olan (11) Palu da buna tekabül edemez. Çünkü o taktirde Romanupolis'in Asmosata'nın doğusunda bulunması gerekirdi. Fakat Konstantinos Porphyrogennetos'dan (12) önceleri Romanupolis'in Melitene'ye, Asmosata'nın Arablara ait bulunduğu anlaşılmaktadır. Şu halde Asmosa-

(1) Konst. Porph., *de adm. imp.*, s. 226, 5 vd.
(2) Tomaschek, *Festschr.f.H.Kiepert*, s. 137.
(3) Yāḳūt, III, s. 146.
(4) Gfroerer, *Byz. Geschichten*, III, s. 725.
(5) Gelzer, *Georg. Cypr.*, s. 177.
(6) Markwart, *Südarmenien*, s. 180, not.
(7) Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 580, n. 3.
(8) Barhebr., *Chron. eccl.*, s. 412.
(9) Mich. Syr., III, s. 249.
(10) Markwart, *ayn. es.*, s. 179, not.: bunu, ben bu eseri takdim eden makalemde (*B.Z.*, XXXI, s. 895 ve harita) maalesef itirazsız aynen kabul etmiştim.
(11) Urfa'lı Mateos, III, sütun 234; terc. Dulaurier, s. 307.
(12) Konst. Porph., *de adm. imp.*, s. 226, 4-6.

ta hiç şüphesiz Melitene ile Romanupolis arasında bulunmamakta idi! Metnimiz Toros sınırını tasvir ettiği, Romanupolis bir *kleisura* olduğu ve Phatilanos dağında bulunduğu için bunu bir dağ geçidi yanında aramalıdır. Romanupolis'den bir yol dar geçitlerle aşağıya Χλιάτ'a gitmekte idi (1). Van gölü kenarındaki Khlat' (arabca Ḫilāṭ)'a giden bu yolun Gelzer ve Markwart'ın (2) kabul ettikleri gibi Palu üzerinden Aracani (Murad suyu) boyunca uzamış olması çok şüphelidir; bu daha ziyade Ergani suyu ile aşağıya, Mayyāfāriḳīn, Arzan ve Bitlis üzerinden geçmiş olmalıdır. Daha 863 yılında Petronas, Mayyāfāriḳīn'e kadar ilerlemiş ve 927'de Kurkuas, Ḫilāṭ ve Bidlīs'i zapt etmiştir (3). Mamafi Ioannes Çimiskes 973'de Suriye seferi esnasında 966/7 'den beri Bizanslılarda bulunan (4) Ṭarōn'u katetmişti. Fakat bunun hangi yoldan olduğunu bilemediğimiz gibi, Bizans orduları da umumiyetle, Sanāsana baskınlarına Mervânîlerin açık düşman arazisindekinden daha fazla maruz kaldıkları cihetle, dar ve henüz bugün bile tamamiyle keşfedilmemiş Murad suyu vadisinden, Çapałcur ve Ṭarōn'u katetmekten çekinmekte idiler. Hiç bir Arab itinereri de yukarı Aracani vadisini takip etmez (5). Mikhael Attaleiates bize Romanupolis'in mevkii hakkında başka bir ip ucu daha vermektedir: Romanos IV. Diogenes 1069'da buradan çıkarak, plân mucibince Khliat'a karşı gideceği yerde, kuzeye (6) teveccüh etmiş, bir çok sarp ve yol vermeyen tepeler üzerinden εἰς τοὺς λεγομένους Ἀνθίας [Anthiai denilen yerler]'e varmış ve oradan da bir kaç gün sonra Toros veya Μούζουρον ὄρος üzerinden Fırat kenarındaki Kelesine'ye ulaşmıştı. Yüksek dağlarla devrilmiş τόπος πεδινός τε καὶ εὔυδρος [ovalık ve sulak bir arazi] (7) olan Anthiai, hiç şüphesiz yanından İmparator'un Murad suyunu geçtiği ve Peri suyu vadileri ve Munzur çayı yoluyla yukarıya daha kuzeye çıktığı Hanzīṭ'e

(1) κάθοδος διὰ στενωπῶν [dar geçitler yolu ile çıkış] Mich. Attal., s. 132, 1 vd.

(2) Markwart, *Südarmenien*, s. 180, not.

(3) İbn al-Aṯīr, VIII, s. 146.

(4) Steph. Asołik. III, 8, s. 163, 11 vd.; Markwart, *ayn. es.*, s. 107*, 463.

(5) Markwart. *ayn. es.*, s. 247 (= 259). 249. 252 vd.

(6) Mich. Attal., s. 132, 18 = Skylitz., s. 682, 1.

(7) Mich. Attal., s. 133, 3; Skylitz., s. 682, 5.

tekabül ettiği cihetle (1), Romanupolis bunun güneyinde ve Anthiai'a varmadan önce geçilen bir çok λόφοι [tepe]'lerden (2) bahsedilmesi sebebiyle, Sumnîn-(Gölcük-) gölünün etrafındaki tepelerden daha güneyde, yani Dicle'nin kaynak kolu Ergani suyunun Torosları deldiği yerde, takriben R. Kiepert'in *Tabula Peutingeriana*'nın *Corvilu*'sunu vazettiği yerde bulunmak zorundadır.

Şu halde Bizans Toros hududunun ve daha önce de Malatyalıların en doğudaki geçidi burada bulunmakta idi. Buna rağmen Asmosata *thema*'sı 10-15 km kadar daha doğuya uzamaktaydı. Eğer Urfalı Mateos (3) Romanopolis'in tesisinden, Samosata'dan Urhay (Edessa) (4)'a giden yol üzerinde cereyan eden mücadeleler münasebetiyle bahsediyorsa, ve kasdettiği de aynı şehir ise, o gerek Romanopolis'in mevkiini, gerekse tesis tarihini yanlış olarak tasavvur etmiş olmalıdır; zira o, bu şehrin daha Romanos I. devrine irca edilebilen adını yanlış olarak Romanos III.'a bağlamak istemektedir. Bununla beraber ondaki Aşmuşat okunuşunu Samosata şeklinde tashih etmeye çalışmak da yanlış olurdu. Çünkü o, bunu takip eden Ltar'ın (Fırat'ın sol sahilinde Samosata'nın 13 km yukarısında bulunan bugünkü Lidar (5)) zikrinin de gösterdiği gibi, hakikaten bu şehirden bahsetmektedir. Bundan dolayıdır ki Adontz, bunun Edessa yakınında bulunması lâzım gelen başka ve bilinmeyen bir Romanupolis olduğunu kabulde haklı olabilir.

(1) Markwart, *Südarmenien*, s. 26. 67. 71.
(2) Mich. Attal., s. 133, 2.
(3) Urfa'lı Mateos, fasıl 44, s. 71; terc. Dulaurier, s. 50.
(4) Mamafi Prof. Adontz bunu şüphe ile karşılıyor; krş. aşağıda s. 135.
(5) Ritter, *Erdkunde*, X, s. 877.

III

BİZANS - ARAB SINIRI

M. S. 960'dan M. S. 1071'e kadar.

10. yüzyılın ortalarında, fetihler ve miras mukaveleleri yoluyla Suriye, Mezopotamya ve Armenia'da geniş arazi parçalarının Bizans devleti eline geçtiği bir devre başladı. Daha önceleri Arab sınırının pek az değişikliklerle, imtidadı Toros sırtlarıyle tayin edilen, sabit ve insicamlı bir hat teşkil etmesine mukabil, Bizanslılar 10. ve 11. yüzyıllarda, önceleri birbirine bağlantısız kalan muhtelif münferit araziyi ilhak etmişler ve ancak yavaş yavaş bunları imkân nisbetinde toplu ve bağlantılı bir bölge haline getirmeye uğraşmışlardır. Sınırların büyük ölçüde uzamış olması ve doğuda vuku bulan önemli siyasî değişmeler bu zaman zarfında arazi hâkimiyeti mevzuunda da sık sık değişikliklerin meydana gelmesi neticesini doğurmuştur. Bu sebepten, tek tek sınır eyaletlerinin tarihini ve bunların değişen genişliklerini ayrı ayrı incelemek daha münasip olacaktır.

1. SURİYE

Nikephoros Phokas, 962 başında ʿAyıızarba ve diğer kaleleri, daha sonra al-Maṣṣīṣa (13 Temmuz 965) ve Tarsus'u (16 Ağustos 965) ve böylece bütün Kilikya ovasını zaptetti. Mezopotamya'da da Bizanslılar Āmid, Dārā ve Nişībīn'e [Nusaybin] kadar ilerlediler. Nikephoros, 966'da Manbic'i kuşattı fakat İsa'nın tasviri ile birlikte κεραμίδιον'un (1) teslim edilmesinden sonra şehre bir şey yapmadı. Ordusunun bir kolu Bālis'i işgal ederken bizzat Ni-

(1) Arabca: al-Ḳirmīda: Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, terc. s. 107 = *P.O.*, XVIII, s. 805. Krş. Honigmann, *R.-E.*, *Hierapolis* maddesi.

kephoros Vādī Buṭnān, Ḳinnasrīn, Tēzīn ve Artāḥ yoluyla Antakya üzerine yürümüş (23 Ekim) ve fakat şehri ancak bir hafta müddetle kuşattıktan sonra İstanbul'a dönmüştü (1).

H. 357 (968) yılı sonuna doğru İmparator Diyār Muẓar (Osrhoëne)'a sefer etti. Arzan ve Mayyāfāriḳīn üzerinden Kafartūsā'ya vardı. Oradan Suriye'ye geri dönerek Antakya'yı yeniden, sadece iki gün müddetle kuşattı. Bundan sonra Maʿarrat Maṣrīn, Maʿarrat an-Nuʿmān, Ḥamāh, Ḥimṣ, Ṭarābulus, ʿArḳa (2) ve dönüşünde de sahilde Ḥiṣn Anṭarṭūs, Marāḳiya, Cabala ve al-Lāẕiḳiya'yi zaptetti (3).

İmparator, Antakya karşısında Amanos geçidinde (ad-Darb) Bağras (Pagrai) kalesini genişletip tamir ettirerek buraya Mikhael Burtzes'i kumandan tayin etti (4). 28 Ekim 969'da Antakya işgal olundu. Ḥalab ve Ḥimṣ ahalisi H. 359 Saferinde (Aralık-Ocak 969/70) stratopedarkhes Petros'dan yıllık büyük haraç vermeyi kabul etmek suretiyle sulhu kopardılar (5).

Bunun üzerine Bizans arazisi ile Ḳarḳūya ve Bakcūr'un arazileri arasında tesbit edilen sınır bizce Kamal ad-Dīn (6) sayesinde tam olarak malûmdur: Ḥalab ve Ḥimṣ'a, Cūsiya (7) Salamya, Ḥamāh, Şayzar, Kafarṭāb, Afāmiya, Maʿarrat an-Nuʿmān, Cabal as-Summāḳ, Maʿarrat Maṣrīn, Ḳinnasrīn, civarındaki al-Balāṭ (8) mevkii ile birlikte al-Aṣārib, Arḥāb (9), Bāsūfān (10), Kīmār (11), Bar-

(1) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, *ayn. es.*, s. 107 vd.

(2) Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 191'de de Gāzā yerine ʿArḳā şeklinde okunmalıdır.

(3) Kamāl ad-Dīn (Freytag, *Z.D.M.G.*, XI, s. 228) ayrıca Kafarṭāb ve Şayzar'i de zikrediyor.

(4) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, terc. s. 116-119 = *P.O.*, XVIII, s. 814-817.

(5) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, terc. s. 125-126 = *P.O.*, XVIII, s. 823-824.

(6) Freytag, *Z.D.M.G.*, XI, s. 232; Canard, *Sayf al Dawla*, s. 419-424.

(7) Freytag, *ayn. es.* ve aynı yerde Cūziya yerine böyle okunmalıdır.

(8) al-Aṣārib'den 7 km kuzey-batıda. Krş. Canard, *ayn. es.*, s. 419, n. 4.

(9) Şimdi İrḥāb, krş. Littmann, *Z.S.*, I, s. 176; bak. ayrıca s. 28, nº 69; Canard, *ayn. es.*, s. 420, n. 1.

(10) Māsūfān yerine böyle okunmalı; şimdiki Bāşūfān için krş.: Lammens, *M.F.O.B.*, II, s. 380; *Publications of the Princeton University Archaeological Expedition to Syria in* 1904-1905, Division II, Section B, s. 284; Dussaud, *Topogr. hist.*, s. 224; Canard, *ayn. es.*, s. 420, n. 2.

(11) Chapot, *B.C.H.*, XXVI, s. 184; Lammens, *ayn. es.*, s. 367, 371,

şāyā (1) ve sınırın güneyinde Aʿzāz yanındaki arazi dahil bulunuyordu. Hudut, buradan doğuya, Vādī Abī Suleymān'a (2), Sunyāb (3) geçidine, Nāfūẕā, Avānā, Tall Ḫālid'e (4), as-Sācūr suyundan sağ tarafta, bunun Fırat'a munsap olduğu yere uzanmakta idi.

Buna göre sınır ʿArḳa ve Ṭarābulus civarında önce Orontes (Nahr al-ʿĀṣī) boyunca ve fakat, hiç olmazsa bunun batı sahilinde bulunan Şayzar müslümanlarda kaldığına göre, bunun bir az batısında imtidad ediyor ve sonra Nahr ʿAfrīn doğusundaki tepeler üzerinde Cabal Bārīşā'dan, Cabal Simʿān üzerinden Cabal Barşāyā'ya ve oradan da takriben Nahr Ḳuvayḳ kenarındaki Ḥarbeta üzerinden Tall Ḫālid'e ve Sācūr kenarından bu suyun munsabına kadar uzuyordu. Banaḳfūr mevkii muhtemelen İmparator'a nisbetle isimlendirilmiş olmalıdır ("Nikephoros'un Evi") (5). Sınırın kuzey kısmı, takriben bugünkü arabca ve türkçe kunuşulan yerlerin hududu ile aynı yerden geçmektedir. Sācūr'un Fırat'a munsap olduğu yerden itibaren hudut, hiç şüphesiz nehrin sahili boyunca yukarıya doğru devam etmekte idi; şu halde Mezopotam-

382, 395; Canard, *ayn. es.*, s. 420, n. 3 (takriben Bāsūfān'ın 12 km kuzeyinde).

(1) Persa-dağ'a arabca hâlâ Cabal al-Barsāya denilmektedir; krş. Hartmann, *Haleb* (*Z.G.E.B.*, XXX, s. 487); Canard, *ayn. es.*, s. 420, n. 4.

(2) Ḳūrus (Kyrrhos)'dan pek uzak değil? Krş. Ḳūrus yanında Ḥiṣn Salmān (Balāẕuri, s. 149 vd.).

(3) Nahr Ḳuvayḳ kaynağı yanında Sunyāb; İbn Ḫurdāẕbih, s. 177; terc. s. 138; Suhrāb, s. 144, satır 10; İbn Rusta, s. 91; Yāḳūt, IV, s. 206, 21; İbn aş-Şiḥna, s. 134-135. Bu her halde şimdiki Sinob suyu kenarında aranmalıdır, fakat Canard'ın (*ayn. es*, s. 420, n. 5) kabul ettiği gibi ("laissant Killiz en territoire byzantin") Killiz'in güney-doğusunda aranması doğru olmasa gerektir. Sinob suyunu Killiz'in [Kilis] kuzeyinden (Kefiz dağ) çıkartıp, bunun güney doğusunda Ḳuvayḳ suyuna karıştıran bazı modern haritalarda (krş. R. Kiepert - v. Oppenheim), bunun yukarı ve aşağı mecraları iki ayrı ve görünüşe göre hatta tepeler silsilesiyle birbirinden ayrılan ırmaklar gibi çizilmiştir (meselâ Preussische Landesaufnahme'nin 1:400.000 mikyaslı *Karte von Mesopotamien und Syrien*, 1918, pafta 1 b: Aleppo haritasında), öyleki Tell Ḥabeş yanındaki aşağı mecra Killiz'in doğusundan kaynamış görünmektedir! Sunyāb geçidi (facc) her halde Sinob suyunun kaynak bölgesinde aranılmalıdır.

(4) Burada ve Freytag, *Z.D.M.G.*, XI, s. 200'de zuhul eseri olarak, Kilikya'da bir yerin adı olan Tall Ḥāmid şeklinde yazılmıştır.

(5) Banaḳfūr adını bu şekilde açıklamamı - ki bu sayede hudutları daha iyi tayin edebiliyoruz - Prof. E. Littmann 21.3.1921 tarihli mektubunda tasvib etti; o, bunu *Z.S.*, I, s. 171'de aynen aldı.

ya'ya yapılan sefer her hangi bir arazi ilhakı ile neticelenmemişti. Mamafi bu hususta kat'î haberler yoktur.

Filvaki Leon Diakonos (1) Edessa'nın alınışından bahsetmekte ve bu arada İmparator'un orada maruf İsa tasvirli tuğlayı ganimet olarak aldığını iddia etmektedir; fakat bu zikr sadece, Edessa μανδύλιον'unun, bu müellifin ayrıca Lübnan'da ararmış gözüktüğü, bundan sonra zikri geçen Μέμπετζε'deki (2) κεραμίδιν ile karıştırılmasından doğmuştur. Antakya'lı Yaḥyā (3), bu zamanda Mināzkird'in (4) alındığını, münbit Diyār Muẓar, Diyar Rabī'a ve Diyār Bakr, yani şu halde Mezopotamya'nın bütün kuzey bölgesinin her yıl yapılan akınlarla tahrip edildiğini ve bütün Sūġūr aş-Şamiya ve Sūġūr al-Cazariya şehirlerinin mukavemet göstermeden İmparator'un eline geçtiğini haber vermektedir. Bu rivayet de asıl Mezopotamya'nın Nikephoros tarafından ilhak edilmediğini göstermektedir. Skylitzes (5) sadece Kilikya, Suriye ve Phoinike Libanesia'da zapt edilen şehirleri ve bunlar arasında en mühimleri olarak da Anazarbos, Adana, Mopsuhestia, Tarsus, Pagras, τὸ Συννέφιον (6), Laodikeia ve Χάλεπ'i (7) ve buna mukabil Tripolis ve Damaskos'un haraca bağlandıklarını zikretmektedir. Hierokles tarafından telif olunan *Synekdemos*'un yeni resanziyonunu kaleme alan şahıs metni Tyros (8) ile kesmek suretiyle çok şematik davranmıştır, öyle ki bu yüzden yeni kazanılan arazi çok müphem

(1) Leon Diak., IV, 10, s. 70, 14.

(2) *Ayn. es.*, s. 71, 13.

(3) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, terc. s. 127-128 = *P.O.*, XVIII, s. 825-6.

(4) Steph. Asołik, III, 8'e göre: 418. ermeni yılı = 969/70'de.

(5) Kedren.-Skylitz., II, s. 364, 20 vd.

(6) Kedren.-Skylitz., II, s. 364, 23. Συνέφιον: Mich. Glycas, s. 570, 5. Bu belki de Amanos'da "göklere kadar dayanan" bir (συννέφιον) φρούριον'un adıdır; bu hususta krş. Kedren., II, s. 365, 6: διέρχεσθαι τὸν Ταῦρον, ὃ Μαῦρον ὄρος ἐγχωρίως λέγεται, φρούριον κατὰ τὸ μέσον τοῦ ὄρους δομησάμενος ἔν τινι λόφῳ ἐρυμνοτάτῳ [Karadağ denilen yerde, Torosları geçerken, dağın erişilemiyecek kadar yüksek bir tepesindeki kale]. Bununla Ḥacar Şuġlān, şimdiki Ṣaʿlān Kale kasdedilmiş olabilir. Yoksa Συννέφιον = Sunyāb (krş. yukarıda s. 94, n. 3) mı dır?

(7) Ḥalab'ı, Nikephoros daha domestikos iken 23 Aralık 962'de zaptetmişti (Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, terc. s. 89 = *P.O.*, XVIII, s. 787).

(8) Hierocl., *Synecd.*, nşr. Wesseling, s. 715, 6.

bir şekilde zikredilmiş oluyor (1).

Orontes batısındaki arazide Bizans hâkimiyetinin ne kadar az kuvvetli olduğu, Sa'd ad-Davla'nin o zamanlar Ḥamāh, Rafanīya, Ḥimş ve Ma'arrat an-Nu'mān üzerinde hâkim bulunması ve Ḥimş'ın Bizanslılar tarafından tahribinden sonra (Zülhicce 358 = Ekim - Kasım 969), Barzūya kalesi kumandanı olan Roḳtaş tarafından desteklenmiş olmasından anlaşılmaktadır (2); halbuki Rafanīya ve Barzūya, Şayzar gibi Orontes'in batısında bulunmaktadırlar.

Etrafa korku salmış İmparator'un öldürülmesi ile (11 Aralık 969) Suriye fetihlerinin akıbeti çok tehlikeye girmiş görünüyordu. Futūḥ kumandasında bir Mısır ordusu 360 yılında (970-71) Antakya'yı beş ay müddetle muhasara etti (3). Patrikios Nikolaos, Mezopotamya strategosunun kıtaları ile birlikte bu üstün muhasara ordusunu geri püskürttü (4). İbn al-Aṯīr'e göre (5) 361 Muharreminde (Ekim-Kasım 971) ar-Ruhā' yakılıp kül edildi ve al-Cazīra'de bir kaç birlik bırakıldı. Ancak Bulgarlara karşı yapılan savaştan sonra Ioannes Çimiskes doğuya dönmek imkânını buldu. Doğuda domestikosunu (ermeni Mleh) 972 yılında Niṣībīn'e karşı gönderdi. Burasını Bizanslılar Yaḥyā'ya göre (6) 1 Muharrem 362 (12 Ekim 972)'de, İbn Ẓafir'e göre ise aynı ayın 17 sind (29 Ekim) zapt ettiler (7). Ḥamdān oğullarından Abū Taġlib'e, yıllık haraç mukabilinde muhasamatın durdurulması vadolundu. Buna rağmen Bizanslılar, başarıya ulaşamadan Mayyāfāriḳīn'i ele geçirmeye çalıştılar. Domestikos (Mleh) kışı Batn Hanzīṭ'de geçirdi. Ertesi yaz (973) bu zat Avsal (Ōsl) yanında Āmid kapıları önünde Abu'l -Ḳāsim Hibat Allah tarafından mağlup ve esir edildi (8).

(1) Bu suretle Tyros yanlış olarak zikredilirken, hem de Tripolis ve Antarados bir kenara bırakılmıştır. Hierocl. *Synecd.*, nşr. Parthey, s. 42; nşr. Burckhardt, s. XVI, XXVII, 40 aynı yer; Gelzer, *Abriss*, s. 986'da Mezopotamya'yı yanlış olarak terk edilen eyaletler arasında zikretmektedir.

(2) Freytag, *Z.D.M.G.*, XI, s. 235.

(3) Yaḥyā b. Sa'īd al-Anṭākī, terc. s. 142 = *P.O.*, XXIII, s. 350.

(4) Kedren., II, s. 383, 2; Zonaras, nşr. Büttner-Wobst, III, s. 522, 12.

(5) İbn al-Aṯīr, VIII, s. 454.

(6) Yaḥyā b. Sa'īd al-Anṭākī, terc. s. 145 = *P.O.*, XXIII, s. 353.

(7) Weil, *Chalifen*, III, s. 20, n. 1.

(8) Yaḥyā b. Sa'īd al-Anṭākī, aynı yer; Urfa'lı Mateos, I, 13, s. 15; terc. Dulaurier, s. 12. — Yaḥyā yanlış olarak 972'de bizzat İmparator'u Niṣībīn'e

Bizzat İmparator 974 yılında doğuda göründü. Taron bölgesinde Aiceac'-berd ve Muş yanında, kendisinin emrine yardımcı kuvvet olarak 10.000 Ermeni veren Aşot ile müzakerelerde bulundu. Bundan sonra Urfalı Mateos'a göre "Bałdat (Bağdâd) hudutlarına" kadar dayandı ve 300 müstahkem mevki tahrip etti. Uřhay ve Āmid'e dokunulmadı.

Onun Filistin'e seferi hakkında, kazandığı zaferlerden sonra Armenia Kralı Aşot III. Bagratuni'ye yazmış olduğu ve Urfa'lı Mateos'un, olduğu gibi tarihine kaydettiği zafernâmesi (1) tafsilâtlı malûmat vermektedir (2). Bu zafernâmenin başında o, ordusunun önce tehlikeye düşmüş olduğunu, fakat sonra düşman ülkesinin içine daldığını ve nihayet kışlaklarına geri çekildiğini ima etmektedir. İmparator bundan sonra verdiği malûmata göre 974'de bizzat Nişībīn'e kadar ilerlemiştir. Orada, bundan 600 yıl evvel Āmid'e nakledilmiş olan Nisibis'li Iakob'un bakiye-i izâmını (3) iğtinam edeceğini ummakta idi (4). Leon Diakonos'a (5) göre o, aslında Ekbatana'ya kadar ilerlemeyi tasarlamıştı (ki bununla Bağdad (6) kastedilmiştir) ve fakat Καρμανῖτις ἔρημος (I) [Karmenitis çöl]'ünü geçmekten çekinmişti (7). Her iki 972 ve 974 seferleri birbirine benzeyen cereyan tarzları yüzünden eski ve yeni tarihçiler tarafından ekseriya birleştirilmiş ve hadiseler sadece bu yıllardan birisi içinde hikâye edilmişlerdir.

975 Nisanında Çimiskes, süvarilerinin başında olduğu halde, Suriye'ye (aş-Şām) girmiş bulunan "Afrikalılar"'ı takip etmek

karşı sefere çıkarmaktadır; buna karşı krş. Anastasievič, *B.Z.*, XXX, s. 400-405.

(1) Bunun ἀναφορά tesmiye edilen Postscriptum'u hakkında krş. Adontz, *Byzantion*, IX, s. 374.

(2) Urfa'lı Mateos, I, s. 21-27; Kučuk-Joannesov, *Pismo imperatora Ioanna Zimishiya k Ašotu* III (*Viz. Vrem.*, X, 1903, s. 91-101.). Adontz, *Byzantion*, IX, s. 371-376.

(3) Urfa'lı Mateos, s. 20; terc. Dulaurier s. 17.

(4) Peeters, *Anal. Boll.*, XXXVIII, s. 317 vd.

(5) Leon Diak., X, 1, s. 162, 13. 18.

(6) Gfrörer, *Byz Geschichten*, II, s. 543 vd.

(7) Burada belki Karmania ile Karmatîler veya Hurremîler'in birbirine karıştırılması bahis mevzuudur (?).

üzere Fenike ve Filistin'e doğru, Antakya'dan harekete geçti. Yürüyüş önce, bizzat İmparator'un kendi ifadesine göre, evvelce fethedilmiş olmakla beraber yeniden itaat altına alınması icab eden bölgeler içinden yapıldı. Daha o zamanlar haraçla mükellef olan Hēms üzerinden İmparator, Baʿalbak (1) üzerine yürüdü; burası 29 Mayısda (2) zapt edildi. Valisi "çok anlayışlı bir ihtiyar" olan Damaskos'dan gelen bir elçi heyeti İmparator'dan kendilerine dokunulmamasını rica etti. İmparator buraya Bağdād'lı T'urk' (Türk) adında, kendisine evvelce itaatını bildirmiş olup şimdi de 500 süvari ile iltihak etmiş olan bir hıristiyanı kumandan tayin etti. Dimaşḳlılar diğer şartlar arasında "düşmanlarımızla mücadele etmek" vazifesini de yüklendiler. Çimiskes bundan sonra Tiberias gölü (3) yanından geçerek Nazarēt'e sefer etti. Her iki şehre de dokunulmadı. İmparator bundan sonra Tabor'a (4) çıktı. Oraya itaat ve muayyen zamanlarda ödenecek haraç vadeden bir Ramlē ve Kudüs elçi heyeti geldi. Bütün itaat altına alınan veya devlete bağlı olan araziye askerî şefler tayin edildi: "Dakapōlis de tesmiye edilen" (!) Peniada (Παvιάδα) (5)'ya; Genesaret ve sakinleri İmparator'a itaatlerini yazılı olarak arzetmiş olan, "Ptołmia da tesmiye edilen, Arkea" (6)'ya. Çimiskes bundan sonra, kendisine teslim olan "Okeanos sahilindeki" Kesaria'ya teveccüh etti; mamafi o bizzat oraya kadar ilerlememiş ve "mel'un Afrikalılar sahil kalelerine kaçtıkları" ve onun bu suretle Kudüs'ü kurtarmasına mâni oldukları için, sadece yüksek bölgeleri yani Karmel silsilesinin uzadığı bölgeyi itaat altına almış görünmektedir. Geriye dönüş Sidon (7) üzerinden Bayrūt'a (8) oldu ki, İmparator burada hadım

(1) Ermenice "Vatolvēk'n, aynı zamanda Uloupōlis, yani Güneş şehri tesmiye edilirdi".

(2) Yaḥyā b. Saʿid al-Anṭākī, terc. s. 160 = *P.O.*, XXIII, s. 368.

(3) Tiberakan cown.

(4) T'aphōrakan learn.

(5) Dulaurier, s. 383, XVI, 7 ve yeni tasvirlerde yanlış olarak: Bethsan-Skythopolis; buna mukabil krş. H. E[wald], *Götting.G.A.*, 1859. I, s. 250.

(6) Bu ʿAkkā'dır!

(7) Barhebr., nşr. Bedjan, s. 194. Urfa'lı Mateos, s. 24'de Sidovn'u yanlış olarak Berytos'dan sonra zikretmektedir.

(8) Ermenice "şimdi Bērout' denilen Vṙitoun".

Nuşayr'ı (1) esir etmiştir. Bibłon (2) zaptolundu. Λιθοπρόσωπον (3) geçidinde Afrikalılar θέματα ve ταγματα (4) tarafından mağlûp edildiler. Civarı tahrip edilen Ṭarābulus'u (5) ise İmparator zapt edemedi (6) ve sadece etrafını yakıp yıktı. Onu takip eden Afrikalılar bir kişi kalmayıncaya kadar imha olundular. Bundan sonra İmparator Bulunyās'ı (7), Cabala'yı zapt, Barzūya ve Saḥyūn'u (8) işgal etti. Bu kaleler hakkında Yaḥyā (9), bunların o zamandan kendi devrine (10) kadar Bizanslılara ait olduğunu söyler ki, göreceğimiz gibi, bu, onun bizzat kendi rivayetlerine göre, tamamiyle doğru değildir. İmparator'un verdiği malûmata nazaran o, Gabauon (Cabala)'da İsa'nın nalınlarını [sandalet] ve vaftizci Ioannes'in saçlarını bulmuştur; bu oldukça dikkati çeken bir ifadedir; çünkü daha evvel Nikephoros Phokas bu şehri zaptetmişti (11) Eylülde Çimiskes tekrar Antakya'ya döndü ki, o bunu Aşot'a yazdığı mektupta zikretmektedir. 10 Ocak 976'da İmparator İstanbul'a dönerken yolda zehirlenerek ölmüştür.

Bu seferlerin ehemmiyetini ve bunların neticesinde gûya kazanılmış olan araziyi doğru olarak takdir edebilmek hususunda

(1) Ermenice: Nouseri.

(2) Byblos, şimdi Cubayl.

(3) Ermenice K'areres; benim *R.-E.*'deki Θεοῦ πρόσωπον maddesini krş.

(4) Ermenice T'imat-c'isn; Taşḥamata-c'isn.

(5) Ermenice Tripōlis.

(6) Yaḥyā b. Sa'īd al-Anṭākī, terc. s. 161 = *P.O.*, XXIII, s. 369.

(7) Bulunyās = Βαλανέως, şimdi Bāniyās. İbn aş-Şiḥna (s. 265) zuhul eseri olarak Fālānāōn'u (Dussaud, *Topogr. hist.*, s. 140'da böyle okunmalıdır) yani Βαλανέων'u al-Ḳadmūs ile aynı tutmaktadır.

(8) Ermenice (değişik sıra ile) "Gabauon da denilen Çouēln; Valaneac'n; Sihoun; Zourzau".

(9) Yaḥyā b. Sa'īd al-Anṭākī, terc. s. 161 = *P.O.*, XXIII, s. 369.

(10) Analleri H.417 (M.1026-27)'ye kadar gelir; 1066'da ölmüştür.

(11) Yaḥyā b. Sa'īd al-Anṭākī, terc. s. 89 = *P.O.*, XVIII, s. 787. — Leon Diak., s. 165, 22'de, bunun, Filistin'de aradığı Μέμπετζε'de bulunacağını sanmıştır; buna hiç şüphesiz Çimiskes ile Nikephoros Phokas'ı karıştırması sebeb olmuştur. O bundan sonra seferin menzilleri olarak şunları kaydetmiştir: Ἀπάμεια, Δαμασκός, Libanos, τὴν Βορζῶ (arabca Barzūya), Βαλαναία, Βηρυτός, Τρίπολις ile Fenike, s. 165, 17-168, 4. Yanlış sıra bir tarafa, İmparator'un Apameia'yı zapt etmiş olması pek muhtemel değildir; biz burasını daha aynı yıl içinde Sa'd ad-Dawla'nın hâkimiyetinde buluyoruz, krş. Freytag, *Z.D.M.G.*, XI, s. 237.

müslüman rivayeti bize kıymetli ip uçları vermektedir. İmparator'un seferlerinin, zaman itibariyle, mahirane bir surette istismar etmiş olduğu, doğudaki mühim siyasî değişikliklerle bir araya düşmesi her halde bir tesadüf değildir. Abbasî devleti içinde Türk ve Deylem'li ücretli birlikler birbirleriyle mücadele halinde idiler. Mamafi nihayet Halife al-Muṭiᶜ'in zorla tahttan feragatini sağlamış olan (5 Ağustos 974) ihtilâllerin ilk bahanesini rivayete göre 972'de Nişîbîn'in zaptı teşkil etmişti (1). Buna mukabil İmparator'un 974'de gûya kazanmış olduğu büyük zaferler ne Bizans ne de Arab müellifleri tarafından zikredilmediği gibi, onun övünmeleri de, bilhassa müphemlikleri ile, kendisinin, 972'de elde edilenin üstünde müsbet bir başarı kaydedemediğini belirtmektedirler. 972'de Suriye'deki durum onun için aynı şekilde müsait bulunuyordu. İlk Fatımî Halifesi al-Muᶜizz ancak altı yıldan beri Mısır'a hâkim bulunmakta olup ancak 359 (970)'da kumandanı Caᶜfar b. Falâḥ, Damaskos'u zaptetmişti (2); Baᶜalbak'e de bir Mısırlı vali tayin olunmuştu. Futūḥ 970/1'de Antakya'ya karşı Dimaşḳ'dan sefere çıkmıştı. Beş aylık bir muhasaradan sonra o, Bizans kaynaklarına göre Patrikios Nikolaos tarafından püskürtülerek, Arab kaynaklarına göre ise, al-Aᶜşam kumandasında Dimaşḳ önünde görünen Karmatîleri kovalamak üzere Halife tarafından çağrılarak geri dönmüştü.

975 başında hadım Rayyān, Bizanslılara karşı sefere çıktı, sahil boyunca ilerledi ve Ṭarābulus'u aldı (3). Fakat o da Dimaşḳ'a geri dönmek emrini aldı. Biraz sonra ise bu şehri, takriben Çimiskes'in Antakya'dan yola çıktığı sırada (Nisan 975), Irak'dan kovulmuş olup Ḥimṣ üzerinden buraya gelmiş olan Türk ücretli askerleri reisi Alftakīn (4) ele geçirdi. 364 Şabanında (16 Nisan -14 Mayıs 975) bu zat hutbeyi artık al-Muᶜizz değil Abbasî aṭ-Ṭāᵓiᶜ adına okutmaya başladı, fakat Mısır'la da anlaşmış vaziyette kalmaya gayret etti. Alftakīn, İmparator'un, mektubuna göre, şehrin kumandanı tayin ettiği ve Baᶜalbak'in sukutundan sonra

(1) Yaḥyā b. Saᶜid al-Anṭākī, terc. s. 146 = *P.O.*, XXIII, s. 354.
(2) Yaḥyā b. Saᶜid al-Anṭākī, terc. s. 141 = *P.O.*, XXIII, s. 349.
(3) İbn al-Aṯīr, VIII, s. 472.
(4) Yahut Aftakīn, Haftakīn.

yanına getirttiği "Türk" dür. Filvaki İmparator onu ancak hâkimiyetinde tasdik etmiş olabilir, zira bu zat, İmparator Baʿalbak'i zaptettiği sırada (29 Mayıs) Dimaşḳ'a hâkim olmuş bulunmakta idi. Cemâziyelevvelde (17 Ocak-15 Şubat) Bizanslılara karşı gönderilmiş olan hadım Naṣîr (Nuṣayr) Ṭarābulus'dan pek uzak olmayan bir yerde bunları mağlûp etmiş, fakat pek az sonra 364 Şabanında İmparator tarafından, bu sonuncunun bizzat bildirdiği gibi, Bayrūt yanında bozguna uğratılarak esir edilmişti. Bunun üzerine kumandayı eline alan Rayyān, birliklerini bozulmuş ordu ile birleştirerek Bizanslıları takip etmiş ve bunları Ṭarābulus yanında mağlup etmiştir. al-Muʾizz'in büyük sevinçle haber aldığı bu zafer, İmparator'un meskût geçtiği başarısız muhasarasına rağmen (1) benimsediği Ṭarābulus yanındaki mezkûr "zafer" ile aynı olmalıdır. Mamafi her iki hükümdar da kendilerine mal ettikleri "zafer„ ile uzun müddet sevinemediler: Halife 26 Kasım 975, İmparator 10 Ocak 976'de öldüler ve Alftakīn derhal bu müsait fırsattan, Ṣaydāʾ'yı zaptetmek ve ʿAkkā ve Ṭabarīya'ya kadar ilerlemek hususunda faydalandı (2). Alftakīn Dimaşḳ'da, esir edilinceye kadar (15 Ağustos 978) hüküm sürdü. O her halde daha, ahalisi bir yıl evvel "ebedî" olarak İmparator'a itaat arzetmiş olan Ṣaydāʾ'nın zaptı sırasında kendisini artık Bizans'a karşı bağımsız hissetmiş olmalıdır.

Bu İmparator'un mağrurane bir tavırla kendi strategoslarını nasbetmiş olduğu Filistin ve Fenike'deki arazinin, derhal kaybedildiğini ve buraların muhtemelen onu hemen takip eden Rayyān'ın ordusu tarafından alındığını göstermektedir. İmparator'un mübalâğalı sözler sarfettiği zafernâmesinde şişirilen başarılar buna göre, asgariye irca edilmelidir. O bizi, 974'de Bağdād gibi, 975'de Kudüs'ün de hemen hemen eline geçeceğine inandırmak isterken, doğu ravileri onu Dimaşḳ'dan doğruca Bayrūt sahiline sefer ettirmektedirler. Filvaki Bizans Filistin'in zaptedildiğine inanmak arzusu içindeydi. Bardas Phokas'ın 987 Eylülü başında Ceyhan kenarında Skleros'a teklif ettiği riyakârane taksim anlaşma-

(1) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, terc. s. 161 = *P.O.*, XXIII, s. 369.
(2) İbn al-Aṯīr, VIII, s. 484.

sında (1) hâlâ şöyle denilmekte idi : Σὺ μὲν ἄρξεις Ἀντιοχείας καὶ Φοινίκης καὶ Κοίλης Συρίας καὶ Παλαιστίνης καὶ Μεσοποταμίας (2) [Sen Antakya, Fenike, İç Suriye, Filistin ve Mezopotamya'ya hükmedeceksin]. Halbuki Phokas bundan pek kısa bir müddet evvel bizzat orta Suriye'deki seferleri idare etmiş ve bu arada Himş'ı ancak pek az geçebilmişti. Şu halde Bizanslılar Mezopotamya'yı batı Armenia'da, Ekbatana'yı Baġdād'da, Karman çölünü Nisibis yanında ve Filistin'i kuzey Suriye'de arıyorlarsa bu sadece coğrafî bir "hata" addedilmemelidir!

Müteakip on yılların mücadeleleri bize Bizanslıların, Nikephoros Phokas zamanındaki kuzey Suriye hududunu bile tutmakta güçlük çektiklerini teyid ediyor. Tahta çıkışından hemen sonra Basileios, Mikhael Burtzes'e İslâm ülkesinde Ṭarābulus'a kadar bir akın yaptırmıştı. Skleros'un isyanı Suriye'de de arazi kaybına sebep olmuş görünüyor. Bakcūr hâlâ muntazaman Bizans'a vergi vermekte devam ediyordu; böylece Σαράκηνοὶ ἐκ τῆς πρὸς ἑῴαν Βεροίας τὰ ἐτήσια τέλη Ῥωμαίοις κομίζοντες [Arablar, doğu istikametinde bulunan Beroia'dan yıllık vergileri Romalılara getirmek için] 977 'de, Oxylithos yanındaki çarpışmadan evvel, muhasım saflar arasından geçmiş idiler (3). Fakat Abu'l-Maʿalī (sonraları Saʿd ad-Davla tesmiye edilmiştir) Ḥalab'i aldığı zaman (977 sonu) Ażud ad-Davla'ye tâbi olarak vergi göndermekten vazgeçti (4).

Bir zaman Skleros tarafını tutmuş olan Antakya, 987 başında yeniden İmparator tarafına geçti. Bunun üzerine hıristiyan Arab kabilesi Banū Ḥabīb'den olan (5) Maḥfūz b. Ḥabīb b. al-Baġīl, Artāḥ (6) kalesini zaptederek, kısmen Ermenilerden mürekkeb olan ordusu ile, hiç bir şey yapamadan Antakya'ya sefer etti. 370 (980/1) 'de Nazzāl ve İbn Şākir'in Ṭarābulus'dan al-Lāẕiḳiyya'ye karşı yaptıkları bir taarruz gibi, şehrin içinde Ermenilerin bir isyanı da aynı derecede neticesiz kaldı (7). Buna mukabil bu sıralarda Ḥa-

(1) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, terc. s. 214 = *P.O.*, XXIII, s. 422.
(2) Kedren.-Skylitz., II, s. 443, 12-14.
(3) Kedren.-Skylitz., II, s. 425, 13 vd.
(4) Freytag, *Z.D.M.G.*, XI, s. 239.
(5) Rosen, *Zapiski*, XLIV, s. 96-122, n. 42.
(6) Artāḥ hakkında bak. aşağıda s. 116, n. 4.
(7) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, terc. s. 199 = *P.O.*, XXIII, s. 407.

lab'in kuzeyinde sınır oldukça geriye alınmış gibi görünmektedir. Çünkü isyanın son bulmasını müteakip Bizanslılar 981 'de İbn İbrāhīm'in, Nikephoros Phokas hududunda bulunan Tall Ḫālid'den takriben 80 km kuzeyde bulunan Raᶜbān şehrindeki (1) müstahkem sarayını zapt etmişlerdi. Kasım ayında domestikos Bardas Phokas, Ḥalab önünde göründü ve ancak Saᶜd ad-Davla yıllık haracı tekrar ödemeyi vadedince geri çekildi (2). Bakcūr Ḥimṣ'da Saᶜd ad-Davla'ye karşı isyan ve onu 983 Eylülünde Ḥalab'de kuşattığı zaman, Bardas Phokas Saᶜd'a yardıma gelmiş, 29 Ekimde Ḥimṣ'ı almış ve Dimaşḳ'a kaçan Bakcūr'u Tall Ḫalīfa'ye (3) kadar kovalamıştı.

985 yazında, 969/70 anlaşmasına göre hemen sınır yanında bulunması icab eden Killiz, Bardas Phokas tarafından zaptedildi (4). Bundan sonra Domestikos, Afāmiya ve Kafarṭāb'a sefer etti, fakat Ḳarġūya onun arkasında Dayr Simᶜān'ı zaptettiği için (2 Eylül 985 ?) İmparator tarafından geri çağrıldı. Aynı zamanda Bulunyas (Balaneai) Mısırlıların eline düşmüş (5) ve kumandan Leon Melissenos burasını onlardan ancak iki defa kuşattıktan sonra geri alabilmiştir. Skleros, Bardas Phokas'ı bertaraf ettikten sonra (13 Nisan 989) İmparator ona al-Arminyāḳūs (6) ve Raᶜbān beldelerini tevcih etmişti; bu sonuncusu belki de o zamanlar bir *thema* idi.

(1) Yaḥyā b. Saᶜīd al-Anṭākī, terc. s. 197 = *P.O.*, XXIII, s. 405; Schlumberger'in takip ettiği al-Makīn'e göre ancak 983 'de.

(2) Yaḥyā b. Saᶜīd al-Anṭākī, terc. s. 199 = *P.O.*, XXIII, s. 407; Freytag, *Z.D.M.G.*, XI, s. 239.

(3) Yaḥyā b. Saᶜīd al-Anṭākī, terc. s. 205 = *P.O.*, XXIII, s. 413; Kamāl ad-Dīn (Freytag, *Z.D.M.G.*, XI, s. 239 vd.; tam olarak Rosen, *Zapiski*, XLIV, s. 162-165) tamamiyle ayrıdır. Buna göre sefer Ḥalab'e tevcih edilmişti ve Bardas şehir önünde, Maġrib'li birisi tarafından kumanda edilen Ḥalab'liler tarafından mağlûp edilmişti. "Bizans öncü kuvvetlerine kumanda eden Gürcü (al-Curziya) Kralı T-r-ṭyābīl (oku: Ṭorṭbānīl = Ç'ortvanēl?) maktûl düştü. Takip eden ordu Dayr Simᶜān'ı tahrip etti". Bunu bir velî (İbn ᶜAlī Numayr ᶜAbd ar-Razzāḳ b. ᶜAbd as-Salām)'nin methine tahsis edilen dinî bir hikâye takip ediyor ki, bu, tafsilâtı daha iyi uyduğu 421 (1030) yılı için de tekrar edilmektedir.

(4) Yaḥyā b. Saᶜīd al-Anṭākī, terc. s. 207 = *P.O.*, XXIII, s. 415.

(5) Yaḥyā b. Saᶜīd al-Anṭākī, terc. s. 208 = *P.O.*, XXIII, s. 416, buna mukabil s. 161 = *P.O.*, XXIII, s. 359; krş. yukarıda s. 99, n. 10.

(6) Θέμα Ἀρμενιάκων; cod.: al-Amīnāfuvīn.

Bakcūr 991 Nisanında Ḥalab üzerine yürüyünce Saʿd ad-Davla İmparator'dan yardım ricasında bulundu. Antakya ve sınır bölgeleri (Ṣuġūr) (1) valisi olan Mikhael Burtzes birliklerini Marc Dābiḳ'da Ḥamdānoğlu'nun kıtalariyle birleştirdi. Ḥamdānoğlu rakibini Dayr ar-Rāhib yanında mağlûp ve an-Nāʿūra kalesinde idam ettirdi (2).

al-ʿAzîz 382 (992)'de Türk Bancūtakīn'i Ḥalab'i zapt etmek üzere Suriye'ye yolladı. Mikhael Burtzes (al-Burcî) ona karşı çıkarak ar-Rūc'da Ḳasṭūn yanında karargâh kurdu. Türk kumandanı Hamdânî birliklerine karşı Afāmiya yanında kazandığı bir zaferi müteakip Ḥalab'i 33 gün müddetle kuşattı; sonra elçilerini hapsetmiş olan Burtzes'e teveccüh ederek buna ait olan Artāḥ bölgesinde Ḥiṣn ʿİmm (Imma)'yı zapt ederek yaktı. Bundan sonra Demirköprü yanında (3) galip gelerek Antakya'ya kadar ilerledi. Magistros bir çıkış hareketi yapmaya bile cesaret edemedi. Mısır ordusu Būḳā ve Baġrās üzerinden her halde Maraş'a kadar ilerledi ve sonra ar-Rūc ve Afāmiya üzerinden Dimaşḳ'a döndü (4). Burtzes'in bu zaafı al-Lāẕiḳiya'de bir isyan çıkmasına sebep oldu ise de, o bunu derhal bastırmıştır. Bancūtakīn 993'de yeniden kuzey Suriye'de görünerek Afāmiya ve Şayzar'i zapt ve Ḥalab'i tekrar muhasara etti. Burtzes ve Leon Melissenos ona karşı harekete geçince Bancūtakīn her ikisini Hamdânî birlikleri ile beraber 15 Eylül 944'de "Geçit savaşı"'nda, Orontes (al-Maḳlūb)'in al-Arvāc'la birleştiği yerde, yani nehrin doğu ve batı taraflarında bulunan ar-Rūc bölgesinde mağlûp etti (5). Bunun üzerine Bancūtakīn ye-

(1) İbn Ẓāfir (Rosen, *ayn. es.*, s. 233 a). Schlumberger, *Épopée*, II, s. 62, n. 1'de bu "hudut eyaletinden", "un certain Sougour, très probablement quelque renégat" yapmaktadır!

(2) Kamāl ad-Dīn, Freytag, *Z.D.M.G.*, XI, s. 242.

(3) Arabca Cisr al-ḥadîd: Freytag, *Z.D.M.G.*, XI, s. 246, n. 1 = Rosen, *ayn. es.*, s. 246.

(4) Kamāl ad-Dīn, Freytag, *Z.D.M.G.*, XI, s. 248, ve Rosen, *ayn. es.*, s. 248-253. Burada bu sefer kısmen 383 (993), kısmen de 382 yılı içinde hikâye olunmaktadır.

(5) Schlumberger, *Épopée*, II, s. 80'de, ʿİmm'in zaptını iki defa hikâye etmesine mukabil (s. 75 ve 83). Geçit savaşını, Demirköprü yanındaki ile birleştirmektedir.

niden muhasara ettiği Ḥalab etrafındaki bütün araziyi zapt etti; Aʿzāz da onun eline düştü (1).

İmparator Basileios 384 (995)'de bizzat Suriye'de görünerek Marc Dābiḳ'da karargâh kurdu (2). Bunun üzerine Bancūtakīn, Marc Ḳinnasrīn üzerinden acele olarak Dimaşḳ'a çekildi. Bundan sonra İmparator, Şayzar, Ḥimṣ ve Rafanīya'yi (3) işgal etti. Ṭarābulus önünde onu, şehri teslim etmek üzere, al-Muẓaffar b. Nazzāl ve taraftarları karşıladılar; fakat bunlar bir daha içeri alınmadılar ve İmparator'la birlikte çekilmek zorunda kaldılar. O zamanlar harabe halinde olan Anṭarṭūs tekrar inşa edilerek (4) Ermenilerle iskân olundu. Antiokheia duxluğuna, ertesi yıl Ṭarabulus ve ʿArḳa varoşlarına baskın veren, 997 yılında tekrar Ṭarābulus ve sonra Rafanīya ve ʿAvc (5) ve al-Lakma (6) üzerine sefer edip bu son zikredilen kaleyi zapteden (7) Damianos Dalassenos tayin edildi. Bancūtakīn 996'da tekrar Ḥalab'e ve Anṭarṭūs'a taarruz etmişse de dux Dalassenos'un yaklaşması üzerine kaçmıştır (8). Ṣūr (Tyros)'da al-Ḥakim'e karşı isyan etmiş olan hâricî ʿAlāḳa'ya, ricası üzerine İmparator, deniz yolundan yardım gönderdi; fakat şehir kısa bir müddet sonra tekrar itaat altına alınarak (Haziran 998)

(1) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, terc. s. 232 vd. = *P.O.*, XXIII, s. 440 vd; Kamāl ad-Dīn, Freytag, *Z.D.M.G.*, XI, s. 248 vd.

(2) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, terc. s. 234 = *P.O.*, XXIII, s. 442; Freytag, *Z.D.M.G.*, XI, s. 250: ʿAmḳ'da.

(3) Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 200'de bunun yerine Ḥesnā dhe-Sirīn vermektedir ki, her halde Bārīn (Rafanīya'nin hemen yanında) okunması gerektir. Franklar Bārīn'e *Monsferrandus*, *Montferrand* (Dussaud, *Topogr. hist.*, s. 99), grekleşmiş olarak τὸ Μουντάφαρας φρούριον (Ioann. Kinnamos, nşr. *C.B.*, I, 8, s. 18, 9; krş. Du Cange, s. 318 nşr. *C.B.* = *P.Gr.*, CXXXIII, sütun 329) derlerdi.

(4) Schlumberger, *Épopée*, II, s. 95. 96. 97, n. 1'de bundan üç şehir yapmaktadır: Anṭarṭūs, Tortosa ve Steph. Asołik, III, 35, s. 200, 11'de zikredilen isimsiz şehir ki, Schlumberger bunu Antiokheia'nın limanı olan St. Symeon olarak tahmin etmektedir!

(5) Hartmann, *Z.D.P.V.*, XXIII, s. 30, nº 343; Dussaud, *Topogr. hist.*, s. 145, n. 2.

(6) Dussaud, *Topogr. hist.*, s. 147 vd.; Rosen, *Zapiski*, s. 267, n. 216.

(7) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, terc. s. 235 vd. = *P.O.*, XXIII, s. 443 vd.

(8) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, terc. s. 241 vd. = *P.O.*, XXIII, s. 449 vd.

bir Bizans gemisinin mürettebatı öldürüldü (1). Aynı yıl içinde dux Damianos Dalassenos bir yangın felâketine uğramış olan Afāmiya kalesini kuşatarak orada, Ṭarābulus, Berytos ve Tyros kıtalarının desteklediği Dimaşḳ'lı Cayş b. Şamşām'ın bir yardımcı ordusunu bozguna uğrattı (2). Bu ordu Baʿalbak'e kadar kaçtı; fakat bunun takibi sırasında Dux öldürücü bir yara aldı (19 Temmuz 998) ki, bunun üzerine bu defa Bizanslılar kaçmaya başlayarak büyük kayıplara uğradılar (3). Ertesi yıl İmparator bizzat Suriye'de göründü. 20 Eylül 999'da Cisr al-ḥadīd'den hareket ederek Afāmiya yanında, burada bir yıl önce maktûl düşen Bizanslıların kemiklerini defnettirdi (4) Sonra, ahalisi kısmen şehri terkeden ve yerlerine Ermeniler iskân edilen Şayzar'i işgal ederek Vādī Ḥayrān yoluyla Ḥişn Abū Ḳubays üzerine yürüdü ve Ḥişn Maşyāş ile Rafanīya'yi tahrip etti (5). Ḥimş'da (veya Ḥimş yanında ?) içine bir çok ahalinin kaçıp sığınmış olduğu Konstantin kilisesi, Rus ücretli askerleri tarafından yakıldı. İmparator Baʿalbak civarına kadar ilerledi (6). Bundan sonra ʿArḳa'yı yakarak Ṭarābulus üzerine yürüdü. Bayrūt ve Cubayl üzerine sevkedilen bir birlik bir çok kişiyi esir etti; fakat İmparator'un ordusu Tripolis'lilerin bir çıkış hareketiyle (13 Aralık 999) büyük kayıplara uğradı ve bundan dört gün sonra al-Lazīḳīya üzerinden Antakya'ya döndü; Basileios buraya Nikephoros Uranos (Kyklos?)'u vali tayin etti (7). Bu seferi yanlış olarak Iberia (8) seferinden sonraya vazeden Skylitzes'e göre (9) Tripolis, Damaskos, Tyros ve Berytos emîrleri İmparator'a itaat arzetmişler imiş, ki bu seferin hakiki cereyan tarzı ve neticesine

(1) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, terc. s. 247 = *P.O.*, XXIII, s. 455.

(2) Kedren., II, s. 448, 1-6.

(3) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, terc. s. 247 vd. = *P.O.*, XXIII, s. 455 vd.

(4) Kamāl ad-Dīn, Freytag, *Z.D.M.G.*, XI, s. 251.

(5) Kamāl ad-Dīn, (Rosen, *Zapiski*, XLIV, s. 309). ʿAynī'ye göre (Leningrad nüshası, Asya Müzesi, varak 99 a) İmparator 389 (999)'da Şayzar'i ve Bahrāʾ ve ar-Ravādif dağlık bölgesini zaptetti (Rosen, *ayn. es.*, s. 311, n. 261). Rosen'in bir soru işareti yaptığı sonuncusu için krş. aşağıda s. 109, n. 5 ; Cabal Bahrāʾ hakkında bak. aşağıda s. 108, n. 2.

(6) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, terc. s. 250 = *P.O.*, XXIII, s. 458.

(7) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, terc. s. 250 vd. = *P.O.*, XXIII, s. 458 vd.

(8) Buna mukabil krş. Schlumberger, *Épopée*, II, s. 165, n. 1.

(9) Kedren., II, s. 448, 1 vd.

nazaran pek düşünülemez. Basileios kışı, 1000 yılı Paskalyasında Gürcü Kralı David'in ölümünü haber aldığı (aşağıda s. 155) Kilikya'da geçirdi. Onunla al-Ḥakim arasında 1001 yılında on yıllık bir mütareke akdolundu. (1).

al-Aşfar adında bir maceracı 395 (1005) yılında, yanındaki bir Arab birliği ile Bizans arazisine, Şayzar'e ve bundan sonra Artaḥ valisi üzerine yaptığı bir baskını müteakip Cisr al-ḥadīd üzerinden Mahrūya'ye (2) kadar sarkmış, fakat Bīğās (3) adında bir patrikios tarafından geri püskürtülmüştür. Nikephoros Uranos 1006 yılında ona karşı Sarūc yanındaki Kafar ʿAzūn'a kadar sefer ederek burada al-Cazīra hâkimi Vaṣṣāb b. Caʿfar kumandasındaki Banū Numayr ve Banū Kilāb'ı da mağlûp etti (4). Fakat aslında bu seferin yegâne gayesi al-Aşfar'ın cezalandırılması idi; bunu her hangi bir arazi genişlemesi takip etmedi.

Lu'lu'ʾün oğlu Ḥalab emîri Manşūr 1016'da Şāliḥ b. Mirdās tarafından sürülerek Antakya'ya kaçtığı zaman, İmparator tarafından ona zengin hediyeler verildi; bu hediyeler arasında Manşūr'un, içinde kendisine bir kale inşa ettiği Şīḥ al-Laylūn (5) köyü de bulunmaktaydı. Bu sıralarda İmparator Antakya'nın kalesini de takviye ettirdi (6). Her halde aynı sıralarda Fâtimî devleti ile olan ticarî münasebetler kesilmiş olacaktır. Aralarında kronist Yaḥya b. Saʿīd'in de bulunduğu, al-Ḥākim devrinde Mısır'ı terkeden bir çok mülteci kendilerine al-Lāẕiqīya, Antakya ve diğer Bizans şehirlerinde bir barınak bulmuşlardı (7). al-Ḥākim'in valisi sıfatiyle 1 Şubat 1017'de Ḥalab'i işgal eden ʿAzīz ad-Davla Fātik,

(1) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, terc. s. 253 = *P.O.*, XXIII, s. 461.

(2) Antiokheia yanında Μερόη.

(3) Πηγάσιος?

(4) Kedren., II, s. 454, 8 (Skylitzes) onu Κιστρινήτης, τῶν Νουμεριτῶν καὶ Ἀταφιτῶν Ἀράβων [Kistrinites, Numayrī'lerin ve Arab Ataphit'lerin (reisi)] tesmiye etmektedir.

(5) Yani Cabal Laylūn (veya Laylūl, Lavlūn)'daki Şīḥ; bu silsile hakkında krş. (Yāḳūt, IV, s. 374): Hartmann, *Z.G.E.B.*, XXIX, s. 186, n. 1.; Şīḥ adlı yer için krş. aşağıda s. 108, n. 1.

(6) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, nşr. Rosen, *Zapiski*, XLIV, s. 53, satır 19-21.

(7) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, terc. s. 311 = *P. O.*, XXIII, s. 519. Schlumberger, *Épopée*, II, s. 453.

kısa bir müddet sonra, mukabilinde kendisine doğu ticaretinde mühim bir monopol hakkını tanımış olan İmparator'un yüksek hâkimiyetini kabul etti. Halifeden ayrıldığını ilân ederek kendi namına sikke bastırdı. Aynı yıl içinde Magribliler iki defa, Ḥalab yanındaki Dayr Simʿān manastırını ve Şiḥ ad-Dayr'i (1) baskına uğrattılar.

411 Şevvalinde (Ocak-Şubat 1021) Muḥammad b. Ḫulayd al-Bahrānī, Cabal Baḥrāʾ'daki (2) al-Ḫavābī (3) kalesini ve sahildeki Maraḳīya şehrini İmparator'a terketti (4). Bu, hududun, 999'daki talihsiz ric'atdan sonra, Anṭarṭūs'un çok kuzeyine, muhtemelen Bāniyās'a kadar geri alınmış olduğunu gösterir.

Bu zaman içinde bedevî kabilelerinin reislerinden üçü Mısır'a karşı istiklâllerini ilân ederek Suriye'yi aralarında paylaşmışlardı (H. 415 = 1024). Filasṭīn, Ṭayy kabilesinden Ḥassān b. al-Mufarric b. al-Carrāḥ'a, Dimaşḳ, Kalb'li Sinān b. ʿİlyān'a ve Ḥalab, Banū Kilāb'dan Ṣāliḥ b. Mirdās'a ait olmuştu. Anūştakīn ad-Duzbarī kumandasındaki Fâtimî birlikleri ʿAsḳalān yanında geri püskürtülmüş ve Ṣāliḥ 17 Ocak 1025' de, Mısırlı reislerin iç kaleye çekilmiş bulundukları Ḥalab'e yeniden girmişti. Ḥassān tarafından yeniden yardıma çağırılınca o, Antakya katepanosu olan Damianos Dalassenos'un oğlu Konstantinos Dalassenos'a, iç kaleyi daha çabuk zapt edebilmek için, kendisine seçme okçular göndermesi ricasında bulundu. Katepano ona 300 kişi gönderdi, fakat bunların yollanmasına çok kızan İmparator'un emri üzerine hemen geri çağırdı. Ṣāliḥ, Abu'l-Marcā Sālim b. Mustafād'ı Ḥalab valisi ve kâtibi Abū Manṣūr Sulaymān b. Ṭavḳ'ı iç kaleyi muhasaraya devam

(1) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, nşr. Rosen, s. 55, satır 8 (aynı yer): Şayḫ ad-Dayr = Rosen'ın rusca tercümesinde s. 58, 17' de: "Manastırın reisi". Bu aslında yer adı olup şimdi kürtcesi Şādir (Lammens, *M.F.O.B.*, II, s. 383) 'dir; Sachau, *S.-B. Akad. Berlin*, 1892, pl. 322, n. 1 'e göre s. 107, n. 5' de zikredilen Şiḫ al-Laylūn ile birdir. Şiḫ ad-Dayr 1147 yılı civarında da zikredilmektedir: Anonymi auctoris *Chronicon (syriacum) ad annum Chr.* 1234 *pertinens*, nşr. Chabot, II, Parisiis 1916, s. 154; krş. Chabot, *Chron. Syr.*, s. 441.

(2) Bu silsile hakkında krş. Rosen, *ayn. es.*, s. 366, n. 361; Dussaud, *Topogr. hist.*, s. 146, n. 3. Yukarıda s. 106, n. 5.

(3) Şimdi Tortosa'nın doğusunda Ḳalʿat al-Ḥavābī. Mevkii hakkında krş. Dussaud (*Rev. arch.*, I, s. 343). Sobernheim, *C.I.A.*, IV, s. 69, n. 2.

(4) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, nşr. Rosen, s. 55, satır 12-14.

etmek üzere bıraktıktan sonra kendisi bizzat 4 Mayıs'ta Filistin'e teveccüh etti. Kuşatılan Mısır'lılar 22-24 Haziran arasında surlara haçlar dikerek: Βασιλείου τοῦ βασιλέως πολλὰ τὰ ἔτη! [İmparator'un saltanatı uzun sürsün!] diye bağırıştılar. Bu suretle beyhude yere Bizanslıların yardımına mazhar olmayı ümit ediyorlardı. 30 Haziranda iç kale berberi Abū Cumᶜa'nın ihaneti sayesinde zaptolundu. Ṣaliḥ, daha önce ar-Raḥba, Manbiᶜ, Bālis ve ar-Raḳḳa (1) elinde bulunurken, bu defa Ḥimṣ, Baᶜalbak, Ṣaydā' ve Ṭarābulus nahiyesinde bulunan Ḥiṣn b. ᶜAkkār'ı (2) zaptederek 4 Ekimde Ḥalab'e döndü (3).

Konstantinos VIII. devrinde, 1026 yılında Antakya katepanosu Mikhael Spondyles Ḥalab'e karşı sefer yaptı; fakat bozguna uğradı ve Antakya'ya Ḥalab'liler tarafından taarruz edildi (4) Bunu takip eden yıl (1027) içinde Spondyles, Μενῖκος (5) kalesini inşa ederek bunu Arab Μουσάραφ'a, yani daha önce iki defa Bizans esaretine düşmüş bulunan, ar-Ravadīf ve civarı bölgesi hâkimi Naṣr b. Musaraf ar-Ravādifī'ye verdi (6). Fakat bu zat bunu Ṭarābulus emîrine ve Anūştakīn ad-Duzbarī'ye (Τούσβερ) teslim etti (7). Skylitzes, Arabların bu zamandan itibaren Suriye'de Bizanslılara karşı üstün durumda kaldıklarını tesbit etmektedir (8).

(1) Kamāl ad-Dīn, terc. Müller, s. 15'de yanlış olarak Rafaniya.

(2) Schlumberger, *Épopée*, II, s. 611'de yanlış olarak *Sinān*'ın bu kaleyi beyhude olarak *kuşattığını* ve diğer kalelere sahip olduğunu yazmaktadır.

(3) Yaḥyā b Saᶜīd al-Anṭākī, nşr. Rosen, s. 63-55.

(4) Kedren, II, s. 490, 20; Mich. Glycas, s. 582, 1.

(5) Arapça al-Maniḳa (Dussaud, *Topogr. hist.*, s. 140 vd.); şimdi Ḳalᶜat Maniḳa. Bu Cabal ar-Ravādīf'in "à l'extrémité" 'sinde bulunmaktaydı (Nuvayrī, Paris ms. arab. 1578, varak 64ᵃ; Quatremère, *Hist. des Sult. Maml.*, I, 2, s. 112, n. 134).

(6) Baron Rosen haksız olarak Arapların Μουσάραφ'ı bilmediklerini söylemişti (*Zapiski*, XLIV, s. 321, n. b). Sadece, o Nuvayrī'de (varak 64ᵃ) "Naṣr b. Musaraf" tesmiye edilmektedir ("Mousrif" şeklinde yazan Quatremère, aynı yer, ile krş.); ona göre bu Naṣr, al-Maniḳa şehrinin tahkiminden sonra "d'en construire une encore plus forte" [başka bir kuvvetli müstahkem mevkiin inşası] ile meşgul idi. Bu her halde ancak, imparator Romanos Argyros (12 Kasım 1028-12 Nisan 1034)'a nisbetle adlandırılan Argyrokastron olabilir; krş. aşağıda s. 113, n. 1 ve s. , n. .

(7) Kedren., II, s. 490, 15 vd.; Μενῖκος, s. 495, 5.

(8) Kedren., II, s. 491, 10.

Ṣāliḥ, Ürdün kenarında al-Uḳḥuvāna'da şehit düştükten sonra (420/1029) Ḥalab'de onun yerini, her ne kadar oğlu Muʿizz ad-Davla Abū Ulvān Simāl başlangıçta iç kaleye sahip olmuşsa da, diğer oğlu Şibl ad-Davla Naṣr aldı. Bu yıl içinde Antakya katepanosu Mikhael (Spondyles) İmparator'un emri olmadan, Ḥalab'e sefer etti. Ḳaybār (1) kalesini muhasara ettiği sırada (14 Temmuz 1029) Naṣr ve Simāl tarafından taarruza uğrayarak ordusuyla birlikte bozguna uğratıldı. İmparator onu azlederek yerine Konstantinos Karantenos'u tayin etti (2). İmparator Romanos bizzat, bir rivayete göre, Naṣr tarafından kardeşine karşı yardıma çağrılarak, Mikhael'in Ḳaybār yanındaki mağlûbiyetinin kızgınlığı içinde 600.000 kişi ile Antakya'ya gelerek Ḥalab'in teslimini talep etti. Naṣr ondan, harp açmamasını rica ile, Hamdânîlerin imparator Basileios'a ödedikleri şekilde kendisine vergi vermeyi vadetti. İmparator bunu red ve kendisine gönderilen elçi Muḳallid b. Kāmil'i tevkif ederek Antakya'dan Ḳaybār üzerine yürüdü. Burada Bizanslıların galip geldikleri bir çarpışma oldu. Romanos'un ordusunda Bulgar, Rus, Abaza, Gürcü, Ermeni, Peçenek ve Frank Kralları bulunmakta idiler (3). İmparator bundan sonra ordusu ile Ḥalab arazisi sınırında, bir dağa pek uzak olmayan bir mevkide bulunan Tubbal (4) köyüne teveccüh etti (5). Ordu burada susuz bir arazide ordugâh kurdu; İmparator buradan patrikios Leon Khoirosphaktes'i Aʿzāz'a yolladı (6). Fakat Kilāb'lılar bu zata ansızın bir baskın yaparak, onu esir edip ordusunu kaçırdılar ve İmparator'un karargâhına taarruz ettiler. Konstantinos Dalassenos da bozguna uğramış olduğu halde karargâha dönünce ve ordu su-

(1) Yāḳūt, IV, s. 211; Ṣafī ad-Dīn, *Marāṣid*, II, s. 455: "Antakya ve Sūğūr arasında bir kale"; halen ʿArşa va-Ḳaybār adında çifte köy. krş. Hartmann, *Z.G.E.B.*, XXX, s. 522, nº 2; Lammens, *M.F.O.B.*, II, s. 383; Dussaud, *Topogr. hist.*, s. 228-230. Burada Nahr ʿAfrīn üzerinde Cisr Ḳaybār [köprüsü] vardır: İbn aş-Şiḥna, s. 167, 3.

(2) Kedren., II, s. 491, 12-15.

(3) Arabca: al-Bulġar, ar-Rūs, al-Abḫāz, al-Ḫazar (oku: al-Curz), al-Arman, al-Bacnāk, al-Afranc.

(4) Şimdi Aʿzāz'dan 20 km kuzeydoğuda Tibil.

(5) Yani daha 969/70' de Bizans-Arab hudut hattında bulunan şimdiki Parsa-Dağ veya Cebel el-Barsāye yanında.

(6) Kedren., II, s. 492, 7: Ἀζάζιον φρούριον.

suzluk ve hastalıktan fazla ıstırap çekmeye başlayınca dönülmeye karar verildi. 10 Ağustos 1030'da ordugâh terk olundu (1), Naṣr burasını derhal yağmaladı ve 900 süvari ile imparator ordusunu takibe başlayınca bu ordu panik halinde dağlara kaçarak orada muazzam bir katliâma uğradı. İmparator güçlükle esaretten kurtularak Bizans arazisinde bulunan Ḳūrus (Kyrrhos) şehrine kaçtı (2). Takip eden Arablar Θέμα Τελούχ'a (3) kadar ilerleyerek strategos Georgios Maniakes'den Telukh'u kendilerine teslim etmesini talep ettiler. Georgios görünüşte bunu kabul etti; fakat geceleyin bunları baskına uğratarak ganimetlerinin bir çoğunu istirdad eyledi. İmparator onu, buna mükâfat olarak, Κάτω Μηδία [Aşağı Media] katepanoluğuna tayin etti (4).

Romanos dönüş esnasında Mistheia'lı hadım Niketas'ı Antakya hegemonluğuna getirerek onu, Μουσάραφ'ın kuzey Suriye'ye yaptığı akınlara bir son vermek üzera Menikos'u istirdad etmekle vazifelendirdi. Kamal ad-Dīn'e göre (5) filhakika bu Antakya ḳaṭabān'ı Niḳīṭā, 421 (1030)'de al-Manīḳa kalesini zapt ve ahalisinden 10.000 kişiyi esir ettiği Rafanīya surlarını tahrip etti. Ertesi yıl (1031) Ḥiṣn Bani'l-Aḥmar'i (6), Ḥiṣn Banī Ġanac'ı ve diğer

(1) Kedren., II, s. 493, 6 vd.

(2) Kamāl ad-Dīn (Rosen, *Zapiski*, XLIV, s. 322-325).

(3) Arabca Dulūk, grekçe Δολίχη.

(4) Kedren., II, s. 494.

(5) Kamāl ad-Dīn (Rosen, *ayn. es.*, s. 325 vd.). Nuvayrī'ye göre (Quatremère, *Hist. des Sult. Maml.*, I, 2, s. 112, n. 134) Niḳīṭā ancak 422 (1031)'de Manīḳa'ya sefer etmiş ve önce bir başarı elde edemeden kuşatmıştı. Ancak ikinci bir taarruzda kaleyi ele geçirmiş ve müdafaa tahkimatını tamamiyle tahrip etmiştir.

(6) Bu muahhar Balāṭunus, şimdiki Ḳaiᶜat el-Mehēlbe'dir. Nuvayrī'ye göre Banu'l-Aḥmar bu kaleyi inşaya başlamış, fakat kale inşası bitmeden Niḳīṭā tarafından ellerinden alınmış ve bu zat inşaatı tamamlamıştır (Van Berchem, *Inscriptions*, s. 78; ayn. mlf., *Voyage*, I, s. 285). Balāṭunus yanında, görünüşe göre Platanus'a değil, grekçe bir Πλάτωνος (φρούριον, χωρίον)'a (arabca Aflāṭūn = Platon) râci olan Aflāṭunus şekli de vardır (Yāḳūt, I, s. 331; Ṣafī ad-Dīn, *Marāṣid*, I, s. 81; Kugler, *Boemund und Tankred*, s. 77, n. 68; Van Berchem, *Inscriptions*, s. 100; ayn. mlf., *Voyage*, s. 285, n. 3). Burada Ankara'lı Aziz Platon akla gelemez. Prof. Grégoire Ortaçağda bir mucizeler yaratıcısı addolunan filosofla münasebetini daha yakın addederek bana Anadolu'daki İflāṭūn Buñar yer adını hatırlatmaktadır (krş. Ramsay, *As. Min.*, s. 39, n. 5); buna

kaleleri alarak bunları tahrip etti. Naṣr nihayet bunun muhasematı durdurmasını ve onun ile İmparator arasında aracılık yapmasını temin edebildi (1). Sonraları (423/1032) Niketas, Naṣr'ın emrinde Cabal as-Summāḳ (Ḳinnasrīn yanında)'da tutunmuş olan Dürzülere karşı sefer yaparak Naṣr'dan da bunlara karşı yardım talebinde bulunmuştur (2). O belki de burada Ḥassan b. al-Carraḥ ile ittifak halinde Mısırlılara karşı savaşmıştır (aşağıya bak.). Bundan ayrı mahiyette Skylitzes (3), Niketas'ın bir gece çıkış hareketi neticesinde rezilâne bir şekilde Menikos'dan püskürtüldüğünü, bunun üzerine İmparator'un protospatharios Theoktistos'u strategos sıfatıyle büyük bir ordu başında Suriye'ye gönderip ona, Mısır'a isyan etmiş olan Ṭarābulus emîri Πινζαράχ ile birleşerek Mısır'dan ona karşı gönderilen Türk Τούσβερ (Anūštakīn ad-Duzbarī)'ye karşı savaşmasını emretmişti. Yukarıda zikrolunan Ḥassān b. Mufarric b. al-Carrāḥ (4), yani Pinzarakh, imparator Romanos'un yanına giderek ondan Tusber'e karşı silâhlı yardım ricasında bulunmuştu. İmparator, Theoktistos'a, ona yardım ve Menikos kalesine taarruz emrini verdi. Başkumandan Tusber bunların ordusu yaklaşınca yurduna (yani Dimaṣḳ'a) çekildi; Musaraph da Menikos'dan kaçtı ise de Ṭarābulus hududuna yakın bir yerde (5)

ilâveten, Dimaşḳi'ye göre (nşr. s. 203 vd.; terc. Mehren, s. 234 vd.) Balāṭunus'un limanı addettiği Cabala'dan veya bu kaleden (?) toprak altından denize götüren yola işaret işaret edilmelidir (Van Berchem, *Inscriptions*, s. 81, n. 2). Adı daha Ptolemaios *Coğrafya*'sının el yazmalarında (nşr. Müller, 1/2, s. 961) Πλάτος ve süryanî *Notitia Antiochena* (nşr. Roma 1920, s. 11; Honigmann, *B.Z.*, XV, s. 73, not: 76)'da Plāṭōn olarak zikredilen Paltos ile Bizanslıların bunu karıştırdıkları da düşünülebilir (Arablar Balda veya Bulda'yı bilirlerdi, krş. Yāḳūt, I, s. 718; Dimaşḳī, s. 209). Arabların Balāṭunus'u yanlış olarak bir sahil şehri addetmiş olmaları ve onların buna benzer şekilde Ḳadmūs'u hatalı olarak Fālāṭōn = Βαλανέων ile birleştirdikleri düşünülmelidir (krş. yukarıda s. 99, n. 7).

(1) Kedren.-Skylitz., II, s. 498'e göre 1031 Eylülünde Emîr'in oğlu İmparator'un yanına gelerek vergi vermeyi teklif etmiştir. Sulh anlaşması Atina protospathariosu Theophylaktos tarafından akdolunmuştur.

(2) Kamāl ad-Dīn, terc. Müller, s. 21 vd.

(3) Kedren., II, s. 495, 3-9.

(4) Rosen, *ayn. es.*, s. 321, n. b).

(5) Kedren., II, s. 495, 6: καὶ περὶ τὰ ὅρια Τριπόλεως συσχεθεὶς ἀνῃρέθη [ve Tripolis civarında bir yerde yakalanıp öldürüldü]; lâtince versiyonu: ac dep-

yakalanıp öldürüldü. Theoktistos, Menikos'u ve sarp bir kayalık üstünde bulunan Ἀργυρόκαστρον (1) adında başka bir kaleyi zapt etti. Sonradan bizzat Pinzarakh, Antakya ἄρχων [arkhon]'u Mistheia'lı Niketas tarafından refakat edildiği halde, kendisini iyi karşılayıp zengin hediyelerle yurduna iade eden İmparator'un yanına gitti (2).

Bu yılın en mühim hadisesi, kendisine ait fasılda (aşağıda s. 133-145) mütalâa etmek istediğimiz, Edessa'nın kazanılmasıdır.

Ṭarābulus emîri Pinzarakh 1032'de Mısırlılar tarafından sıkıştırıldığı cihetle, üçüncü defa olarak İmparator'un yanına gitti ve onun tarafından hetairiarkhes Theoktistos ve büyük bir ordu ile birlikte Suriye'ye gönderildi (3). Bu Pinzarakh (Bin al-Carrāḥ) baron Rosen'in tahminine göre, Kekaumenos'un (4) *Strategikon*'una göre iki defa imparator Romanos'un yanına gidip birinci defasında onun tarafından izzet ve ikramla kabul olunup zengin hediyelerle yurduna iade olunan fakat ikinci defasında istihkar edilip, iki yıl sonra tekrar serbest bırakılıncaya kadar bir esir gibi baş şehirde mevkuf tutulan phylarkhos Ἀπελζαράχ (= Abu'l-Carrāḥ) ile

rehensus *in montibus* apud Tripolin occisus est [Tripolis yanında *dağ* silsilesinde öldürüldü]. Buna göre Gfrörer, *Byz. Geschichten*, III, s. 185: "Tripolis yanında dağ silsilesinde"; Schlumberger, *Épopée*, III, s. 92: "montagne de Tripoli"!

(1) Kedren., II, s. 496, 10. Argyrokastron bir defa daha, 1104 yılında Kantakuzenos'un zaptettiği Laodikeia, Μαρχάπιν (= Marḳab) ve Cabala ile πρὸς θάλατταν πολίχνια [sahil civarındaki müstahkem mevkiler] arasında zikrolunmaktadır (Ann. Komn., XI, 11; cild II, s. 138, 13). Clermont-Ganneau (*R.A.O.*, II, s. 170, n. 1; buna uyarak Van Berchem, *J.A.*, 1902, s. 395 ve diğerleri) tarafından yapıldığı gibi bunun Frank Chastel Blanc, şimdiki Ṣāfītā ile bir tutulması çok şüphelidir; bir Filistin şehri olarak *Karte von Mādabā*'da yer alan Σαφιθᾶ adı "Argyrokastron" ile aynı mânada olamaz. Bu isimdeki kale hiç şüphesiz o zamanki imparator Romanos III. Argyros (1028-1034)'a nisbetle böyle adlanmıştır. (Schlumberger, *Épopée*, III, s. 92'de de böyle). Ben bunu Ṣāfītā civarından çok daha kuzeyde aramak isterdim. Belki de muahhar ismâîlî kalesi Kalʿat ʿUllayḳa ile aynıdır.

(2) Kedren., II, s. 496, 13 vd.

(3) Kedren., II, s. 502, 6-9.

(4) Kekaumenos, bab 221, nşr. Wassiliewsky ve Jernstedt, s. 78 = terc. s. 125 vd.

aynı şahıstır. Bu eğer hakikaten bizim Pinzarakh ile alâkalı ise, ancak daha muahhar, bir dördüncü Bizans seyahati olabilir; çünkü Pinzarakh ikinci ve üçüncü defalar da çok iyi kabul görmüş olup iki yıl alıkonulduktan sonra geri gönderilmiş değildir. Bu hikâyede ehemmiyetli olan husus, Phylarkhos'un περάσας τὸ Σιδηρογέφυρον τὸ ἐκεῖθεν Ἀντιοχείας [orada Antakya (yakınında) Demirköprü'yü geçtikten sonra] tekrar τὰ ὅρια Ἀράβων [Arapların dağları] 'na ayak basmış olduğu (1), yani şu halde Antakya doğusundan geçen ve üzerinde Demirköprü (2) bulunan Orontes'in o zamanki sınırı teşkil etmiş bulunmasıdır.

İbn al-Aṯīr'e göre (3) 422 (1031) 'de ad-Duzbarī önünden Bizanslılara kaçmış olan Ṭayy'lı Ḥassān b. al-Mufarric, bu sonuncuların yardımıyle (her halde Niketas'ın, bk. yukarıya) (4) Mısırlıların elinden Afāmiya'yi aldı; kale tahrip edilerek ahalisi sürüldü (5). 426 (1034/5) yılında Bizanslılar Ḥalab'e karşı sefer yaptılar, fakat Şibl ad-Davla (Naṣr) tarafından A'zāz'a püskürtüldüler (6). Bu mücadelelerin sebebi her halde Ḥalab'lilerin İmparator tarafından kendilerine gönderilmiş olan ἁρμοστής'i kovmuş olmaları olmalıdır (7).

Anūştakīn ad-Duzbarī 429 Şabanında (9 Mayıs-6 Haziran 1038) Mirdâsîleri mağlûp ederek, önceden İmparator'a gönderdiği bir mektupla, Naṣr'ın yapmış olduğu gibi aynı vergiyi ona ödeyeceğini vadettikten (8) sonra, bunların baş şehri Ḥalab'i eline geçirdi. 431 (1039/40) yılından harp olarak biz sadece, Antakyalıların Ḥalab'lileri mağlûp ettiğinden ve her iki ordunun yurtlarına döndüğünden haberdar bulunmaktayız (9).

Anūştakīn'in ölümünden hemen sonra Şimāl tekrar Ḥalab'e hâ-

(1) Kekaumenos, *ayn. es.*, s. 78, 16. 21.

(2) Şimdi hâlâ Cisr al-ḥadīd. Rosen, *ayn. es.*, s. 246, n. a); Van Berchem, *Voyage*, I, s. 239, n. 1.

(3) İbn el-Aṯīr, IX, s. 286 mükerrer (280-289 sayfaları iki defa sayılmıştır!).

(4) Rosen, *ayn. es.*, s. 321, n. b).

(5) Abu'l-Fidā', *Ta'rīḫ*, III, s. 78.

(6) İbn al-Aṯīr, IX, s. 302; Abu'l-Fidā', *Ta'rīḫ*, III, s. 82.

(7) Kedren., II, s. 511, 21; Schlumberger, *Épopée*, III, s. 188 vd.

(8) Kamāl ad-Dīn, terc. Müller, s. 23.

(9) Kamāl ad-Dīn, terc. Müller, s. 27.

kim oldu. Bu zat imparatoriçe Theodora'ya, iç kalede kuşatmış olduğu Türk Sabuktakīn'e karşı yardım ricasında bulunmuş ve bağlılığını teyid etmişti. Buna mukabil Theodora onu Ḥalab magistrosu, yeğeni Muḳallid b. Kāmil'i komes, diğerlerini patrikios tayin etti; Şimāl'e gelince o, evvelce kardeşi Naṣr tarafından verilen aynı miktarda vergiyi vermekle mükellef kılındı (1). Bu dostane münasebetler Suriye'de garnizonlarda tutulan birliklerin mühim miktarda azaltılmasına müsaade etmiş olabilir; Τελούχ'da, Μαῦρον ὄρος ve Κάρκαρον (şimdi Gerger)'da duran süvari alayları, hepsi birlikte takriben 20.000 kişilik bir kuvvet, 1050 yılında Peçeneklere karşı kullanılmak üzere buradan geri çağrıldı (2). Şimāl'in elçisi Şayḫ ad-Davla 443 (1051/2) yılında, vergiyi İstanbul'a götürdüğü sırada komesliğe, Muḳallid magistrosluğa tayin ve bizzat Şimal daha yüksek bir rütbeye terfi ettirildi (3); onun ricası üzerine 446 (1054/5) yılında Şayḫ ad-Davla'nin komeslik rütbesi, bu yılın elçisi olan Salim'e aktarıldı (4). 452 (1060/1) yılında geçici olarak Ḥalab'e hâkim olan Şimāl'in yeğeni Maḥmūd b. Naṣr da İmparator'dan himaye istemişti; fakat onun elçisi, ancak Şimal şehri yeniden ele geçirdikten sonra geri dönmüştü (5).

454 (1062) yılında müslümanlar al-Marḳab kalesini inşa ettiler, fakat sonra bunu Bizanslılara satmaya hazır bulunduklarını söylediler. Fakat satış bedelini aldıktan sonra hem bunu, hem de kaleyi muhafaza ettiler (6).

Şimāl'in ölümünden kısa bir müddet önce Antiokheia valisi ile iş savaşa döküldü (7). Bizanslılar 455 Muharreminde (15 Ocak -

(1) Kamāl ad-Dīn, terc. Müller, s. 31.

(2) Kedren., II, s. 602, 20.

(3) Kamāl ad-Dīn, terc. Müller, s. 36.

(4) Kamāl ad-Dīn, terc. Müller, s. 37.

(5) Kamāl ad-Dīn, terc. Müller, s. 47.

(6) Abū Ġālib Himām b. al-Faẓl al-Muhaẕẕab al-Maʿarrī, *Taʾrīḫ* (Yāḳūt, IV, s. 500). Usāma b. Munḳiẕ, *Taʾrīḫ al-ḳilāʿ vaʾl-ḥuṣūn* (Abu'l-Fidāʾ, *Taḳvīm*, s. 265). Krş. Van Berchem, *Voyage*, I, s. 300; Honigmann, *E.I.*, *al-Marḳab* maddesi.

(7) Mich. Attal., s. 189, 20'ye göre Nikephoros.

13 Şubat 1062) (1) Ḳasṭūn (2) ve ʿAyn at-Tamr (3) kalelerini, görünüşe göre, Ḥalab arazisinde inşa ettiler. Bunun üzerine Muʿizz ad-Davla Ṣimāl, Artāḥ kalesini onlardan aldı. Bizanslılar sulh ricasında bulununca, mezkûr iki kaleyi yıkmalarını, Laylūn kalesini kendisine teslim etmelerini ve Artāḥ için fidye-i necat ödemelerini talep etti (4). Bizanslılar bunları yapmayı vadedince 2 Receb (12 Temmuz)'de Ḥalab'e avdet etti. Mamafi Bizanslılar sözlerinde durmadılar ve hatta Maʿarrat Maṣrīn'i hiyanetle ele geçirmeye çalıştılar. Şevval ayında (8 Ekim - 5 Kasım) bir kaleyi (5) yaktılar, fakat küçük bir arab birliği tarafından püskürtüldüler ve bizzat Ṣimāl aynı ayın ortalarında (22 Ekim) Ḳaybār şehrini hücumla zapt ederek yağmaladı (6). Çok geçmeden hastalanarak 25 Zülkade 454 (30 Kasım 1062)'de öldü (7). Ölümünden az önce kardeşi ʿAṭīya'yi veliahdliğe tayin etmişti; fakat bu zat yeğeni Maḥmūd tarafından çok sıkıştırıldı. Bu yüzden ʿAṭīya, Türk Hārūn b. Ḫākān'ı yardıma çağırdı ve kendisine Bizanslıların para yardımı yapmalarına razı oldu (8). Bu suretle Maḥmūd'un 457 Muharrem (13 Aralık 1064 - 11 Ocak 1065) ayında yapılan anlaşma mucibince al-Aṣārib güneyindeki bölgeyi almasına mukabil, Ḥalab'e sahip olarak kaldı. Fakat pek az sonra Türk'ü atlatmaya çalıştı. Hārūn önce, bir Bizans ordusunun başarısız olarak önlemeye çalışmasına rağmen (9) Bizans arazisine sefer yaptı; bundan sonra da Maḥmūd'un yanına gitti; Maḥmūd böylece ve Bizans parası ile de des-

(1) Mich. Attal., s. 181, 8: κατασκευὴ φρουρίων [kalelerin tabkimi].

(2) Maʿarrat an-Nuʿmān'dan 25 km batıda olan ar-Rūc'daki Ḳasṭūn, Orontes'in doğusundadır (Dussaud, *Topogr. hist.*, s. 169 vd.); bu hususta Gaston (= Baġrās; Dussaud, *ayn. es.*, s. 433'e göre) düşünülemez. Krş. yukarıda s. 104.

(3) Suriye'de bir ʿAyn at-Tamr'dan zannedersem başka hiç bir yerde bahis yoktur.

(4) Kamāl ad-Dīn, terc. Müller, s. 51. Artāḥ, şimdiki İrtāḥ hakkında krş. Dussaud, *Topogr. hist.*, s. 225-228.

(5) Quatremère, *Mém. sur l'Égypte*, II, s. 339: "une place forte"; Kamāl ad-Dīn, terc. Müller, s. 59: "*Acabam*" (?).

(6) Kamāl ad-Dīn, terc. Müller, s. 52.

(7) Kamāl ad-Dīn, terc. Müller, s. 53.

(8) Kamāl ad-Dīn, terc. Müller, s. 56.

(9) Kamāl ad-Dīn, terc. Müller, s. 57 vd.

teklenerek ʿAṭīya'yi Marc Dābiḳ'de mağlûp edip (11 Receb 457= 18 Haziran 1065) Ḥalab'i zaptetti. ʿAṭīya Ḥalab'in doğu ve kuzeyindeki Raʿbān, Aʿzāz, Manbic ve Bālis'i ihtiva eden bölgeyi elinde tutmaya devam etti (1). Büyük bir Türk ordusu Afşīn (2) kumandasında 459 (1066/7) yılında Suriye'ye girdi; bu ordunun bir kısmı Dulūk (Dolikhe)'u kuşattı, diğer bir kısmı Şevval ayında (15 Ağustos - 12 Eylül) ahalisinin müthiş bir panik içinde terk etmiş oldukları bütün Antakya bölgesini tahrip etti (3). Daha evvel bir kere, her halde 1062-65 den önce, azledilmiş olan "Koilesyria" (Antiokheia) valisi Nikephoros, o zamanlar İmparator'un ölümünden sonra Eudokia'nın gazabına uğrayarak zindana atılmıştı (4). Müteakip yıl içinde (1068) Afşīn, ganimetini satmış olduğu Ḥalab arazisinden çıkıp tekrar Antakya üzerine yürüyerek burasını kuşattı; fakat Alp Arslan tarafından Irak'a geri çağrıldı (5). Yeni Antakya duxu Nikephoros Botaneiates Türklere karşı çaresiz kalmıştı (6). Χαλεπῖται'ların da Türklere katılmış oldukları her iki akına Bizanslılardan Türklerin yanına geçen Ἀμερτικής de iştirak etmişti (7). 17 Şaban [?] 460 (21 Haziran [?] 1068) 'da Türkler, Artāḥ'a teveccüh ettiler; burada çok hıristiyan oturmakta ve o sıralarda bunların en büyük memurları da burada vazife görmekte idi (8). Bir grek ordusu yaklaşıp, Türkleri sulh müzakeresine girişmeye zorlamak üzere "Antakya Kapısı" (9) önünde karargâh kurduğunda, Hārūn şehri beş aydan beri muhasara etmekte idi. Fakat müzakereler akim kaldı; Hārūn şehri ve komşu ʿİmm (10)

(1) Kamāl ad-Dīn, terc. Müller, s. 59.

(2) Daha önceki devirlerde Usrūşana hâkimlerinin ünvanı.

(3) Kamāl ad-Dīn, terc. Müller, s. 61 vd.; Urfa'lı Mateos, terc. Dulaurier, s. 156-157; Peeters, *Anal. Boll.*, XLVI, s. 244, n. 3.

(4) Mich. Attal., s. 181, 16-19. 24; Dölger, *Regesten*, 2. kısım, s. 15, nr. 962.

(5) Kamāl ad-Dīn, terc. Müller, s. 62.

(6) Skylitz., s. 662, 13.

(7) Skylitz., s. 662, 9.

(8) Kamāl ad-Dīn, terc. Müller, s. 62 vd.

(9) Artāḥ'ın Antakya kapısı mı? Yoksa burada ve 11 satır sonra geçen Bāb Anṭākiya, civar bir yerin adı mıdır?

(10) Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 244 vd.

kalesini zaptetti. Bizanslılar sefer yaptıkları Afāmīya yanında da kayıplara uğradılar (1).

Ertesi yıl (461 = 1068/9) imparator Romanos Diogenes, Koilesyria, Kilikya ve hatta Antiokheia arazisini tahrip eden "güneydeki" düşmana karşı bizzat sefere çıkmaya karar verdi (2). Kokusos ve Germanikeia vadileri üzerinden θέμα Τελούχ'a vardı. Önce Manbic'i muhasara ederek iç kalesi hariç olmak üzere şehri zapt etti. Bunun kuşatılması esnasında Maḥmūd (3) ve Amertikes şehri kurtarmaya teşebbüs ettiler; fakat başlangıçta elde ettikleri başarıya rağmen 20 Kasım 1068'de imha edilircesine bozguna uğratıldılar. Barhebraeus'a (4) göre Arab ordusu "Maʿdāyē (5) κυνικοί, yani Kalbāyē (Banū Kalb)'den müteşekkildi. İç kalenin zaptından sonra Gürcü Φαρεσμάνης βέστης ὁ Ἀποκάπης [Apokapesoğlu Pharesmanes Bestes] kumandan olarak burada bırakıldı (6). Kale yeniden tahkim edilerek bu tarihten itibaren yedi yıl müddetle Bizanslıların elinde kaldı; Halife al-Muḳtadī zamanında Arablar 468 (1075/6)'de, yıllardan beri kuşatmış oldukları (7) Mabbog'un yeni kalesini bunların elinden aldılar.

İmparator bundan sonra, uzunca bir müddet karargâh kuracağı Aʿzāz'a karşı yürüdü. Bu esnada orduda bir çok askerin hayatına malolan ve İmparator'un sonradan Mısır elçisine söylediği

(1) Kamāl ad-Dīn, terc. Müller, s. 63.

(2) Skylitz., s. 670, 2.

(3) Skylitz., s. 673, 19: Μαχμούτιος.

(4) Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 244.

(5) Maʿdāyē = "Bedevîler", krş. Baethgen, *Abh. K. M.*, VIII, No 3, s. 140, n. 1.

(6) Skylitz., s. 675, 23; Mich. Attal., s. 116, 10: Φαρασμάτιον β. τὸν Ἀ. ['A. 'lı Pharasmatios'u]; ayrıca krş. Kedren., II, (Skylitz.) s. 591, 4: Βασίλειος ὁ ἀπὸ Κάπης [Kape'li Basileios] (tabı'da böyle!); s. 654, 19: Ἀποκάπης Βασίλειος.

(7) Şu halde Malazgirt savaşından sonra 4 yıl müddetle daha kuşatmışlardı. Cahen'in *Byzantion*, IX, s. 641, n. 3'deki ispat vesikalarını, bunlar arasında Kamāl ad-Dīn'i (Paris, Bibl. Nat. ms. arab. 1666, varak 95 a). krş. Müller'in ekseriyetle hatalı tercümesine göre (s. 64) şehir 70 yıl müddetle Bizans elinde kalmış imiş ki, hiç şüphesiz bu 7 yıl yerine yazı veya tercüme hatasıdır! Daha 1070 yılında Manuel Komnenos ordusunun bir kısmını Hierapolis'e yardıma göndermek zorunda kalmıştı (Skylitz., II, s. 685).

gibi, bir gün içinde 3.000 atı öldüren bir salgın çıktı (1). Romanos Αὐσονῖτις bölgesinde (2), çok eskiden beri Ḥalab emîrine ait bulunan Κάτμα (3) mevkiini tahrip ederek Ταρχωλά (4) veya Τερχαλᾶ (5) adlı yeri zaptetti. Buradan Bizans arazisine geldi (6) ve Arab garnizonu kaçmış olan Artāḥ'ı (7) ve ʿİmm'i (8) zaptederek Ἀλεξανδῶνα (9) ve Toroslar üzerinden Türklerle savaşın müteakip safhasının cereyan ettiği Anadolu'ya döndü. O, Armenia VI., Koloneia ve Armeniakon *thema*'larından geçtiği sırada Türkler Ikonion üzerinden Kilikya'ya girdiler; burada Χατατούριος (10) boş yere onların ric'at hattını kesmeye uğraştı; Türkler ἐν τῇ Βαγτολιβάδι (11) [Baltolibas'da] karargâh kurdular ve sonra τὸ Σαρβάνδικον ὄρος [Sarbandikon dağları] (12) üzerinden Ḥalab'e döndüler (1069).

(1) Kamāl ad-Dīn, terc. Müller, s. 63 vd.; Skylitz., s. 676, 11 ve Mich. Attal., s. 116, 16. 117, 1: Ἀζᾶς.

(2) Skylitz., s. 676, 19; Mich. Attal., s. 117, 19.

(3) Şimdi hâlâ Aʿzāz ile Nahr ʿAfrīn arasında Ḳaṭma.

(4) Skylitz., s. 676, 21.

(5) Mich. Attal., s. 117, 21.

(6) Mich. Attal., s. 118, 16.

(7) Mich. Attal., s. 118, 23: Ἀρτάχ; Skylitz., s. 677, 4 buna göre tamamlanmalıdır.

(8) Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 245.

(9) Süryanice = "Küçük-Alexandreia". Skylitz., s. 677, 17; Mich. Attal., s. 120, 6: Ἀλέξανδρον.

(10) Varianti Κατατούριος, bir ermeni adıdır (Ḫaç'atur); mamafi bu Ḫ. hiç bir ermeni tarihçisi tarafından zikredilmez ve mutad olduğu gibi, Urfa'lı Mateos'daki Peḫt (= βέστης) ile aynı addedilmesi de doğru olamaz. Krş. Laurent, *B.Z.*, XXX, s. 405-411.

(11) Skylitz., s. 684, 12; Mich. Attal., s. 138, 1-2: Βλατιλιβάδι. Digenis Akritas'da: Βλαττολιβάδιν, krş. Grégoire, *Byzantion*, VII, s. 287, n. 2. Yeni grekçe βάλτος = "bataklık" = bulgarca *blato* için krş. *B.Z.*, II, s. 346.

(12) Mich. Attal., s. 138, 4; Skylitz., s. 684, 13: Σαρβαδικόν. Sarvandi-k'ar (ermenice = "taş, Sarvand kayası") arabca Sarvandkār veya Sarfandkār, süryanice Kēfā dhe-Servand (Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 523. 526), türkçe Serfendkâr, şimdi belki Ḥamuş suyunun güneyinde Savuran Kale yanındaki kuzey Amanos böylé tesmiye edilirdi. Krş. Quatremère, *Hist. des Sult. Maml.* I/1, s. 234 (Sarfand); Dulaurier, *Matthieu d'Édesse* (1858), s. 440, n. 3. *Pacte du Seigneur de Sarvantikar avec les chevaliers de l'ordre teutonique. Document arménien de l'an 1271. Traduction et notes.* Venedik: St.-Lazare Ermeni matbaası 1873, bir tablo ile birlikte *Polyhistor*, gazetesi, cild XXXI'den);

461 Şaban başında (26 Mayıs 1069'da başlar) Antakya valisi ve duxu Asfūna (1) kalesini zapt ettilerse de Maḥmūd bunu hemen onların elinden aldı. Yapılan bir sulh anlaşmasına göre, Maḥmūd, oğlu Naṣr'ı rehin olarak bırakıp Asfūna'yı tahrip edecek, Bizanslılar ona 14.000 dinar ödeyeceklerdi. Bu hüküm hemen icra olundu (2). Türk Şundaḳ (3) 462 yılında Bizans arazisinden Ḥalab'e doğru ilerledi, al-Cazr'deki (4) al-Urtiḳ' den (5) Maʿarrat an-Nuʿmān 'a, Kafarṭāb'a, Ḥamāh'a, Ḥimṣ ve Rafanīya'ye yürüyerek ancak kışın bitimine doğru Bizans arazisine geri döndü (6).

Alp Arslan bizzat 463 Cemâziyelevveli ortasında (18 Şubat 1071) Ḥalab önünde görünerek şehri kuşattı. İmparator'un Armīnīya 'ye girdiği ve Ḫurāsān'a doğru ilerlemek kararında olduğu haberi üzerine, Maḥmūd'u itaat altına aldıktan kısa bir müddet sonra Azerbeycan 'a döndü (7).

Nikephoros Bryennios'daki (8) bir kayıttan, Laodikeia'nın da 1074'de Bizanslılar elinde olduğunu biliyoruz.

Malazgirt'deki kesin neticeli hadiseler sırasında Maḥmūd Dimaşḳ'a sefer etti. O Baʿalbak yanında karargâh kurduğu esnada, o sıralarda Bizanslıların yanında bulunan amcası ʿAṭīya, Antakya valisinin kumandasındaki bir Bizans ordusu ile Maʿarrat Maṣrīn üzerine yürüyerek bunun varoşlarını yaktı. Filistin'den bir Türk ordusu Maḥmūd'a yardım etmeye gelince Bizanslılar geri çekildiler. ʿAṭiya İstanbul'a dönerek orada 464 yılında öldü. Bu yıl içinde (1071/2) Maḥmūd, Aʿzāz civarına girmiş olan bir Bizans ordusunu Antakya'ya kadar püskürterek 9 Cemâziyelevvel 466 (10

Alishan, *Sissouan*, s. 238.

(1) Dussaud (*Topogr. hist.*, s. 186, n. 3. 191), bunu Rey'in fikrine uygun olarak, Sarmīn'in batısında şimdiki Asfen'de arıyor: fakat o bizdeki yere göre de daha ziyade Maʿarrat an-Nuʿmān (krş. Yāḳūt, I, s. 249) ve Kafarṭāb yanında aranmalıdır.

(2) Kamāl ad-Dīn, terc. Müller, s. 65.

(3) Bunun hakkında krş. Cahen, *Byzantion*, IX, s. 630 vd.

(4) al-Cazr hakkında krş. Lammens, *M.F.O.B.*, I, s. 239-241; Honigmann, *Z.S.*, I, n. 31 (süryanice Gazarā: Mich. Syr., II, s. 312); Dussaud, *Topogr. hist.*, s. 213, n. 8. 512.

(5) Hartmann, *Z.G.E.B.*, XXX, s. 490-491, n. 1.

(6) Kamāl ad-Dīn, terc. Müller, s. 65 vd.

(7) Kamāl ad-Dīn, terc. Müller, s. 67-71.

(8) Nikephoros Bryennios, II, 28, s. 98, 2.

Ocak 1074)'da bir kaleyi zaptetti (1). Maḥmūd ertesi yıl öldü.

Türk Ahmedşah 470 (1077/78)'de bir Ḥalab ordusu ile Antakya'yı kuşatmış, fakat ahalinin kendisine 5.000 dinar ödemesi üzerine tekrar geri çekilmişti. Ahmedşah önce Ḥalab'e döndü; fakat Tāc ad-Davla Tutuş yaklaşınca, Abu'l-Ḥasan ʿAlī b. Munḳiẕ'in, Orontes'in diğer sahilinde bulunan Bizans'a ait Şayzar kalesini taciz etmek için bu yıl içinde yeniden inşa ettirmiş olduğu, Ḥişn al-Cisr'e (2) kaçtı (3). 19 Aralık 1081 'de Ahmedşah Şayzar'i Bizanslıların elinden aldı (4).

Mirdâsî hâkimiyetinin son yıllarında Suriye Türkler tarafından korkunç bir şekilde tahrip olundu. Bizanslılar her tehlike anında kalelerinin surları gerisine saklanıyor ve memleketi düşman çetelerinin yağmasına terk ediyorlardı.

Konya Selçuklu Devletinin kurucusu Süleyman b. Kutalmış, 477 (1084) yılında Suriye'deki Bizans hâkimiyetine son verdi. Süleyman, Antarados ve Tarsus'u zapt ettikten sonra, Suriye'nin merkezi, ona, son valisi σεβαστὸς Philaretos Brakhamios (arabca: Filardūs ar-rūmī)'un orada bulunmadığı bir sırada, bu zatın zindanda bulunan oğlu ve kendisinin yerine vekil bırakmış olduğu İsmāʿīl adında bir İranlı tarafından, teslim olundu (5). İbn Mullā'ya göre (6) o, Suriye'ye deniz yolundan gelmişti. Süleyman sahilden itibaren dağların vadileri içinden yürümüş, yolda, gelişinin ifşa edilmemesi için al-ʿİmrānīya'nin (7) bütün ahalisini öldürtmüş ve hiç bir şeyden haberi olmayan Antakya'ya vararak 10 Şaban gecesi Bāb Fāris'den şehre girmişti. İç kale ancak 12 Ramazanda teslim oldu. Biz şehrin zaptına ait diğer bir tasvire, bunu gözüyle görmüş olan keşiş ve rahip Mīḫā'īl al-Anṭākī'nin, Ḥamāh yanın-

(1) Kamāl ad-Dīn, terc. Müller, s. 79: "*Sennum*". — Manbic 1075/6 'da (yukarıda s. 118) sukut etti.

(2) Mevkii hakkında krş. Van Berchem, *J.A.*, 1902, s. 400-404.

(3) Kamāl ad-Dīn, terc. Müller, s. 85.

(4) Krş. Honigmann, *E.I.*, *Shaizar* maddesi.

(5) Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 257. — Philaretos hakkında krş. aşağıda s. 142, n. 6.

(6) İbn aş-Şiḥna, s. 211, 3 vd.

(7) İbn aş-Şiḥna, s. 211, 9.

daki Kefrbū (1) menşeli el yazmasıyle zamanımıza intikal etmiş olan, *Ioannes Damaskenos'un Hayatı* adlı eserinin giriş kısmında malik bulunuyoruz (2). Bu habere göre Süleyman b. Kutalmış şehri doğusunda bulunan al-Ḳīṣāḳīl veya al-Ḳīṣāḳīl dağından başlayarak 6593 Hilkat yılının 1 Kānūn'unda Pazar günü (1 Aralık 1084), hâkimiyetinin 8. yılında, kuşatmaya başlamış ve üç gün sonra zapt etmiştir. Ahali iç kaleye kaçtı. Bizzat Mīḫā'īl ancak gece olunca saklandığı yerden çıktı ve sabahleyin kalenin kapısına geldi. Bu sırada bir miktar Antakyalı, Süleyman'a karşı yardımlarını bir çok altın ödeyerek satın aldıkları Ḥişn Artāḥ'lı bir Türk birliği ile beraber oraya geldiler. Fakat pek kısa bir müddet sonra bunlar Süleyman'ın Türkleri tarafından kovalandıkları halde geriye kaçtılar. Süleyman'ın Türkleri derhal bütün halkı ve bu arada bizzat Mīḫā'īl'i esir alarak kalenin altında bir çayıra götürdüler (4 Aralık, Çarşamba). Mīḫā'īl, Azize Barbāra ve Anbā Yūḥannā ad-Dimaşḳī'den istimdâdda bulundu; bu sırada Süleyman'ın bütün esirlerin salıverilmesini emrettiği haber verildi ve bunlar kendilerine kimse ilişmeden evlerine geri döndüler.

Komşu Bizans şatoları da Süleyman'ın eline düştü (3). Ḥalab hâkimi ʿUḳaylī Muslim b. Ḳurayş bunun üzerine ondan, o vakte kadar Antakya valisinin kendisine ödemekte olduğu haracı talep etti. Süleyman bunu red edince Muslim onun üzerine sefer etti ise de 478 (Haziran 1085)'de Antakya önünde maktûl düştü (4). Süleyman'a gelince o, ertesi yıl, yeğeni Tutuş tarafından Ḥalab önünde mağlûp edilince intihar etti. Bundan pek az sonra Antakya Melikşah'ın eline geçti; 484 (1091)'de şehrin büyük bir kısmı zelzele ile harap oldu (5). 491 Recebinde (Haziran 1098) bu şehir

(1) Lidzbarski'ye göre (*Ephemeris für semitische Epigraphik*, III, s. 165, n. 3) Kefar-Bō, resmî adı Kafrbuhum olan yer isminin mahallî telâffuz şeklidir.

(2) *Biographie de Saint Jean Damascène* (nşr. Ḳuṣṭanṭīn Bāşā, Texte original arabe, Ḥarīṣā 1912 [London 1912'de de] s. 7-10). Almanca tercümesi: Graf *Der Katholik*, XCIII (=4.Folge, XII), 1913, s. 168-171. Bu önsözü İbn aş-Şiḥna da eserine almıştır (s. 212 vd.). Krş. Peeters, *Anal. Boll.*, XXXIII, s. 78-81.

(3) İbn aş-Şiḥna, s. 166.

(4) İbn al-Aṯīr, X, s. 89 vd.

(5) *Taʾrīḫ an-Nucūm az-zāhira* (İbn aş-Şiḥna, s. 213 vd.).

Franklar tarafından zaptolundu (1).

Zaptedilen araziye metbuları sıfatıyle imparator Alexios Komnenos namına el koymak üzere Haçlı reislerinin ordusuna katılmış olan Bizans kumandanı Tatikios, bunları daha Şubat başında Antakya önünde terkederek Σουδί (2) limanından Kıbrıs'a geri dönmüştü (3). Antakya hükümdarı sıfatıyle Tarent princepsi Bohemund İmparator'a vassallik yemini etmekten istinkâf etmiş, bunun üzerine İmparator 1099'da ona karşı savaş açmıştı. İmparatorluk ordu kumandanı Butumites, Maraş'ı (4) zaptederek oraya Monastras'ı ἡγμών [hegemon] olarak bırakmıştı (5). Bu zat 1100'de Kilikya şehirleri olan Longinias, Tarsus, Adana ve Mamista (al-Maṣṣīṣa)'yı zaptetti (6); müteakip yıllarda Bizanslılar ve Tankred bu müstahkem mevkileri defalarca birbirlerinin elinden almışlardır. Ahalisi hâlâ büyük kısmıyle Bizanslı olan Laodikeia (al-Lāẕiḳīya) için de yıllarca savaşıldı (7). Andronikos ὁ Τζιντζιλού burasını 1099'da elde etti; aynı şekilde Kıbrıs duxu olan Eumathios, Μαρακέων ve Βαλανέως (8) şehirlerini ele geçirdi. Mamafi buralarının ancak 1109 yılında kesin olarak hıristiyanlara tâbi olduğu bilinmektedir. Başkumandan Kantakuzenos 1104 yılında (9) τό τε Ἀργυρόκαστρον, τὸ καλούμενον Μαρχάπιν [Markhapin denilen Gümüşkale'yi] (al-Marḳab), τὰ Γάβαλα ve Tripolis hududuna kadar bir kaç diğer kaleyi (10), aynı şekilde Akropolis

(1) İbn aş-Şiḥna, s. 214 vd.

(2) Bu eski Seleukeia Pieria yanındaki as-Suvaydiya'dir.

(3) Ann. Komn., XI, 4; cild II, s. 113.

(4) τὸ Μαράσιν.

(5) Ann. Komn., XI, 9; cild II, s. 132, 11 vd. Anna Komnene hadiseleri dört yıl sonraya vazetmektedir. Krş. Kugler, *Boemund und Tankred*, s. 59-60, n. 7; Yewdale, *Bohemond*, s. 87, n. 13. Krş. ayrıca Chalandon, *Les Comnène*, I, s. 234.

(6) Ann. Komn., XI, 11; cild II, s. 140. 5.

(7) Röhricht, *Jerusalem*, s. 45, n. 8.

(8) Ann. Komn., XI, 7; cild II, s. 125, 9 vd.

(9) Tarih için krş. Yewdale, *agn. es.*, s. 101.

(10) Ann. Komn., XI, 11; cild II, s. 138, 14. Tripolis sınırı o zamanlar hâlâ (1021 ve 1031'de olduğu gibi) Bāniyās civarına kadar uzanmış olmalıdır; μέχρις αὐτῶν συνόρων Τριπόλεως [onların sınırları olan Tripolis'e kadar] kelimeleri bu sebepten Argyrokastron'un, Van Berchem'in *J.A.*, 1902, s. 395'de yapmış ol-

veya κουλᾶ (1) hariç olmak üzere Laodikeia'yı zaptetti.

Bohemund bu yıl içinde Avrupa'ya dönduğu için, Tankred (Ταγγρέ) Antakya üzerindeki hâkimiyeti eline alarak 1107'de Kilikya'da Bizans kumandanı ermeni Aspietes'e karşı başarı ile savaştı (2).

1107 Ekiminde Bohemund, Dyrrhakhion yanında karaya çıkarak bu Bizans müstahkem mevkiini başarısız olarak kuşattı. Alexios ve bir Venedik filosu onun Normanlardan müteşekkil ordusunu her taraftan kuşatarak çok müşkül duruma soktular. Bohemund bu suretle Diaboiis (Dĕvol) anlaşması ile 1108'de İmparator'un Antakya üzerindeki hâkimiyetini kabul zorunda kaldı. Antakya ölümünden sonra Bizans'a düşecekti ki, şehir bu suretle hiç olmazsa kâğıt üstünde bir defa daha Bizans'a ait olmuş bulunuyordu. Hakikatte ise, Bohemund'un Apulia'da ölümünden sonra İmparator'un taleplerini enerjik bir surette reddeden Tankred bu şehri kendi idaresinde tutmuştur.

Bohemund'a δὶα χρυσοβούλου λόγου [bir lûtuf] olarak İmparator tarafından "tefviz" olunan arazinin mesahasını, Bohemund'un babasının taleplerini kabul ettiği o mühim vesikayı tam metniyle *Alexias*'ına dercetmiş olan Anna Komnene'den (3) tam olarak öğreniyoruz. Bu vesikada aşağıdaki arazi sayılmaktadır (4).

Ἡ κατὰ τὴν Κοίλην Συρίαν Ἀντιόχου πόλις μετὰ τῆς περιοχῆς αὐτῆς καὶ τῆς διακρατήσεως σὺν αὐτῷ Σουετίῳ (5), ὁ παρὰ τὴν θάλασσαν ἤδρασται.

τὺ Δοὸξ (6) μετὰ τῆς διακρατήσεων αὐτοῦ πάσης σὺν τῷ τοὺ Καυ-

duğu gibi, daha güneye vazı için sebep teşkil edemez (yukarıda s. 113, n. 1).

(1) = Ḳal'a; Ann. Komn., *agn. es.*, s. 138, 29.

(2) Ann. Komn., XII, 2, s. 147, 8.

(3) Ann. Komn., XII, 12; cild II, s. 216, 29 vdd.; başkaca literatür Dölger, *Regesten*, I, 2, s. 51 vd., nr. 1243'dedir.

(4) Bunun için krş. Röbricht, *Jerusalem*, s. 66, n. 1. 3. 4; Chalandon, *Les Comnène*, I, s. 247 vd.'daki izah gayretleri hemen hemen tamamiyle isabetsizdir.

(5) as-Suvaydiya; krş. s. 123, n. 2.

(6) Karadağ silsilesi (Ṭūrā Ukāmā) ve Domuz Burnu (Rēšā dhe-Ḥazīrā) yanında 1046 tarihli bir sūryanî el yazmasında zikrolunan süryanice Dūḳsā (Wright, *Catalogue*, s. 201 b). Burkitt'in Dūḳsā'yı Adḳus ile bir addetmesi hakkında krş. Lagrange, *Rev. bibl.*, XXXIV, s. 501 vd.; Peeters,

κἀ (1), τό τε τοῦ Λούγου (2) λεγόμενον καὶ <τὸ> τοῦ Θαυμαστοῦ ὄρους (3).

Καὶ τὰ Φερέσια (Φέρσια) (4) μετά τῆς ὑπ' αὐτὰ πασ'ης χώρας.

ὁ Ἅγιος Ἠλίας (5) ἡ στρατηλὶς μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὴν πολιχνίων·

ἡ στρατηγὶς τὸ Βορζὲ (6) καὶ τὰ ὑπὸ ταύτην πολίχνια.

ἡ περὶ τὴν στρατηγίδα τὸ Σέζερ ἅπασα χώρα ἥντινα Λάρισσαν Ἕλληνες ὀνομάζουσι (7).

ὡς δέ καὶ τὸ Ἀρτὰχ (8) καὶ τὸ Τελοὺχ (9) αἱ στρατηγίδες μετὰ τῆς ἑκάστου περιοχῆς.

σὺν τούτοις ἡ Τερμανικεια (10) καὶ τὰ ὑπὸ ταυτην πχλίχνια.

Anal. Boll., XLVI, s. 274, n. 5.

(1) Bu Kasios veya Καύκασος, Καυκάσιος, şimdiki Cebel el-Aḳraᶜdır. Krş. Honigmann, *Z.D.P.V.*, XLVII, s. 7 vd., nº 218.

(2) Dussaud (*Topogr. hist.*, s. 441, n. 4)'ya göre Cabal Laylūn veya Lavlūn'dur (yukarıda s. 107, n. 5).

(3) Antakya aşağısında Orontes'in sağ sahilinde Cabal Mār Simᶜān.

(4) Φερέσια, daha eski nüshalarda; Φέρσια Reifferscheid; bu her halde, Frank vesikalarında *Terepha*, *Cerept*, *Cerez* (Rey, *Les Colonies franques de Syrie*, s. 330) adını taşıyan eski Litarbai, şimdiki Tērib (Cumont, *Études syriennes*, s. 3 vd.) olan al-Aṣārib olmalıdır. Daha doğru şekli Φέρεπ (Niketas Akom., s. 37, 7. 38, 9) dir: ṣ ve f değişimi için krş. Honigmann, *E.I.*, *Maṣgād* maddesi.

(5) Wright, *Catalogue*, s. 198 b. 201 b: "Selenkeia eyaletinde Karadağ silsilesinde, Domuz Burnunda bulunan ve umumiyetle Peygamber Elias manastırı olarak isimlendirilen Panteleemon manastırı" (yukarıda s. 124, n. 6). Ayrıca krş. Dussaud, *Topogr. hist.*, s. 149. Theodoros Abū Ḳurra'nın bir çok makalesini ihtiva eden bir el yazması, 6559 Hilkat yılı = 1051 milâdî yılında Cabal al-Lukkām'daki Mār Elias manastırı keşişlerinden Agābi (Agapios) tarafından yazılmıştır; bunun 1735 'de istinsah edilmiş olan bir kopyasını Ḳusṭanṭīn Bāṣā neşretti (*Maqāmir Theodūr Abī Ḳurra*. Krş. *al-Maṣrik* VI, 1903, s. 634). Graf, *Strassburger theologische Studien*, s. 36; *Forschungen zur christlichen Literatur -und Dogmengeschichte*, cild X, fasikül 3/4, Paderborn 1910, s. 3, n. 6 (Graf, bu manastırı hatalı olarak Tripolis yanında aramaktadır).

(6) Leon Diak., X, 4, s. 166, 17: Βορζῶ; arabca Barzūya, Burzāya, Burzayh, şimdi Ḳalᶜat Berze. Van Berchem, *J.A.*, 1902, I, s. 434 (Ayrı basım, s. 50). Dussaud, *Topogr. hist.*, s. 151 vd.

(7) Arabca Şayzar, şimdi Ḳalᶜat Sēcar.

(8) Arabca Artāḥ, şimdi İrtāḥ (yukarıda s. 116, n. 4).

(9) Arabca Dulūk (yukarıda s. 111, n. 3), şimdi Tell Dūlūk veya Gaziantep yanında Duluḥ-baba.

(10) Maraş.

τὸ Μαῦρον ὄρος (1) καὶ τάντα τὰ ὑπ' ἐκεῖνο ταττόμενα κάστρα καὶ ἡ ὑποκειμένη τούτῳ σύμπασα πεδιὰς ἄνευ δηλονότι τῆς τῶν Ῥουπενίων διακριμήσεως, Λέοντός τε καὶ Θεοδώρου τῶν Ἀρμενίων (2) γεγονότων ἀνθρώπων τοῦ κράτους ὑμῶν.

μετὰ τῶν ἀναγεγραμμένων τὸ στρατηγάτον Παγρᾶς (3), τὸ στρατηγάτον Παλατζά (4),

τό θέμα τοῦ Ζοῦμε (5) καὶ τὸ ὑπὸ ταῦτα πάντα κάστρα τε καὶ πολίχνια καὶ ἡ ἑκάστῳ προσήκουσα χώρα.

[Deniz kenarında Σουέτιον (Sūetion) ile zorla ele geçirilmiş olan Antakya şehri ve etrafını kuşatan İç Suriye bölgesi.

Kavkas dahil, zorla ele geçirilmiş olan bütün dukalık, ve Lulu denilen Thaumaston (ünlü) dağı....]

Antakya patrikliğinin Ortodoks bir Bizanslı tarafından işgali hakkındaki diğer hükümlerden sonra, İmparator'un Antakya dukalığından ayırıp devletine ilhak ettiği arazi sayılmaktadır. Bunlar üzerinde İmparator istediği şekilde ve nasıl münasip görürse öyle hükmedecekti (6):

Τό τε θέμα τὸ Ποδανδὸν <καὶ Λογγινιὰς ?> καὶ πρὸς τούτοις τὸ στρατηγάτον τῆς Ταρσοῦ πόλεως καὶ ἡ Ἄδανα πόλις καὶ αἱ τοῦ

(1) Amanos.

(2) Ruben ailesinden Kastandin'in oğulları Levon I. (Λεβούνης) ve T'oros.

(3) Arabca Bağrās.

(4) Her halde, merkezinden Kara suyun geçtiği *Balgāṭ (?) adında bir bölge olmalı. Yāḳūt (I, s. 709) bunu, aynen Rey (*R.O.L.*, IV, s. 27) gibi, önce isabetsiz olarak Maraş ve Antakya arasında Nahr al-Asvad (Karasu) tarafından sulanan bir harabe mevkii olarak zikretmek, fakat sonra al-Ḥuvvār Kūra'sının merkezi olarak göstermek suretiyle, 1119 savaşının vuku bulduğu yer (Kamāl ad-Dīn, *R.H.C. or.*, III, s. 617: Dussaud, *Topogr. hist.*, s. 221, n. 6) olan A'zāz ile al-Cūma (Yāḳūt, II, s. 353) arasındaki bölge, Kūra (χώρα) al-Ḥuvvār'daki al-Balāṭ ile birleştirmektedir. "Antakya ve Maraş arasında, içinde Sayf ad-Davla ile Bizanslılar [ki Le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 466'da "crusaders" (=Haçlılar) olarak göstermiştir!] arasında bir savaşın cereyan ettiği Cabal Lukkām'daki Culbāṭ (Calbāṭ)" (Yāḳūt, II, s. 97 = Ṣafī ad-Dīn, *Marāṣid*, I, s. 230) da *Balcāṭ şeklinde düzeltilmelidir. Bu her halde Bardas Phokas'ın yaralanıp oğlu Konstantin'in esir alındığı, Maraş yanında Rebîyyülevvel 342 (Temmuz-Ağustos 953)'de cereyan eden savaş olacaktır (Krş. Canard, *Sayf al Dawla*, s. 98, n. 6. 323, n. 1).

(5) Arabca al-Cūma, şimdi Cōm. Nahr 'Afrīn kenarında bir bölge.

(6) Ann. Komn., XIII, 12: cild II, s. 218, 4 vdd.

Μόψου ἐστίαι καὶ ἡ Ἀνάβαρζα (1) καί, συνελόντα φάναι ἡ χώρα πᾶσα τῆς Κιλικίας, ὅσην ὁ Κύδνος καὶ ὁ Ἕρμων (2) περιορίζουσιν·

ὡς δτ καὶ ἡ στρατηγὶς Λαοδίκεια τῆς Συρίας καὶ αὐτὸ δήπουθεν τὸ στρατηγάτον Γαβάλων, ὃ καὶ Ζέβελ ὑποβαρβαρίζοντες λέγομεν τά τε στρατηγάτα Βαλανέως καὶ Μαρακέως (3) καὶ ἡ Ἀντάραδος μετὰ τῆς Ἀνταρτοῦς· στρατηγίδες γὰρ καὶ ἀμφότερα. (4)

[Podandon *thema*'sı < ve Longinias? > ve bunlara ilâveten Tarsos şehri strategosluğu, Adana şehri ve Mopsuestia ve Anabarza ve bütün Kilikia arazisi olarak bilinen yerler, Kidnos ve Hermon çaylarının hudutlandırdığı saha.

Aynı şekilde Suriye'deki Laodikeia strategosluğu, yerli halkın Zebel tesmiye ettiği Gabala strategosluğu, Baloneōs ve Marakeōs strategoslukları ve Antartus ile birlikte Antarados strategoslukları; çünkü iki tarafında da strategosluklar (vardı)]

Üçüncü bir kategoriyi, Bohemund'un dukalıktan ayrılan bu bölgeler için tazminat olarak alacağı arazi teşkil etmekte idi (5). Mamafi bunlar o zamanlar henüz yabancı, kısmen Arab kısmen Frank hâkimiyetinde bulunmakta idiler:

τό τε θέμα τῆς Κασιώτιδος (6) πάσης χώρας, ἧς μητρόπολίς ἐστιν ἡ Βέρροια, ὃ κατὰ τὴν τῶν βαρβάρων φωνὴν Χάλεπ λέγεται.

(1) Arabca ʿAyn Zarba, şimdi Anavarza.

(2) Her halde Pyramos olmalı. Prof. Grégoire'a, Digenis Akritas, Escurialensis, v. 262'deki τὸν Ἕρμοναν ἀνέδραμεν καί τὸν Ζυγὸν ἐπιάσεν (Hesseling, *Le Roman de Digénis Akritas*, Λαογραφία, III, 1912, s. 562)'ye işaretini medyunum. Pyramos'un en kuzeydeki kaynak kolu olan Ḫurman çay (Saros ve Nahr Ḳubāḳib, ermenice Kavkava, şimdi Tohma suyu gibi) "Zōgos da tesmiye edilen Anti Toros"'dan kaynar (Urfa'lı Yaʿḳūb, *Géographie*, (nşr. Hjelt, *Études sur l'hexaméron de Jacques d'Edesse*, s. XXXVII, 1) s. 114, sütun I, satır 18-19. Ps.-Moses Ḫorenac'i, s. 24: Zigon [ve] Basilikon; s. 30, 20: Zigon Vasit'ēon.

(3) Bu ad şekli hakkında krş. Gelzer, *B.Z.*, I, s. 262; Honigmann, *B.Z.*, XXV, s. 78.

(4) Şu halde Anna Komnene açık bir şekilde görüldüğü gibi, diğer yerlerde Mopsuhestia ve Mamista misalinde belli olduğu şekilde Antarados ve Anṭarṭūs'u da (eğer Antarados yerine Arados okunmayacaksa) iki birbirinden ayrı şehir addetmektedir.

(5) Ann. Komn., XIII, 12; cild II, s. 219, 8 vd.

(6) Evvelce *R.-E.*'de Λαοδικηνή maddesinde izah etmiş olduğum gibi Anna Komnene Kasiotis'ler hakkında bu garip kaydı yaparken belki de, Theophanes'in

[Barbarlarca Halep tesmiye edilen *thema*, yani Beroia metropolisini ihtiva eden bütün Kasiotis *thema*'sı]. Bunu Suriye'nin bu tarafında bulunan τῆς Λαπάρας *thema*'sının şehirleri takip etmektedir; bunlar hakkında W. Tomaschek (1) bütün lüzumlu şeyleri söylemiştir. Ayrıca:

τὰ δὲ ἀπὸ τῆς μέσης τῶν ποταμῶν θέματα, τὰ ἀγχοῦ που κείμενα τῆς πόλεως Ἐδέσης, τό τε θέμα τῶν Λιμνίων (2) καὶ τὸ θέμα τοῦ Ἀετοῦ (3) μετὰ πάσης τῆς ἑκάστου τούτων περιοχῆς.

μηδὲ ταῦτα ἀμνημόνευτα κείσθω τὰ περὶ τῆς Ἐδέσης...

προσδεδώρηται γάρ μοι διὰ τοῦ εὐσεβοῦς χρυσοβούλλου λόγου τῆς βασιλείας ὑμῶν καὶ τὸ δουκάτον... (4) ἐξ ὁλοκλήρου μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸ ἁπάντων φρουρίων τε καὶ χωρῶν ve filhakika sadece intifâ hakkıyle değil, babadan oğula intikal edecek bir dirlik olarak (5).

1133 (Leo dux Meopoli) 1135 (Leo dux) ve 1140 (Leo Maiopolus dux Antiochiae) yıllarına ait Frank vesikalarında Leo de Majopoli her halde Edessa düklüğünde ünvan sahibi olarak zikredilmektedir (6). Bunlar yanında filvaki başka bir vesikada bir

(1, s. 432, 2) Κασιῶται tesmiya ettiği Ḳays'lıları düşünmüştür.

(1) Tomaschek, *Festschr. f. H.Kiepert*, s. 146 vd.; krş. ayrıca Markwart, *Südarmenien*, s. 176-180.

(2) Meçhul.

(3) Meçhul. Prof. Grégoire bunu Samosata'nın kuzeyindeki Ḳarakūş (yani "Kartal") ile bir tutmayı teklif ediyor.

(4) Ann. Komn., XIII, 12; cild II, s. 219, 27'de Reifferscheid mevcut boşluğu, προσδεδώρηται γάρ [zira hediyesidir]'i bundan önceki cümleye bağlamak suretiyle şu uygun şekilde tamamlıyor: τῆς Ἐδέσης. Yewdale (*Bohemond*, s. 129, n. 69) bunu reddederek şunu teklif etmektedir: τῆς Ἀντιοχείας, "since Edessa was not considered as a duchy in the Byzantine administration" [Edessa, Bizans idaresinde bir duxluk olarak addedilmediği için]. Bu isabetsizdir: Bulgar Aaron, Edessa magistratosu ve duxu idi (Schlumberger, *Sigillographie*, s. 316 vd.; Lascaris, *Sceau de Radomir Aaron*, *Byzantinoslavica*, III, 2, Praha 1931, s. 407 = Ayrı basım, s. 6). Bundan başka çok evvelce bahsedilen Antiokheia yanında προς- kelimesi anlaşılmaz bir şey olurdu!

(5) Kâfi sebebe malik olmadan Du Cange (*Ann.*, s. 106), Lebeau (*Hist. du Bas-Empire*), Röhricht (*Jerusalem*, s. 66, n. 2), Chalandon (*Les Comnène*, I, s. 249, n. 1) ve Yewdale (*agn. et.*, s. 129), Anna Komnene metninde birbirine aykırı iki hükmün bir araya getirildiğini kabul etmişlerdir.

(6) Röhricht, *Regesta*, nº 149. 157. 195. Du Cange (Ioann. Kinnamos, s. 318, s. 19, 6'ya not) de 1154 yılında ayrı bir zikre işaret etmektedir (Ughelli, *Archiepisc. Pisan.*, s. 464).

dux Gibelli ve bir dux Laodiceae (1) vardır ki bunların amme hukuku bakımından mevkileri hakkında hiç bir şey tesbit edemiyoruz (2).

Kuzey Suriye'yi Bizans hâkimiyetine almak için son teşebbüsleri Alexios'un iki halefi yaptılar. Ioannes Komnenos (arablarca Kāluyānī) 1137'de büyük bir ordu ile Kilikya'ya sefer ederek (3) orada Mopsuhestia'yı (4), Tarsus, Adana, Talī Ḥamdūn'u ve Küçük Armenia Kralı Łevon'un (Λεβούνης) 1132/33'de Bizanslıların elinden almış olduğu diğer şehirleri zaptetti. Łevon teslim olmaya mecbur kaldı ve esir olarak İstanbul'a götürüldü. Maraş (5) ve Kaysūm kontu Baudouin, İmparator'dan Danişmend oğlu Muhammed b. Emîr Gazi'ye karşı yardım ricasında bulundu. Muhammed b. Emîr Gazi, Kaysūm'u muhasara etmiş ve Karmir Vank' (6) manastırını yakmış bulunurken, İmparator'un üzerine yürüdüğü haberini alınca geri çekildi (7). 1137 Temmuzunda Bizanslılar ʿAynzarba'yı aldılar. Ermenilerin iki dağ kalesi, Gaban veya Gabnūpert ve Vahka (8) da zapt olundu; mamafi Muhammed b. Emîr Gazi bunları pek kısa bir müddet sonra yeniden geri aldı. Daha 1137 yılında Ioannes Komnenos limanı tamir edilmiş olan (9) al-İskandarīya (İskenderun) üzerinden Antakya önüne kadar bir sefer yaptı. Burada Poitiers kontu Raimund ona vassallik yemini verdi. Raimund, fetihleri ertesi yaz için plânlanmış olan Ḥalab, Şayzar, Ḥamāh ve Ḥimş, babadan oğula intikal edecek bir iktâ şeklinde kendisine devredilir edilmez Antakya şehrini ve kontlu-

(1) Röhricht, *Regesta*, nº 148, yıl 1133.

(2) Chalandon, *Les Comnène*, II, s. 132, n. 3.

(3) Weil, *Chalifen*, III, s. 281-285; Lebeau, *Hist. du Bas-Empire*, XVI, s. 28-50; Röhricht, *Jerusalem*, s. 210 vdd.; Chalandon, *Les Comnène*, II, s. 115-118 (Kilikya); s. 119-154 (Suriye).

(4) Keşiş Mikhael'de okunması gerektiği gibi (Lyon, Ms. syr. 1, nşr. Martin, *J.A.*, XIII, 1889, s. 55) sūryanice Maṣīṣṭā.

(5) Ioann. Kinnamos, s. 18, 4: Μαραύσιον.

(6) Kēsūn'dan 2 km güneyde.

(7) Urfa'lı Mateos, nşr. s. 368 = terc. s. 321.

(8) Ioann. Kinnamos, s. 20, 17: Βακᾶ, Καπνισπέρτ.

(9) İbn al-Aṯīr, XI, s. 35, satır 5.

ğunu derhal İmparator'a terk etmeyi vadetti (1).

Ordu Tarsus yanında kışı geçirdikten sonra Ioannes 1138'de Balāṭ'dan (2) geçen yol üzerinden, Niketas'ın isimlendirdiği gibi Agarena'lıların bölgesindeki [Arab diyarında] Συροφοινίσσαις πόλεσι'ye yaklaştı ve Fırat'a doğru ilerleyerek 3 Nisanda Bizāʿa (3) önüne geldi; burası bir kaç gün sonra (8 veya 11 Nisanda) teslim oldu. İmparator burasını Edessa duxuna bıraktı. Rivayete göre gûya "çok kolay zapt edilebileceği" için (4) Manbic'i (Βέμπετζ) muhasaradan feragat etti. Sonra al-Bāb mağaralarına saklanmış kaçakları dumanla boğdurduğu al-Vādī (= Vādī Buṭmān) ve an-Nāʿūra üzerinden Ḥalab'e sefer ederek şehrin güneyinde Nahr Ḳuvayḳ kenarında as-Saʿdà yanında karargâh kurdu. Fakat daha üç gün geçmeden (19-21 Nisan) hayvan yemi (5) ve su azlığı dolayısıyle muhasaradan vazgeçti. Ordunun Thomas kumandasındaki bir kısmını Bizāʿa ve al-Vādī'den aldığı esirlerle birlikte, garnizonu kaçmış olan al-Aṣārib'e (6) göndermişti. Fakat Thomas buradan yoluna devam edince şehir Sayf ad-Dīn Savār tarafından istirdâd edilerek orada zindana atılmış olan esirler kurtarıldı. Bizzat İmparator Maʿarrat an-Nuʿmān ve 28 Nisanda yürüyüş esnasında zapt olunan Kafarṭāb (7) üzerinden Şayzar'e (8) yürüyerek iç kaleyi alamamasına rağmen şehrin aşağı kısmını işgal etti. Şayzar emîri Būḳubays'a kaçmıştı. İmparator önce Madīnat al-Cisr (9)

(1) Dölger, *Regesten*, I, 2, s. 61, nr. 1314.

(2) Ṭarīḳ madīnat Balāṭ. Oku *Balcāṭ ? (Krş. yukarıda s. 126, n. 4).

(3) Ioann. Kinnamos, s. 19, 11: Niketas Akom., s. 36, 11. 37, 6: Πιζᾶ φρούριον.

(4) Niketas Akom., s. 37, 6: Honigmann, *R.E.*, *Hieropolis* maddesi.

(5) Oku πυροῦ.

(6) Niketas Akom., s. 37, 7. 38, 9: Φέρεπ, krş. yukarıda s. 126, n. 8.

(7) Niketas Akom., s. 38, 12: Καφαρδὰ πόλις; Ioann. Kinnamos, s. 19, 21: Χαμᾶ δὲ καὶ Χαβαρδᾶ φρούρια; Ḥamāh tabiatiyle hatadır!

(8) Σέζερ, Σέσερ.

(9) Niketas Akom., s. 38, 17: Ἴστριον πόλις... μέσης τῶν ποταμῶν, [Istrion şehri.... nehirler arasında,] ki her halde Cisr ("köprü") kelimesinin al-Cazira ("ada") ile karıştırılmasından mütevellid olacaktır. Niketas esasen zikrettiği yerler hakkında sadece müphem tasavvurlara sahip imiş gibi görünmektedir. — Gualterius cancellarius, *Bella Antiochena*, I, bab IV, 2, s. 70, 9: *castellum Cistram*. Ephraim, v. 3922: Πεζᾶ, Χάλεπ, Νίστριον, Καρφαρᾶ, Φέρεπ.

yanında karargâh kurdu, ertesi gün ise 21 Mayısa kadar kuşatmaya devam ettiği Şayzar'in doğusunda, iç kaleye karşı, Curaycis dağına yerleşti. Adana'nın Konya Sultanı Mes'ûd tarafından alındığı ve Artuk oğlu Kara Arslan'ın Edessa'ya doğru yürüdüğü haberi üzerine zikredilen 21 Mayıs gününde muhasara edilenlerle sulh aktederek (1) Maẕīḳ Afāmiya (2) üzerinden Antakya'ya döndü. (3) Burada önce ihtiramla karşılandı ise de Edessa kontu Joscelin tarafından sahneye konulan bir halk isyanı neticesinde şehri terke mecbur kaldı.

İmparator'un geri çekilmesinden sonra, zaptetmiş olduğu yerler derhal kaybedildi. Kafarṭāb daha aynı gün içinde Ḥamāh emîri Ṣalāḥ ad-Dīn, Bizā'a 26 Eylülde ʿİmād ad-Dīn Zengī tarafından, al-Aṣārib 10 Ekim 1138 tarihinde geri alındılar. Şu halde Suriye'ye yapılan ilk sefer tamamiyle neticesiz kalmıştı.

İkinci defa olarak İmparator 1142'de Suriye'ye ve bu sefer doğruca 1138 başarısızlığında en büyük suçu olan Franklar üzerine sefer etti. Anî olarak Turbessel (4) önünde görünüp Joscelin'i kendisine refakat etmek ve kızı Isabella'yı rehin vermek zorunda bıraktı (5). Bundan sonra geri döndü, 29 Eylülde Gaston (6) yanında karargâh kurarak Raimund'dan sadece iç kalenin değil, bütün şehrin teslimini taleb etti. Buna mukabil 4 sene önce yapmış olduğu vaidleri tekrarladı. Franklar bunu red ettikleri cihetle Antakya civarını yağmalayarak Kilikya'ya döndü. Ertesi yıl için Mısır'a karşı büyük bir sefer plânlamakta idi; fakat daha 8 Nisan 1143 'de Marc ad-Dībāc'da (7) öldü.

(1) Dölger, *Regesten*, I, 2, s. 61, nr. 1318.

(2) Apamea'nın şimdiki adı, Ḳalʿat al-Muẓīḳ ("sıkıntı sarayı", bu adlanma şekli ile (Maẓīḳ Afāmiya) burada her halde ilk olarak geçmektedir.

(3) Kamāl ad-Dīn (*R.H.C. or.*, III, s. 673-678). Mich. Syr., III, s. 245 = Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 301.

(4) Fırat'dan 24 *mp* uzakta (Guilelm. Tyr., XV, 19; *R.H.C. occ.*, I, s. 689); bu Tall Bāşir veya Tall Bāşar'dir, krş. Dussaud, *Topogr. hist.*, s. 468; Honigmann, *E.I.*, *Tell Bāshir* maddesi ve aşağıda s. 144.

(5) Guilelm. Tyr., aynı yer.

(6) Baġrās yanında, krş. Dussaud, *Topogr. hist.*, s. 433 ve yukarıda s. 116, n. 2.

(7) "İpek çayır"; Guilelm. Tyr., XIII, 27'de: Pratum Palliorum; ad-Dībāc = διβιτ[ζ]ίσιον hakkında krş. Reiske, Konst. Porph., *de caer.*, II, s. 424-426,

Oğlu Manuel 1144'de Antakya'ya sefer ederek Raimund'u, tâbiîyetini tanımaya icbar etti. Aynı yıl içinde Zengî Edessa'yı zapt etti. Bizans birlikleri 1149'da Franklara, Gargar'i (1) kurtarma teşebbüslerinde yardım ettiler (2). Manuel 1159'da da Kilikya'da görünerek yedi ay müddetle Marc ad-Dībāc'da kurduğu karargâhta kaldı. Kendisine orada itaat arz eden bir çok hükümdar arasında, önünde vassali sıfatıyle toprağa yüz süren Rainaud de Châtillon (3) ve Kral Baudouin III. (4) bulunmakta idiler (5). Paskalyadan hemen sonra (12 Nisan) Antakya'ya girerek orada sekiz gün kaldı. Ondan sonra Franklarla birlikte, kendisine bir çok esiri iade zorunda kalan Nūr ad-Dīn ile sulh aktettiği Vadum Balenae'ye (6) kadar sefer etti (7). İstanbul'dan gelen endişe uyandırıcı haberler İmparator'u acele olarak geri dönmeye mecbur bıraktılar (8).

Daha 558 (1163) yılında Bizans kumandanı Dūḳas (Ioannes Dukas?) Frankların Nūr ad-Dīn üzerine yaptıkları sefere ve Ḥişn al-Akrād'a yakın al-Buḳay'a yanında kazandıkları zafere iştirak etmişti (9). Fakat ertesi yıl içinde bu zat, Antakya hükümdarı Bohemund II., Ṭarābulus kontu Raimund ve genç Joscelin ile birlikte Ḥārim, ʿİmm ve aş-Ṣufayf (10) arasında yapılan bir savaşta

I, s. 414, 8. Burası Yāḳūt'a göre (IV, s. 477) al-Maṣṣīṣa'dan sadece 10 *mīl* uzaklıkta idi; Baybars'ın 675 (1276) yılındaki itinererine göre ise burası Dulūk ile Göynük (arabca al-Ḥadaṯ, şimdi İnekli) arasında aranmalıdır ve her halde Yukarı Pazarcık ovasına tekabül eder (krş. Hartmann, *O.L.Z.*, XXXIV, sütun 972).

(1) Κάρκαρον, yukarıda s. 115; şimdi Fırat kenarında Gerger.

(2) Mich. Syr., III, s. 294 vd.

(3) Antiokheia hükümdarı (1153-1160).

(4) Kudüs kralı (1143-1162).

(5) Dölger, *Regesten*, I, 2, s. 74, nr. 1429 vd.

(6) Ermenice: Halp (Ḥalab) hududunda Palanē. Nahr ʿAfrīn kenarındaki mevkii hakkında krş. Dussaud, *Topogr. hist.*, s. 229 vd.

(7) Guilelm. Tyr., XVIII, 25; Papas Grigor., Urfa'lı Mateos'a zeyl, nşr. s. 420 = terc. s. 356.

(8) Chalandon, *Les Comnène*, II, s. 417-468.

(9) Kamāl ad-Dīn, terc. Blochet, s. 26 = *R.O.L.*, III, s. 534.

(10) Şimdi Froment'in *Syria*, 1930, tablo XLVIII'deki *Carte touristique et archéologique du Caza de Harem* (1:150.000) haritasında Ḥārem'in kuzeyinde "Tahoun Sfēf".

esir düştü. Küçük Armenia kralı Mleh (1), Nūr ad-Dīn'in yardımı ile 568 (1172/3)'de, yani daha Manuel'in ölümünden (1180) önce, Bizanslılardan bunların Toros doğusunda ellerinde kalmış son yerler olan Adana, Tarsus ve al-Maṣṣīṣa'yı çekip aldı (2).

2. EDESSA

Bizansın doğudaki arazisi 1031 yılında ehemmiyetli ölçüde büyüdü. Gudelios Maniakes'in oğlu olup o sırada τῶν παρευφρατιδίων πόλεων (3) strategosu sıfatıyle Samosata'da oturan protospatharios Georgios Maniakes, Osrhoëne'de Edessa'yı eline geçirdi. Mayyāfāriḳīn (4) emîri Naṣr ad-Davla Ebū Naṣr Aḥmad b. Marvān ('Απομερμάνης) oraya Türk Σαλαμάνης (5)'i vali olarak tayin etmişti. Bu zat katledilmiş Numayrī (İbn) 'Uṭayr'ın dul zevcesi tarafından o kadar tazyik edildi ki, Maniakes'e müracat ederek, kendisine emanet edilmiş olan kaleyi uygun bir tazminat mukabilinde ona teslim etmeyi vadetti. Maniakes geceleyin buraya gelerek şehrin istihkâmlarından üç kuvvetli burcu ondan devraldı. Mayyafāriḳīn emîri boş yere 1030/31 kışında onu buradan çıkarıp atmaya uğraştı ve şehrin daha çok hıristiyanlar tarafından iskân edilen diğer kısımlarını yağmalayıp yaktıktan sonra çekilmeye mecbur

(1) Arabca: Malīḥ b. Līvun.

(2) Kamāl ad-Dīn, terc. Blochet, s. 46 = *R.O.L.*, III, s. 554. Manuel'in Bethlehem'deki Meryem kilisesinin kitabelerinden birinde zikri (1168/9) hakkında krş. Jerphanion, *Or. Chr. Per.*, I, s. 240-245.

(3) Samsat'lı Lukanios kendisini bizzat ('Αλιεύς, bab 19: *Opera*, nşr. Jacobitz, I, s. 256, 24) bir Σύρος τῶν 'Επευφρατιδίων [Fırat kenarından bir Suriyeli] olarak adlandırmıştı.

Daha 858 yılı için Skylitzes (Kedren., II, s. 161, 23. cod. C) Samosata'yı πόλις τῶν παραευφρατιδίων [Fırat kıyısında bir şehir] olarak zikrederken (aynı şekilde Zonaras, XVI, 3, 8; nşr. Büttner-Wobst, III, s. 395, 2), Genesios (s. 91, 11) πόλις 'Ισραηλίτιδος demektedir. Παρίστρια, Παρεύρια, Παρέβριος, Παραδούναβον, Παραβαρδάριον gibi Bizans arazi ve eyalet adları hakkında krş. Amantos, Παραδούναβον ('Ελληνικά, IV, 1931, s. 80). Bănescu, *Byzantion*, VIII, s. 289.

(4) Μαρτυρόπολις ἤτοι Μιεφερκείμ.

(5) Aristakēs, bab 7, s. 24: Salama; Urfa'lı Mateos, (nşr. 1898) s. 59 = terc. s. 46 vd. ve Mich. Syr., III, s. 147: Salman.

kaldı. Bunun üzerine Maniakes iç kaleyi de işgal ederek bütün Edessa'ya sahip oldu. (1).

Görmüş olduğumuz gibi Maniakes önce (Ağustos 1030) Telukh strategosu idi; daha 1030 yılında kendisine Κάτω Μηδία katepanoluğu tevcih olundu. Eğer bu mevkıe hakikaten geçmiş ise ona, müteakip yıl içinde üçüncü bir eyaletin, "Fırat kenarındaki şehirler„'in idaresi tevdi edilmiş olmalıdır (2). Fakat muhtemelen bunlar, Fırat kenarındaki Karkaron ve Kara silsileyi (Μαΰροζόρος) de kapsamış olması gereken Telukh *thema*'sıyle aynıdır (3). Edessa, Maniakes idaresinde, bu zat oradan İmparator'a yıllık bir vergi gönderdiğine göre, ayrı bir mevkıe sahip olmuş gibi görünüyor (4).

Naşr ad-Davla boş yere şehre 10.000 süvari göndererek Edessa'yı, bütün tahkimatını tamamiyle tamir ettirmiş olan İmparator 'un (5) elinden, geri almaya çalıştı. Bizanslılar Edessa'dan hareketle Aksās (6), Ḥarrān ve Sarūc civarını, Ḥarrān emîri Numayr oğlu İbn Vaṣṣāb kendilerine vergi ödeyinceye kadar, yağmalamaya başladılar (7). Edessa'daki Bizanslılar, bu zatla beraberce 426

(1) Edessa'nın teslimine tekaddüm eden hadiselerin hikâyesi hakkında mufassal haberler birbirlerinden çok ayrıdırlar. İbn al-Aṯīr (IX, s. 281 mükerrer) ve Barhebraeus (*Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 214), kumanda ettiği kuleyi, 20.000 Dareik ve Bizans arazisinde aralarından birisi Sinn b. ʿUṭayr, (Yāḳūt, III, s. 169 'a göre Sumaysāṭ yanında bir müstahkem mevki) adını taşıyan, dört köye mukabil Maniakes'e teslim eden şahsın İbn (Bar) ʿUṭayr olduğunu kaydediyorlar. Krş. ayrıca Aristakēs, bab 7, s. 24 vd.: Urfa'lı Mateos, bab 43, s. 58-62 (nşr. 1898) = terc s. 46-49. Kedren.-Skylitz., II, s. 500, 12 - 501, 15; Mich. Syr., III, s. 147; Duval, *Hist. d'Édesse*, s. 269-272; Laurent, *Seldjoucides*, s. 21, n. 4; Honigmann, *E.I., Orfa* maddesi.

(2) Haklı olarak (Schlumberger, *Épopée*, III, s. 89; Gelzer, *Abriss*, s. 1000 'de bir çok şeyler arasında teklif olunan) Aşağı Medya'nın Fırat şehirleri ile bir addedilmesine itiraz eden Laurent (*ayn. es.*, s. 32, n. 4), isabetsiz şekilde, Maniakes'in ancak "deux ou trois ans après" [iki veya üç sene sonra] buranın strategosu olduğunu iddia etmektedir.

(3) Krş. yukarıda s. 115.

(4) Kedren.-Skylitz., II, s. 502, vd.

(5) Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 215'de 1031/2 yılı için imparator olarak yanlışlıkla Mikhael (1034-1041) 'i zikretmektedir.

(6) Krş. aşağıda s. 139, n. 2.

(7) Barhebr., *ayn. es.*, nşr. Bedjan, s. 215.

(1034/5) yılında Naşr ad-Davla'ya karşı bir sefer yaparak (1), muhtemelen as-Suvayda'yi (2) ele geçirdiler.

Urfa'lı Mateos'a göre (3) İmparator bu sıralarda Romanopolis'i de inşa ettirerek kendi adıyle isimlendirmiştir. Bu haber de o sırada sadece tamir edilmiş olan, daha evvelce Romanos I. Lekapenos tarafından inşa edilen kale (krş. yukarıda s. 89-91) ile bir karıştırma olduğu mutad olarak kabul olunmaktadır. Fakat Prof. N. Adontz (4), bunun ancak o sırada inşa olunan Edessa yanındaki aynı isimde diğer bir kaleye ait olduğuna inanmaktadır.

Ertesi yıl içinde Ḥarrān emîri İbn Vaṣṣāb bir Kürd ve Maʿdā-

(1) İbn al-Aṯīr, IX, s. 301.

(2) Ermenice Sevaverak, Severak, süryanice Sēbābērak, şimdi Siverek, Süverek. Markwart (*Südarmenien*, s. 253-262) eski Arsamosata yanında, kendisine göre Severek ile aynı olması gereken, bir ikinci Şimşāṭ'ı ispata çalışmıştır. Bu fikrini istinad ettirdiği hiç bir yer ise ispat kuvvetini haiz değildir. İbn Ḥavḳal, al-Marāğa'dan Bizanslılara karşı yapılan yağma seferlerini "Ḥrān" (Tall Ḥūm?)'dan itibaren Şimşāṭ ve Sumaysāṭ üzerinden Malatya'ya takriben beş gün sürdürmektedir. Bu elbette ki, Ḥrān'dan itibaren Şimşāṭ veya Sumaysāṭ üzerinden Malatya'ya takriben aynı beş günlük mesafe mevcut olduğu mânasını ifade eder. Eğer İṣṭaḫrī, Sumaysāṭ'dan Şimşāṭ'a kadar (takriben 170 km) sadece iki gün hesap ediyorsa, bu, her halde, tasviri kenarlarında çok kısaltılmış bir Suriye haritasından alınmış olmalıdır. İbn al-Azraḳ'a göre Şimşāṭ "near Malatya" [Malatya yakınında] bulunmaktadır; bu bir şey ispat etmez; çünkü Ḫarāba-Nacaran ve Severek'den Malatya (eskişehir)'ya uzaklık takriben aynıdır. Süryanice Sāmḳat ve bunun gibi Sābuḳt'un, Şimşāṭ'ın bozulmuş şekli olması pek akla yatkın değildir. Ravenna coğrafyacısında *Arsamosatim* olarak adlandırılan yer (*Tygrinopolis* ile *Arsinia* yani şimdiki Ergani arasında) bu zatın yer yer bülâsaya kaçması muvacehesinde hiç bir şey ifade etmediği gibi, *Tabala Peutingeriana*'daki *ad Tygrem* de hiç şüphesiz Amida değil, Stephanos Asoḫik (nşr. Malḫasianc', III, 36, s. 263)'de (444 ermeni = 995/6 milâdî yıl için) Amit' yanında zikredilen Dklat' kalesidir. Markwart hiç şüphesiz Coissa'dan 16 *mp* mesafedeki isimsiz Vignette'i [dallı budaklı bir sayfa süsü] doğru olarak Arsamosata olarak izah etmiştir. Fakat buradan Samosata'ya giden bir yolun eklenmesi fikri tamamiyle ve sadece onun düşünüşüne göredir.

Her şeyden evvel Markwart, Süverek, ermenice Sevaverak (seav = "siyah" + averak = "harabeler") veya Severak'ın arabca as-Suvayda demek olduğunu gözünden kaçırmıştır; burasının bunun yanında ikinci bir arabca Şimşāṭ adı taşımış olması çok şüphelidir!

(3) Urfa'lı Mateos, s. 63 (nşr. 1898); Weil, *Chalifen*, III, s. 89, n. 1.

(4) Bana şahsen ve şifahen bildirdiğine göre.

yē birliği ile Alar (1) ve as-Suvayda (süryanice Sēbābērak) üzerinden yürüyerek İbn ʿUṭayr ve Naṣr ad-Davla ile müştereken buraları alıp Bizans garnizonunu kılıçtan geçirdi (2). Bundan sonra 427 Recebinde (30 Nisan - 29 Mayıs 1036) Edessa'ya sefer ederek burasını Naṣr ad-Davla'nin birlikleri ile beraber kuşatıp dışarıyle bütün irtibatını kesti (3). Patrikios buradan kaçıp takviye olarak 5.000 süvari getirmeye muvaffak oldu. Urfa'lı Mateos'a göre bunlar, gûya 60.000 mızraklı ile birlikte (4) Fırat'ı Ltar (batı ermenicesinde Ldar) yanında geçtiler (5). Parsur (Barsur)'a geldiklerinde bunları Şipip (Şibib) (6) baskına uğrattı ve Desnaźor (Tesnaźor)'a kadar takip ederek burada kılıçtan geçirdi. Fakat uzun bir karışıklıktan sonra Edessa'lılar tekrar cesaretlerini takınarak düşmanı mağlûp ettiler ve İmparator da bunun üzerine sulh yaptı (7). İbn al-Aṯīr'e göre (8) bu baskın İbn Vaṯṯāb ve Naṣr ad-Davla birliklerinin kumandanı tarafından yapılmış ve patrikios esir alınmıştı. Onu ve esir Bizanslıları idam etmek tehdidi üzerine ahali şehrin kapılarını açmış ve Bizans garnizonu iç kaleye çekilerek şehir mezkûr birlikler tarafından yağmalanmıştı. İşte bu esnada Ṭayy kabilesinden Ḥassān b. el-Carrāḥ (yani Πινζαράχ) 5.000 Arab ve

(1) İbn al-Aṯīr, IX, s. 305; Abu'l-Fidā', *Taʾrīḫ*, III, s. 86; Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. B e d j a n, s. 217. Maʿdāyē hakkında krş. yukarıda s. 118, n. 5.

(2) Sadece Urfa'lı Mateos, s. 65 (nşr. 1898) = terc. s. 52'de zikredilmiştir.

(3) İbn al-Aṯīr, IX, s. 305; Barhebr., aynı yer. Urfa'lı Mateos (s. 61 ult) onu Ḥaran Şēpl'i olarak adlandırmaktadır; ona göre, Edessa'ya karşı yapılan bu κοινοπραγία [anlaşma] (Kedren., II, s. 515, 19)'da ittifak edenler şunlardır: Halp (Ḥalab)'dan Saleh, Dēmşk (Dimaşḳ)'dan Memut (Maḥmūd), Hēms (Ḥimṣ)'den Mahmēt (Muḥammed), Misr'dan Aziz, Mnpiç'den Ali, Bagdat'dan Ap[t]ola (ʿAbdallāh), Mōsl (Mōṣul)'dan Ḫurēş (Ḳurayş), Mup'argin (Mayyāfāriḳīn)'den Nsrtōl (Naṣr ad-Davla), Amit'den Ali, Çzira (Caẓīrat b. ʿUmar)'dan Pşara, Ḫlat'dan Ahmat, Bałiş'den Zura, Her'den Husēn, Salamast'dan Kutan, Arzun (variantı Arzrumēn)'dan Ahi, Tizbon (Ktesiphon)'dan Ahvar, Pasara (al-Baṣra)'dan Ahlu, Kerkesera'dan Vrēayn, Nsepin (Naṣībīn)'den Şahvar ve 40 diğer emîr (terc. D u l a u r i e r, s. 49'da çok kısmı değişik). — Nsrtōl, Ahmat ile aynıdır (M a r k w a r t, *Südarmenien*, s. 488).

(4) Kondorack' = κονταρᾶτοι "mızraklı".

(5) Şimdi Samosata yukarısında Fırat'ın sol sahilinde Lidar.

(6) Oku: Şēpl ? Krş. S c h l u m b e r g e r, *Épopée*, III, s. 116, n. 1.

(7) Urfa'lı Mateos, s. 63 (nşr. 1898) = terc. s. 51.

(8) İbn al-Aṯīr, IX, s. 305.

Bizanslı ile şehrin yardımına koştu. İbn Vaṣṣāb onun yolunu kesmek istedi; bu sırada Bizanslılar Ḥarrān üzerine yürümüşlerdi, fakat süratle geri dönen İbn Vaṣṣāb tarafından kanlı bir surette geri püskürtüldüler. Edessa iç kalesine karşı beyhude yapılan taarruzlardan sonra Arablar esirlerle birlikte geri çekildiler (1). İki yıl sonra İbn Vaṣṣab, İmparator ile sulh aktederek Edessa'dan tamamiyle feragat etti. Bunun üzerine şehir yeniden tahkim olundu (2).

İmparator Romanos çok hizmeti görülmüş olan Maniakes'i azl ve yerine Apuk'ap'ı tayin etti (3). Skylitzes'e göre (4) ise Maniakes'in halefi Leon Λεπενδρῆνος idi. Leon büyük sıkıntıda bulunduğu sırada İmparator'un kardeşi Konstantinos Antakya'dan Edessa 'ya yardımcı kuvvetler yolladı.

1038 (Hilkat yılı 6546) 'de de, bir Iberia'lı olan protospatharios Βαρασβατζέ şehirde strategos bulunduğu sırada, Edessa az kalsın Arablar tarafından hile ile ele geçirilecekti (5).

4 Nisan 1059'da Ἰωάννης ὁ Δουκήτζης καταπάνω' Εδέσης [Duketzes oğlu Ioannes Edessa katepanosu] idi (6). Bu zat Mateos tarafından (7) zikredilen Tukic olup, aynı yıl içinde imparator ilân edilen Konstantinos Dukas'dan (8) tefrik edilmelidir.

Daha 1062/3 yılında ahalisinin ekserisi hıristiyan olması (9) gereken T'lḫum (şimdi Tulḫum) civarını tahrip etmiş olan Türkler (10), 1065/6 senesinde Slar Ḫorasan (11) kumandasında tekrar bu

(1) Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 217.

(2) İbn al-Aṯīr, IX, s. 313; Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 221.

(3) Urfa'lı Mateos, s. 64 (nşr. 1898) = terc. s. 51.

(4) Kedren.-Skylitz., II, s. 515, 17.

(5) Kedren.-Skylitz., II, s. 520, 10 - 521, 6.

(6) Cod. Paris. Coislin. No. 263; krş. Omont, *Facsimilés des mss. grecs datés de la Bibl. Nat. du IXe au XIVe siècle.*, Notice des planches, s. 6; Lambros, Νέος Ἑλληνομνήμων, VII, s. 130 vd., no 10; Zlatarski, *Byzantinoslavica*, I, s. 34; Kougeas, Ἑλληνικά, III, s. 459; Bănescu, *Byzantion*, VIII, s. 294-295.

(7) Urfa'lı Mateos, s. 127 (nşr. 1898) = terc. s. 106.

(8) Lupus Protospatharius'un *Bari Chroniki*'nde *Constantinus Dukizzi* adını taşıyan (Muratori, *Script. ital.*, V, s. 152; krş. Gfrörer, *Byz. Geschichten*, III, s. 640, n. 1).

(9) Krş. Urfa'lı Mateos, s. 99 (nşr. 1898) = terc. s. 81.

(10) T'lḫum hakkında krş. İndeks.

(11) Slar Ḫorasan (Ḫurāsān Sālār) hakkında krş. İndeks.

kaleye ve sonra Edessa bölgesine akın ederek, Frank ücretli askerleri tarafından müdafaa olunan Severak (Sevaverak)'a taarruz ettiler. Başlangıçtaki başarısızlıklardan sonra takviye alarak geri gelip tekrar Severek ve Nsepin (1) bölgesine saldırdılar ve burada büyük bir katliam yaptılar. Edessa'nın yakın civarına yaptıkları bir akın bunları T'oṙiç ve Nşenek (varianti Nşenik) (2)'e sevk etti. Tam da o sırada Antakya'nın cessur duxu olan ermeni Peḥt (Βέστης) (3) Edessa'da bulunmakta idi. Bu zat Türklere karşı sefere çıkınca, şehrin valisi P'iłonit (4) ve kendi proximos (nâib) 'unun tahriki neticesinde ordusu tarafından terk edildi ve Nşenek-'den Culman (-berd) (5) 'e kaçmak zorunda kaldı. Burada, proximosun Tēr Kōzman'a gittiğini haber aldı. Avdetinden sonra İmparator'u Pełonet (aynen) ile proximosu cezalandırmaya ikna etti (6).

Aynı yıl içinde Slar - Ḫorasan (aynen) Edessa vilâyetine

(1) Nsepin hakkında bak. aşağıda s. 140.

(2) Dulaurier, *Matthieu d'Édesse*, s. 411; şimdi "Êndzéli dans le sandjak de Sévérag" [Sévérag sancağındaki Êndzéli] (Čamčian ve Inğiğian'a göre), yani Urfa'dan Siverek'e giden yolun takriben 26 ıncı km sindeki Anzeli. Bu birleştirmenin her hangi bir şekilde bir dayanağı olup olmadığını bilmiyorum. Türk Erkânı Harbiyesinin 1:800.000 mikyaslı yeni haritasında (8 pafta, 1933-5), Malatya paftasında bir Neşenik sadece Çermük-Aharne (haritada Çemik şeklinde yazılıdır)'nin 5 km güneyinde kaydedilmiştir. Fakat burası Urfa'lı Mateos'a göre Urfa'ya çok daha yakın bir yerde aranmalıdır.

(3) Peḥt haksız olarak Ḫaç'atur ile birleştirilirdi; buna mukabil krş. Laurent, *B.Z.*, XXX, s. 405-411.

(4) Variantları Płōnit, Piłōnid, Piłavnit. Dulaurier (*Matthieu d'Édesse*, s. 411, bab XCI'e not 3) "impossible de déterminer la véritable lecture" [doğru okunuşunu tesbit mümkün değildir] addetmektedir. Fakat krş. Νικήτας ὁ Παγονίτης (yıl 1084/5) aşağıda s. 171.

(5) Urfa'lı Mateos, s. 158 (nşr. 1898): Culman (Dulaurier, s. 131: Dzoulman), buna mukabil s. 317: Culman (= Dulaurier, s. 275: Dchoulman) yazılmıştır; bu yere göre 1111/2'de Mavdūd, T'lkuran (şimdi Urfa'nın 78 km doğu-kuzeydoğusunda Tell Gavran; krş. Ainsworth, II, s. 103), Gōtēt'il, Şēnav üzerinden Edessa gavar'ındaki Culman kalesine sefer etmişti. Lynch (*Map of Armenia*) haritasında Urfa'nın 28 km kuzeyinde Shulmen, Oppenheim (*Petermanns Mitteilungen*, 1911, II, tablo 18) bunun 22 km kuzeyinde Celmān şeklinde kaydetmiştir.

(6) Urfa'lı Mateos, s. 156-158 = terc. s. 130 vd.

yeni bir akın yaptı. Calap'a (1) karşı yürüyüp Edessa'nın kuzey doğusunda 30 km mesafede şimdi Dībḥişār denilen Tēp (Dēp) kalesini hücumla aldı ve K'sōs (2) denilen yerde karargâh kurdu. K'sōs'dan uzakta olmayan T'lak yanında onun karşısına çıkan bir Bizans ordusu firar ederek büyük kayıplara uğradı (3). Bu yıl içinde Slar-Ḫorasan bir üçüncü defa olarak yine Edessa bölgesinde görünüp Kupin (Gubin) adlı bir yerde karargâh kurdu ve bu yerin civarı tahrip olundu (4).

Ertesi yıl içinde de (1066/7) Türk Gomēş Tikin (Gümüştekin) T'lḫum bölgesine sefer ederek T'lēt'ut' (variantı T'lēt'uḫ) kalesini hücumla zaptedip bundan sonra Edessa eyaletine girdi. Burada Nsepin kalesine saldırdı, fakat alamadı. Bunun üzerine bir geçitten Fırat'ı geçerek Harsan-msur (5) arazisine girdi. Burasını üç gün müddetle tahrip ettikten sonra "Sibar şehri olan Nsepin" kumandanı Aruandanos (6), onu Fırat kenarında baskına uğratmak istedi ise de Ōşēn (7) kalesi yanında ağır bir bozguna uğrayarak esir düştü. Ordusunun geri kalan kısmı Ōşēn'e kaçarak kurtuldu. Yüksek bir fidye-i necat mukabilinde Edessa strategosu, Aruan-

(1) Arabca Cullāb (farsca = "gül suyu") Cullāb veya Callāb kaynağına yakın (Regling, *Klio*, I, s. 463; Dussaud, *Topogr. hist.*, s. 491).

(2) Süryanice Khesōs (Mich. Syr., III, s. 246: "Kissos". Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 302). Bu her halde Arabların Ḥarrān ile Urfa arasındaki Aksās'ı, şimdiki Urfa'nın 17 km doğu-güneydoğusundaki Kisās olacaktır. (R. Kiepert, *Karte von Syrien und Mesopotamien*, Oppenheim'ın seyahatleri için yapılmış, 1893). Buna nazaran, adını Chabot'nun mânalandıramadığı (*Mélanges Schlumberger*, I, s. 173, n. 8) Edessa'nın güney doğu kapısı "la porte de Kss" [Kss Kapısı] hiç şüphesiz ismini bu yerden almıştır.

(3) Urfa'lı Mateos, s. 158 vd. = terc. s. 132.

(4) Urfa'lı Mateos, s. 159 = terc. s. 132 vd.

(5) Arabca Ḥiṣn Manṣūr, şimdi Adıyaman.

(6) Aruandanos adı belki yukarı Nahr ʿAfrīn kenarında bulunan kuzey Suriye kalesi ar-Rāvandān (Ḳūrus'un kuzey doğusunda, Dulūk'un güney batısında; şimdi Rovanda) 'dan iştikak ettirilmiştir; fakat aynı zamanda eski bir Kommagene hükümdar adı olan Aroandes'i de hatırlatmaktadır.

(7) Kamāl ad-Dīn, terc. Blochet, s. 208 = *R.O.L.*, VI, s. 2: "al-Bīra arazisinde Uşīn" (?). Fakat bu daha ziyade Samosata civarında aranmalıdır ve her halde Samsāṭ'ın 33 km kuzey doğusunda (Kiepert-Oppenheim) şimdiki Hoschun (Ainsworth)'a, Türk haritasındaki (1:800.000) Hoşin'e tekabül etmektedir.

danos'u kurtardı (1).

Nsepin'i, Dulaurier hiç düşünmeden, buradan 200 km uzakta bulunan maruf Nisibis (Nişībīn) ile birleştirmiştir. Filvaki Mateos, bu sonuncusuna da aynı şekilde "Mcbin veya Nsepin de denilen Nsepi" demektedir (2). Fakat burada bahis konusu olan yer, Fırat'ın sol sahilinde Severak'dan (Sevaverak) Ḥişn Manşūr'a giden yol üzerindedir (3). Pseudo-Vāḳidī (4) Nişībīn aş-Ṣaġīr ("Küçük Nisibis") yanında iki defa, as-Suvayda (= Sevaverak)'ı zikreder. Yāḳūt (5) bu "Nişībīn'i, Fırat sahilinde, Bizans Nişībīn'i adını taşıyan (Nişībīn ar-Rūm), Āmid ve Ḥarrān'ın her birinden 3-4 gün uzakta, Ḥarrān'dan Bizans diyarına giden yol üzerinde" olarak bildirmektedir (6). Bu yol her halde Ḥarrān'dan Malatya'ya giden veya Edessa civarındaki Bizans arazisi kenarından geçen bir yol olacaktır; çünkü Ḥarrān'dan Ḥişn Manşūr'a götüren doğru yol Urfa ve Samsāṭ üzerinden geçer. Bu Bizans kalesi Nişībīn -Nsepin adı şimdiye kadar devam etmiş olup, tesbit edebileceğime göre, sadece Türk Erkânı Harbiye haritası üzerinde (1333-1917/18) (7) ve Siverek'den 32 km batıda, bir Fırat kavsinde, Ḳanṭara'dan 2,5 km nehir yukarısına işaretlenmiştir (8).

Alp Arslan 1070'de Manckert'den hareketle Amit' üzerinden T'lḥum'a yürüyerek burasını hücumla zapt ve bundan sonra Edessa arazisine sefer etti. Bizanslılara tâbi olan Sēbaḇērak (9) şehri

(1) Urfa'lı Mateos, s. 186-189 = terc. s. 157-159.

(2) Urfa'lı Mateos, s. 245 = terc. s. 206. s. 62'de de Nsepin, krş. yukarıda s. 135, n. 2.

(3) Urfa'lı Mateos, s. 157, krş. yukarıda s. 138, n. 1.

(4) Ps.-Vāḳidī, s. 50.

(5) Yāḳūt, IV, s. 789, 16 vd.

(6) Bu Nişībīn'i ben (*Z.D.P.V.*, XLVII, s. 21, nº 331) yanlış olarak, Fırat kenarında değil, Kerzīn çayın kollarından Sinek Dere kenarında bulunan, Suriye 'deki şimdi Nizib denilen yer ile aynı addetmiştim.

(7) Asiyā-i ʿOṡmānī Ḥariṭası (1:200.000), Siverek - Ḥarpūt paftası. 1:800.000 mikyaslı Türk haritasında (1934) Malatya paftası.

(8) Ḳantara, bu civarda Fırat'ın seyrini hemen hepsi yeni Türk haritalarından farklı tasvir eden diğer haritalarda da kayıtlıdır.

(9) Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 246; arabca Ḥişn Suvaydiya, Sibṭ b. al-Cavzī (Paris Bibl. Nat. ms. arab. 1506, varak 127 a, krş. Cahen, *Byzantion*, IX, s. 626, n. 5).

haraç ödemeye mecbur kaldı (1); Severak'dan uzakta bulunmayan meşhur T'lt'ovrav kalesi de Arıucat'il ("Arslan tepe") (2) gibi zapt edildi ve kumandanı Bulgar kralı Alōsian'ın oğlu Vasil olan Edessa 10 Martda kuşatıldı. (3). 50 günlük bir muhasaradan sonra (4) Alp Arslan bir başarı elde edemeden Ḥalab'e doğru yoluna devam etti (5). Romanos Diogenes'in Armīnīya'ye girdiği haberi üzerine Alp Arslan ilkbaharda, kumandanı kendisine at, katır ve iaşe maddeleri veren Edessa üzerinden doğuya, Lesun silsilesine geri döndü (6). Malazgirt veya Zuhra yakınındaki zaferinden sonra Sultan, esir düşen İmparator'dan, diğer istekleri arasında Antakya, Edessa, Mabbog ve Minazgerd (Malazgirt)'i talep etti; fakat Bizans tahtına bu sırada Mikhael VII. çıkmış olduğu için (7), İmparator bu şehirler üzerinde her hangi bir kararı uygulayacak durumda değildi. Edessa katepanosu olan Paulos, o sırada mağlûp olmuş bulunan efendisini terk ederek acele, Romanos'un Türklerle yapmış olduğu ve her halde kendisini tehdid eder gördüğü muahede hakkında bilgi vermek üzere İstanbul'a gitmişti (8).

1081/2 'de Ḫosrov adında bir emîr İran'dan bir ordu ile gelerek Edessa civarına akın yaptı. Ltar (şimdi Lidar) kalesinden uzak olmayan Mknik (Mgnig) yanında, civar şatoların birleşmiş garnizonları mağlûp ve bundan sonra Ḫarān'dan Mutepēr'e kadar olan müslüman arazisi yağma ve garet edildi. Ḫosrov, Ḫarān önünde görününce Kuriş'in oğlu olup Şērēp'Tōl (9) ünvanını taşı-

(1) Alp Arslan bu şehirden 1.000 dinar aldı (Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 246.

(2) Bir Arslān tepe mi? Krş. Arslānlı, Siverek'in 23 km güney batısında?

(3) Krş. Lascaris, *Sceau de Radomir Aaron*, Table généalogique, *Byzantinoslavica*, III, 2, s. 413, ayrı basım s. 12; V. Laurent, *Échos d'Orient*, XXXVII, s. 392, n. 9.

(4) Buna mukabil Kamāl, ad-Dīn, terc. Müller, s. 67: "dies amplius triginta" [otuz günden daha fazla].

(5) Urfa'lı Mateos, s. 194-197 = terc. s. 163-166; İbn al-Aṯīr, X, s. 43; Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 246.

(6) Urfa'lı Mateos, s. 199 vd. = terc. s. 167.

(7) Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 249.

(8) Skylitz., s. 702, 3. Müteakip devre için ayrıca krş. Laurent, *Byzantion*, I, s. 367-449.

(9) Şaraf ad-Davla Muslim b. Ḳurayş.

yan emîr Şurēh-heçm bir huruç hareketi yaparak (1) Türkleri mağlûp etti ve ellerinde bulunan esirleri kurtardı (2). İbn al-Aṯīr'e göre (3), ar-Ruhā' (Edessa) hâkimi, Ḥalab emîri Muslim b. Ḳurayş ile sulh aktederek onun adına sikke bastırdı.

Edessa hâkimi, Apuḥap oğlu (4) Vasil 1083'de öldü ve ahali, cessur bir ermeni olan Smbat'ı onun mevkiine getirdi. Fakat bu zat altı ay geçmeden Arck't'on sülâlesinden İşḫan tarafından düşürülerek yerine P'ilarṫos (Philaretos Brakhamios) getirildi (5), 25 Eylûl 1083.

Philaretos bir Bizans vassali sıfatıyle, Maraş'dan Edessa ve Malatya'ya kadar uzanan geçici bir devlet kurdu (6). Şüphesizdir ki Samosata da buna dahil bulunmakta idi, fakat burası daha 1085'de Ḥarrān emîri Şaraf ad-Davla tarafından "Ermeni" lerin elinden alınmıştır (7). Philaretos aynı şekilde 1086/7 yılında, zalimliği yüzünden kinlerini uyandırmış olduğu ahalisi onun bulunmadığı bir sırada şehri Sultan Melikşah'a teklif ettikleri cihetle, Edessa'yı da tekrar kaybetti. P'ilarṫos buraya kendisine vekil olarak hadım paṙakamanos (παρακοιμώμενος)'u bırakmış fakat bu zat Parsama (8) adında bir zabit tarafından öldürülmüştü (9). P'ilarṫos boş yere, Sultan'a biat ettiği takdirde şehrin hâkimi olacağını ümit ederek, süratle Hurasan'a koştu. Şehri emîr Bozan, Melikşah'ın emriyle altı aydan beri kuşatmakta idi. Bu sırada ahali Parsama'ya karşı ayaklandı ve ümidini kaybeden Parsama kendisini surdan aşağı

(1) Barhebr., *Chron. Syr.*, s. 255'e göre, o, Ḥarrān'ı ancak bu yıl (1083) zapt etmişti.

(2) Urfa'lı Mateos, s. 222 = terc. s. 185 vd.

(3) İbn al-Aṯīr, X, s. 78.

(4) Urfa'lı Mateos, s. 223, 1 = terc. s. 186'da böyle; yukarıda ise ona Bulgar kralı Alōsian'ın oğlu denmişti!

(5) Urfa'lı Mateos, s. 223 = terc. s. 187. Barhebr., *Chron. Syr.*, s. 255'de yanlış olarak, Pīlardōs'un şehri Türklerin elinden zorla aldığını söyler (Weil, *Chalifen*, III, s. 127, n. 2 ve Duval, *Hist. d'Édesse*, s. 277, n. 1'de Urfa'lı Mateos'u dikkate alınadan onu takip ederler).

(6) Barhebr., *Chron. Syr.*, s. 257. Philaretos hakkında krş. Laurent, *Rev. Ét. Arménn.*, IX, s. 61-72; Adontz, *Byzantion*, IX, s. 377-82.

(7) Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 258.

(8) Dulaurier: Barsouma (yani Barṣavmā?).

(9) Urfa'lı Mateos, s. 233 = terc. s. 195.

atınca şehir Bozan'a teslim oldu. Philaretos, Maraş ile yetinmek zorunda kaldı (1). Melikşah, Bozan'ı Edessa emîri, bu zat da Slar Ḫuluḫ (variantı Ḫsuluḫ)'u şehri idareye memur etti (2). Melikşah'ın ölümünden sonra (1092) Bozan yaptığı seferlerden Edessa'ya avdet etti; bu sırada orada bulunmakta olan Tēr Barseł acele olarak Ani'ye kaçtı (3). Tutuş, 1094/5 'de Aksungur ve Bozan'ı Ḥalab'den pek uzak olmayan Ruyān yanında bozguna uğrattı (4). Maktûl düşen Bozan'ın yerine Tutuş, Het'um'un oğlu ermeni T'oros'u şehir kumandanlığına getirdi (5). Evvelce Philaretos'un Malatya valisi tayin etmiş olduğu (6) T'oros (Theodoros), şehrin Bizans valisi addolunduğu ve kuropalates ünvanını taşıdığı cihetle, Edessa'da da Bizansın yüksek hâkimiyetini tanımış olmalıdır.

Tutuş (ermenice Dduş) 26 Şubat 1095 tarihinde ar-Rayy yanında Berkiyaruk ile mücadelede mağlûp ve maktûl düşünce, oğlu Rıdvan (ermenice Ratuan) ve Ałusian, Edessa'ya, kuropalates T'oros'un yanına ve oradan da şehirleri olan Ḥalab ve Antakya'ya kaçıp kurtuldular (7). T'oros, Tutuş'un iç kalesine bir türk ve ermeni garnizonu yerleştirmiş olduğu Edessa'da, şehrin elinde bulunan kısmını surlar ve 25 kule ile tahkim etmek suretiyle müstakil kalmaya çalıştı (8). O, şehri 1095/6 yılında evvelce Arduḫ oğlu Sugman (Artuklu Sokman) ve Samusat emîri Amirḫazē (Emîr Gazi) oğlu Dânişmendli Paltuḫ'a ve sonra Ḥalab emîri Rıdvan ve Antakya emîri Ałusian'a karşı şecaatle müdafaa etti (9). Aynı zaman zarfında ermeni Mḫit'ar Patrik (ios), T'oros'a "Ma-

(1) Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 259 vd.

(2) Urfa'lı Mateos, s. 236 = terc. s. 198.

(3) Urfa'lı Mateos, s. 243 = terc. s. 203 vd.

(4) Ruyān, Ḥalab'den 6 fersah mesafede, Sab'īn suyu kıyısında Tall as-Sulṭān yanında idi (*R.H.C. or.*, II/2, s. 29; Yāḳūt, II, s. 873).

(5) Urfa'lı Mateos, s. 248 = terc. s. 208. Bildiğime göre Oppenheim tarafından Edessa'da bulunmuş olan (imparator Alexios Komnenos'u zikr eden ve τῆς τῶν Τούρκων ἐπικρατείας [Türklerin hâkimiyetinden] kurtarılmaktan bahseder görünen ilk Haçlı seferine hemen tekaddüm eden devre ait tahrip edilmiş kitabe" (Hiller, *B.N.J.*, V, s. 215-216) henüz neşredilmemiştir.

(6) Mich. Syr., III, s. 173 vd.

(7) Urfa'lı Mateos, s. 249 = terc. s. 209.

(8) Urfa'lı Mateos, s. 249 vd. = terc. s. 210.

(9) Urfa'lı Mateos, s. 250 vd. = terc. s. 210.

niakes Kalesi" adıyle anılan iç kaleyi teslim etti. T'oros'un T'rsiç kalesini ele geçirmekle vazifelendirdiği bir birlik Samusat emîri Paltuḫ tarafından baskına uğratılıp mağlûp edildi; Andŕanos köyü ahalisi katliama uğratıldılar veya esir alındılar (1). Aynı yıl içinde Gdlmş (Ḳutalmış) ahfadından Alp'irak (Alpyārūḳ), T'oros tarafından düşmanlarına karşı yardıma çağırıldığından Edessa'ya geldi; fakat 35 gün sonra, kendisini öldürmek istediği için T'oros tarafından zehirletildi (2).

Edessa bu sırada, hatta Samosata'nın da tekrar dahil bulunduğu müslüman arazisi içinde her tarafından kuşatılmış bir Bizans bölgesi teşkil etmekte idi. O sırada sadece Malatya'da Edessa kontu ve sonraki Kudüs kralı Baudouin du Bourg'un kayınpederi olan Bizanslı Ḫōril (3) hâkim bulunmakta idi (4).

1097/8'de Haçlılar yaklaştıklarında, vaziyet T'oros'a mektupla bildirildi (5). Bunun üzerine T'oros, 1098 yılında Tall Bāşar (ermenice T'lpaşar)'ı zaptetmiş bulunan kont Baudouin'i, düşmanlarına karşı müştereken mücadele etmek için Edessa'ya davet etti ve onu büyük bir sevinçle karşıladı (Şubat 1098). Fakat 14 gün sonra, Samusat emîri Paltuḫ'a karşı başarısız bir seferden dönüşünde T'oros heyecan içinde bulunan halk tarafından öldürüldü. Süryanî ve Frank tasvirlerine göre Ermeni'nin akıbetine müteessir olan, Urfa'lı Mateos'a göre ise onu bizzat hainane katletmiş olduğu bildirilen Baudouin bundan sonra Edessa'ya hâkim oldu (6). Bunu müteakip şehir Mōṣul emîri Zengī tarafından 23 Aralık 1144

(1) Urfa'lı Mateos, s. 251 = terc. s. 210 vd.

(2) Urfa'lı Mateos, s. 252 = terc. s. 211. Daha ziyade tafsilât *Chronicon syriacum* (*C.S.C.O.*, seri III, cild XV, s. 52 vd.); krş. Chabot, *C.-R. Acad. d. Inscr.*, 1918, s. 431-442 (al-Faridj'! yerine Alpyārūg okuyunuz).

(3) Variantı: Ḫuril, bu Gabriel'in yeni grek telâffuzu (Ḫavril)'dur. Bu zat hakkında krş. diğerleri arasında, Mich. Syr., III, s. 173 vd.; Krumbacher, *Byz. Literaturgeschichte*, s. 893; Hausrath, *R.E.*, *Syntipas* maddesi (παρὰ Γαβριήλ, τοῦ Μεγιστάνων κλέους, δουκὸς σεβαστοῦ πόλεως Μελωνύμου [Melonymos (Melitene) şehrinin meşhur duxu Gabriel yanında].

(4) Chabot, *C.-R. Acad. d. Inscr.*, 1918, s. 431 vdd.

(5) Urfa'lı Mateos, s. 260-262 = terc. s. 218-221.

(6) *Chronicon syriacum*, aynı yer (yukarıda n. 2). Ayrıca Frank rivayetleri (Fulcherus Carnotensis, Albertus Aquensis ve diğerleri).

'de ellerinden alınıncaya kadar Haçlılarda kaldı (1).

1031-1098 hadiseleri bize gayet açık olarak, Edessa'ya bağlı Bizans arazisinin hiç bir zaman büyük bir genişliğe sahip olmadığını göstermektedir. Başlangıçta Severak, belki T'lḫum ve bir kaç küçük yer buna dahil idiler. Fakat çok kısa bir zamanda elden çıktılar. Bundan sonra ancak şehrin en yakın civarı ve Edessa ile Samosata yanındaki Fırat arasında dar bir arazi şeridi, Ltar (Lidar), Oşēn ve Nsepin Bizans elinde kalmış olabilir.

Edessa'nın Bizans idaresine geçmesinden hemen önce (*thema* 'nın ?) strategosu τῶν παρευφρατιδίων πόλεων [Fırat nehri kenarındaki şehirlerden] (2) Samosata'da oturmakta idi (3). Edessa'nın hiç olmazsa başlangıç devresinde doğrudan doğruya Bizans arazisi addedilmeyip, İmparator'a vergi vermekle mükellef olduğunu görmüştük. En geç 1085'e kadar, ve her halde Fırat'ın sağ kıyısında Bizansa tâbi yegâne şehir olarak kalmış bulunan Samosata'nın 1031'den itibaren Edessa bölgesine dahil bulunup bulunmadığını, böyle ise bunun ne kadar devam ettiğini bilmiyoruz.

3. ARMENIA.

Daha Suriye'nin zaptından evvel güney Armenia'daki Taravn, Doğu Roma devletine ilhak edilmişti. Daha Leon VI. devrinde, Armenia'ya "muslihane nüfuz", Bizansın yüksek hâkimiyetinin, mevkileri itibarıyle devletin müdafaası bakımından bilhassa ehemmiyetli olan tek tek küçük devletler tarafından kabul edilmesi suretiyle başlamıştı (4). Bunlar arasında 914'den bir müddet sonra

(1) İbn al-Aṯir, XI, s. 64-66; Barhebr., *Chron. Syr.*, s. 305-307. Kuşatma ve zaptın en tafsilâtlı ve emniyete şayan tasviri, şehrin o zamanki metropoliti Basileios Abu'l-Farac bar Şūmmānā tarafından telif edilen *Edessa Şehir Tarihi* 'nde bulunmaktadır; bu tafsilâtlı olarak Chabot'nun *Mélanges Schlumberger*, I, s. 171-179 'da *Chronicon syriacum* 'dan yaptığı tercümede tekrarlanmaktadır.

(2) Krş. yukarıda s. 133, n. 3.

(3) Kedren.-Skylitz., II, s. 500, 18 vd.

(4) Konst. Porph., *de adm. imp.*, s. 197, 10 vd. : καὶ εἰσὶ φραγμὸς καὶ ἄπληκτα τῶν φοσσάτων. [münferit ve dokunulmamış kaleler de vardır].

Χλιάτ ([1]), Περκρί ([2]), Ἄρζες ([3]) kalelerini ihtiva eden Malazgirt ([4]) emîri Ἀποσεβατάς 'ın ([5]) ve daha sonraları bunun kardeşleri olan Ἀπολεσφουέτ 'in ([6]) ve arazisi κάστρον τοῦ Τζερματζοῦ [Tzermatzu kalesi] 'ne ([7]) kadar uzanan ([8]) Ἀποσέλμης 'in ([9]) devletcikleri zikrolunabilir. İmparator Konstantinos ve Romanos, Armenia'da ([10]) τοῦ Κοκοβίτ ([11]), Ταρώ ([12]), Μῶεξ ([13]), [Z]αύζαν ([14]), Συνῆς ([15]), Βαιτζώρ ([16]) ve Χατζιένης ([17]) hâkimleri ile Iberia'daki ([18]) τῶν Σερβοτιῶν τῶν λεγομένων Μαῦρα παιδία [Serbotoi denilen Kara çocukların] ([19]) üç bölge hâkimi ve aynı şekilde τοῦ Βεριασάχ ([20]), τοῦ Καρνατάης ([21]),

(1) Ermenice Ḫlat'.

(2) Ermenice Berkri.

(3) Ermenice Arçēš.

(4) Ermenice Manckert.

(5) Arabca Abū Savāda.

(6) Arabca Abu'l-Asvad.

(7) Ermenice Mokk' 'da Cermaźor; krş. Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 578; Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 331, n. 2. Mezkûr iki müellif Tzermatzu 'yu hakkı olarak Σερμάντζου piskoposluğundan (krş. aşağıda İndeks) ayırırlarken, Markwart (*Südarmenien*, s. 305, n. 2 ve s. 506 vd.) her ikisini birleştirmektedir.

(8) Konst. Porph., *de adm. imp.*, s. 192-194.

(9) Abū Sālim.

(10) Konst. Porph., *de caer.*, s. 687, 9-13.

(11) Ermenice Kogovit.

(12) Ermenice Tarōn.

(13) Ermenice Mokk', lokatifi Moks.

(14) Ermenice Anźavac'ik', arabca az-Zavazān.

(15) Ermenice Siunik'.

(16) Ermenice Vayoc'źor, arabca Vayẓūr veya Vayṣ, Arpa çayı yukarı mecrasında. Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 469.

(17) Ermenice Ḫaç'en, arabca Ḫācīn, Ḫāşin; Hübschmann *Idg. Forsch.*, XVI, s. 349, n. 3.

(18) Konst. Porph., *de caer.*, s. 687, 20-688, 1. Bu adlar hakkında krş. ayrıca Thopdschian, *M.S.O.S.*, VIII, s. 203 vd.; Marquart, *Streifzüge*, s. 176 vd.; Marquart, *Itinerar*, s. 50 vd., n. 100.

(19) Ermenice Sevordik', güney Kafkas Macarları. Marquart, *Streifzüge*, s. 36-40. 428. 496 vd.; Marquart, *Itinerar*, s. 35.

(20) Ermenice Verin aşḫarh, "yukarı ülke" = gürcüce Zeda-Sop'eli. Marquart, *Itinerar*, s. 50, n. 100.

(21) Bu Taos-Karni = "Taik Kapısı" veya daha ziyade Tasis-Karni = "Tasis Kapısı", şimdiki Boržom geçididir. Krş. Brosset, *Hist. de la Géorgie*, I, s. 23;

τοῦ Κούελ (1) ve τοῦ Ἀτζαρᾶ (2) hâkimleri üzerinde de metbuiyet hakkı iddia ettiler.

Bizans ile bilhassa sıkı bir tâbiîyet statüsüne bu bölgeler arasında, içinde birbirinin yanında aynı hanedanın iki kolunun hüküm sürdüğü, *Taron* girmişti. Abū Ġānim'in oğlu T'oṙnik memleketini İmparator'a miras olarak bırakmıştı. Onun ölümünden sonra İmparator bu arazi ile mübadele etmek suretiyle τὸ Ὀλνούτην (3), (Ὀλνούτι[ο]ν şeklinde okuyunuz) (4), şimdiki Kiğı kasabası yanındaki Oğnut (5) hâkimiyetini elde etti. Fakat Taron'un tamamı ancak hükümdar Aşot'un ölümünden sonra 415 ermeni (966/7 milâdî) yılında bunun oğulları Gregorios ve Pankratios ile yapılan bir miras anlaşması ile devlete ilhak edildi (6). Ioannes Çimiskes'in daha 966/7'de doğu domestikosu olarak Taron'da bulunduğunu (7) Stephanos Asołik vuzuhla belirtmemekte ve fakat Urfa'lı Mateos onun 421 ermeni (972 milâdî) yılında buradan ordusu ile geçişini zikretmektedir. Çimiskes o zaman Fırat'ı Malatya yanında Zülhicce (13 Eylül - 11 Ekim 972)'de geçtiği ve 1 Muharremde (12 Ekim) Nişībīn'i zaptettiği cihetle (8), onun bu yıl içinde Taron üzerinden yürümüş olması imkânsız değildir.

Aşot'un oğulları Grigor ve Bagarat, Bizans hizmetine girdiler, fakat sonraları âsî Skleros'un tarafını tuttular. Bunların genci olan Bagarat her halde, 987'de Bardas Phokas ile birlikte isyan edip aṭ-Ṭārōnī al-Māciṣṭrus tarafından mağlûp edilen işte bu iki "Baḳ-

add. et écl., s. 105.

(1) Yani Ḳvelis-c'iḫē = Τυρόκαστρον. Brosset, *Hist. de la Géorgie*, I, s. 327, n. 4; *add. et écl.*, s. 105. 148, n. 3; Marquart, *Streifzüge*, s. 117, n. 1. Bu Zarzma altında ve C'urc'ḳuma üstünde Çaḳ (Caḳis-c'ḳali) nehri kenarında idi (Vaḫuşt, *Description*, s. 89 ve harita No 1: Samtzkhé).

(2) Acara, Çoruh'un en aşağıdaki kolu olan Acaris vadisi.

(3) Konst. Porph., *de adm. imp.*, s. 191, 7.

(4) Ermenice Ołnut, Ełnut, Ełanc'-berd. Bu isim için krş. Adonc, *Armeniya*, s. 16, n. 2.

(5) Markwart, *Südarmenien*, s. 462. 475. 492 vd.: Markwart, *Entstehung*, s .42 (178).

(6) Steph. Asołik, (Taron'lu), III, 8, s. 183, 12: Kedren.-Skylitz., II, s. 373, 3.

(7) Markwart, *Südarmenien*, s. 464, n. 1'de böyle.

(8) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, s. 145 = *P.O.*, XXIII, s. 353. Fakat Anastasievič'e göre bunu Mleh adında bir domestikos yapmıştı, krş. yukarıda s. 96, n. 8.

rāṭ'ın oğulları" 'nın babası olacaktır (1). aṭ-Ṭārōnī al-Mācisṭrus'u ben (2) bunların amcası olan ve sonraları Bulgarlara karşı yapılan mücadelede maktûl düşen (3) ὁ Ταρωνίτης [Taronites magistrosu] Gregorios addetmekteyim. 417 ermeni yılında (968/9 milâdî) Nikephoros'un yeğeni Bardas Phokas, Apahunik' bölgesindeki Manāzgird (Manckert)'i zapt ve tahrip ederek şehrin surlarını yıktırdı (4).

Her ikisi de Armenia'da patlak vermiş olan Bardas Skleros (976-79) ve Bardas Phokas (987-989) isyanları esnasında buradaki Bizans hâkimiyeti büyük ölçüde çöktü. Bardas Skleros, isyanına Dux Mesopotamiae (5) sıfatıyle başlamıştı ki bununla malûm olduğu üzere Armenia IV.'daki *thema* (6) anlaşılmalıdır. Ordusunu da esas bakımından, en sadık taraftarlarını teşkil eden Ermenilerden kurmuştu (7). Müsadere ve istikraz yoluyla, Mezopotamya'daki Χάρπετε, şimdiki Harput, kalesinde muhafaza ettiği, büyük miktarda para toplamıştı (8). Skleros, Ἔμετ (9) emîri Ἀποτούλφ ve Μιεφερκίν (10) emîri Ἀποτάγλε (11) ile ve diğer Arablarla ittifak halinde idi (12); Taron hükümdarları Grigor ve Bagarat ile Mokk' hâkimi Zap'ranik de onunla aynı safda savaşıyorlardı (13). Lapara yanındaki savaştan önce Σαχάκιος Βραχάμιος, arabca

(1) Yaḥyā b. Sa^{c}īd al-Anṭākī, s. 216 = *P.O.*, XXIII, s. 424 (= nşr. Rosen, *Zapiski*, XLIV, s. 22, 14 vdd.). Krş. aşağıda s. 154, n. 2.

(2) Honigmann, *B.Z.*, XXXI, s. 399.

(3) Kedren.-Skylitz., II, s. 477 vdd.

(4) Yaḥyā b. Sa^{c}īd al-Anṭākī, s. 127 = *P.O.*, XVIII, s. 825; Steph. Asołik, III, 8, s. 134; nşr. Malḫaseanc', II, s. 44.

(5) Kedren.-Skylitz., II, s. 417, 10; Yaḥyā b. Sa^{c}īd al-Anṭākī, s. 164 = *P.O.*, XXIII, s. 372 onu Baṭn Hanzīṭ ve al-Ḫālidiyāt valisi olarak zikretmektedir.

(6) Ermenice Micagetk'.

(7) Steph. Asołik, III, 14, s. 140, 33; Kedren.-Skylitz., II, s. 419, 4.

(8) Kedren.-Skylitz., II, s. 419, 8.

(9) Āmid emîri Abū Dulaf. Markwart *Südarmenien*, s. 108*.

(10) Mayyāfāriḳīn, şimdi Fārḳīn veya Silvan.

(11) Abū Tağlib.

(12) Kedren. Skylitz., II, s. 419, 18 vd.; Zonaras, XVII, 5, 12; nşr. Büttner-Wobst, III, s. 540, 9 vd.

(13) Steph. Asołik, III, 14, s. 141, 1.

İsḥāḳ b. Bahrām (1), adında bir subay onun tarafına geçmişti (2) ki, bu zat da adına nazaran bir ermenidir (3). Onun donanma kumandanı olan Κουρτίκης Μιχαήλ de aynı menşedendi (4). Oxylithos yanındaki savaşta Ῥωμανὸς πατρίκιος ὁ Ταρωνίτης [Taron 'lu patrikios Romanos] Skleros tarafında savaşa katılmıştı (5). Savaştan sonra muzaffer düşmanı tarafından bütün ermeni askerleri kılıçtan geçirilmişti (6). Görmüş olduğumuz gibi Antiokheia'da ve diğer Suriye bölgesinde de Ermeniler Skleros tarafını tutmuşlardı.

Pankaleia ve Basilika Therma yanındaki bozgunlardan sonra Bardas Phokas, Khaldia duxu olduğu zamandan beri (969) dostluğunu kazanmış olduğu Taik' (Iberia) kralı Davit''den yardım istedi (7). Iberia'da doğmuş olan Athos keşişi Ioannes Tornikios (T'ornik) imparatorluk elçisi olarak Davit''in yanına geldi ve Davit' bizzat bu keşişin ve hükümdarlar hükümdarı Cocik kumandasında 12.000 Iberia'lıyı Phokas'a yardıma gönderdi. Bu sayede Phokas, Sarvenis yanında zafer kazanmaya muvaffak oldu (8). Buna mükâfat olarak Davit''e 979'da Ḫałtoyaṙiç, Ç'ormairi, Karin (Erzurum) *kleisura*'ları, Mardałi adını da taşıyan (9) Sevuk kalesiyle birlikte Basean, Hark' ve Apahunik' vadedildi (10). Şu halde o buna göre Erzurum üzerinde kuzey batıda bütün Kağdariç'e (11) ve Murad suyunun yukarı mecrasına kadar güney batıda Tekman (12)

(1) Rosen, *Zapiski*, XLIV, s. 96. n. 41.

(2) Kedren.-Skylitz., II, s. 422, 16.

(3) Ermenice Vahram oğlu Sahak. Krş. Adontz, *Byzantion*, IX, s. 379-81 (s. 380: "une révolte armenienne" [Bir ermeni isyanı]).

(4) Kedren.-Skylitz., II, s. 424, 3. Bu isim hakkında krş. Markwart, *Südarmenien*, s. 295, n. 1.

(5) Kedren.-Skylitz., II, s. 425, 7.

(6) Kedren.-Skylitz., II, s. 425, 24.

(7) Kedren.-Skylitz., II, s. 431, 19.

(8) Aḫalc'iḫē'den 37 km batıda Zarzma kilisesinde bulunan, patrikios T'ornik'in seferine iştirak etmiş olan Sula oğlu Ivanē'nin kitabesini krş.: Taqaïšvili, *Zarzmskij*, s. 18-22.

(9) Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 327. Ç'ormairi hakkında krş. ayrıca İndeks.

(10) Steph. Asołik, III, 15, s. 142, 3 vdd.

(11) Fırat kenarında Aşkale yanında.

(12) = Turuberan'da Mardałi.

bölgesine sahib olacaktı (1). Taron'lu Stephanos [Stephanos Asołik] bu bölgeleri sayarken şunu da ilâve ediyor: "o (imparator Vasil) ona sonraları buralarını hakikaten verdi".

Tabiatıyle imparator Basileios'un 979 yılında müttefiki Davit''e tevcih ettiği bölgelerin, bundan daha evvel, hiç olmazsa kavlen, Bizans'a ait olması icabeder. Bunun kuzey kısmı çoktan beri Bizans'a ait bulunmakta idi. Konstantinos Porphyrogennetos'a göre, Basean'da daha önceleri Iberia ile hududu Araxes teşkil etmekte idi. Apahunik''deki Manckert 968/9'dan beri gayri müstahkem ve her halde hâlâ Bizans'a ait ve bununla Taron arasında olan Hark' (2) o sıralarda hiç şüphesiz Bizans nüfuzuna girmiş bulunmakta idi. Skleros'un isyanı sırasında bu bölgeler üzerindeki fiilî yüksek hâkimiyet şüphesizdir ki çok tehlikeye düşmüştü ve Davit''e yapılan vaadlerle, Bizans siyaseti her halde burasını şimdilik düşmanı yerine sadık bir müttefikine feda etmeyi hedef edinmişti. Bu endişenin ne kadar haklı olduğu da derhal kendisini gösterdi: Aḥlāṭ (3) ve Np'rkert'in kürd emîri Bāẕ (4) Bizans diyarındaki isyan sırasında Manazkert şehrini kendisi için yeniden inşa, Taravn (Taron) eyaletini tahrip ve Muş'u yağma etmişti (5). Onun Manazkert'i daha 979 ilkbaharından önce mi işgal ettiğini, yoksa bu işi Davit''den önce davranmak için ancak bu zamanda mı yaptığını bilmiyoruz. Her halde Bāẕ ölümüne kadar (H. 380-990/1), ihtiva ettiği soda, magnezyum ve bakır madenleri (6) sebebiyle kıymetli

(1) Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 289.

(2) Şimdi Bulanık.

(3) Manazkert, Ahlat'dan sadece 42 km, Taik' hududundan ise takriben bunun üç misli uzaklıktadır!

(4) Ermenice Bat; arabca Abū ʿAbd Allāh al-Ḥusayn b. Davstak al-Çārbuḫtī.

(5) Steph. Asołik, III, 14, s. 141, 21 vd.

(6) Yāḳūt, I, s. 455; Ghazarian, *Armenien unter der arabischen Herrschaft*, s. 74. Ghazarian'ın Bācunays bakır madenini (maʿdin nuḥās), Muş'dan Ḳalūniyat al-ʿAvfī (Koloneia, şimdi Şebin Karahisar)'a giden yol üzerinde Malazgirt'e bir yol ayrıldığı yerdeki (Maḳdisī, s. 150) Sinn-Naḥās adlı mevki ile bir tutmakta haklı olması çok şüphelidir. Arab sikkelerinde ekseriyetle Maʿdin Bācunays lejandı bulunmaktadır: Vasmer, *Chronologie*, s. 56. 58. 62. 64. 68. 71. 73. 75. Bu zat s. 56, n. 2 de Bācunays'ı, Ghazarian (aynı yer)'a uygun olarak Vaẕnunik' addetmektedir. Fakat Ghazarian bunun yanında Bāḫunīs okunuşunun imkânını da düşünmüş idi ki, bu (= Apahunis, Apahunik'), Markwart (*Südar-*

bir mülk olan Apahunik''e (1) hâkim olarak kalmıştır. Şu halde Davit' şimdilik bu bölge üzerinde haklı iddia sahibi olmakla yetinmek zorunda idi.

Skleros 24 Mart 979'da birleşmiş Bizans ve Gürcü kuvvetleri tarafından bozguna uğratıldı. Onun mağlûbiyetiyle aynı zamanda Diyārbekr Ḥamdān oğullarından sonuncusu olan Abū Taġlib'in akıbeti de taayyün etmiş bulunuyordu, ʿAżud ad-Davla tarafından Mōṣul'dan atılmış olan bu zat Niṣībīn, Mayyāfāriḳīn, Arzan az-Zarm (2), al-Ḥasanīya, Kavāşī (Ardumuşt'un kalesi) ve Bitlis üzerinden Bizans arazisine, Ḥişn Ziyād'a (3) kaçmış (4) ve yanındaki birliklerden bir kısmını Skleros'a göndermişti. Onun mağlûbiyetinden sonra Abū Taġlib, Āmid ve Raḥba üzerinden Suriye'ye kaçtı ve sonbaharda orada öldü (5). ʿAżud ad-Davla'nin kâtibi olan Abu'l-Vafā, Āmid ve Mayyāfāriḳīn ile birlikte bütün Diyārbekr'i zaptetti (6).

Skleros'a gelince o önce Np'rkert-Mayyāfāriḳīn (7) yakınında bulunan P'şp'ş'e kaçtı. Bu mevki adı her halde *P'şp'şat şeklinde tashih edilmelidir. Zuḳnīn Kroniki'nde (8), Paşpaşaṭ şeklinde zikrolunan bu mevkiin yeri daha tam olarak verilmektedir: Burası aynen Elūl gibi Ḳulb (9) yakınında idi; şu halde hiç şüphesiz, Fārḳīn (Silvan)'in 10 km kuzeyinde bulunan arabca ve bugünkü adıyla Būşāṭ'a tekabül etmektedir (10). Skleros buradan Baġdād'a götürül-

meaien, s. 458) tarafından da kabul edilmiştir. Bu okunuşu her ikisi de Bācunīs şeklinde okunabilecek olan al-Ḫvārizmi (nşr. v. Mžik, s. 26, nº 376: Bāḥutīs) ve Suhrāb (nşr. v. Mžik, s. 33, no 305: Nāḫunīş) el yazmaları te'yid eder görünüyor.

(1) Markwart, *Südarmenien*, s. 471.

(2) Böyle okunmalıdır! Krş. Markwart, *Südarmenien*, s. 340 vd. ve 41* (Bu Zōḥ'un güney batısındaki Arzan ve Arzan ar-Rūm'dan tefrik edilmelidir).

(3) Ermenice Ḫartabirt, şimdi Harput.

(4) İbn al-Aṯīr, VIII, s. 508-510; Rosen, *Zapiski*, XLIV, s. 128-135, n. 72.

(5) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, terc. s. 190-1. 194, 196 = *P.O.*, XXIII, s. 398-9. 402-404.

(6) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, terc. s. 191 = *P.O.*, XXIII, s. 399.

(7) Steph. Asołik, III, 15, s. 142, 29.

(8) Ps.-Dionys., *Chronique*, s. 53, 18; terc. s. 47.

(9) Ḳulb, 1 : 250.000 ölçekli Türk Asya haritasının ingilizce nüshasında *Farkin-Mush* paftasında Kulp şeklinde 38º 30' kuzey paralel ve 41º doğu meridiyeninin bir az doğusunda Nercik yanında kaydedilmiştir.

(10) Daha Ps.-Vāḳidī (s. 114; krş. Geogr. Register, s. 164) burasını Hattāḥ

dü. 986 yılındaki başarısız Bulgar savaşından sonra Skleros göçebe Banū 'Uḳayl ve Banū Numayr kabilelerinin yardımı ile Bağdād'dan geri gelerek Malatya'da kendisini imparator ilân ettirdi (1). O aynı zamanda Diyārbekr bölgesi hükümdarı olan kürd Bāz'dan da yardım ricasında bulundu ve bu sonuncusu kardeşi Abū ʿAlī'yi çok sayıda birliklerle ona gönderdi (2). Marvānī hanedanının kurucusu olan Bāz şu halde daha o zamanlarda bütün Diyārbekr eyaletine sahip olmuş olmalıdır; Stephanos Asołik onu bu münasebetle Apahunik' ve Np'rkert emîri olarak adlandırmaktadır. Skleros, Phokas ile yaptığı anlaşmadan sonra Ceyhan kenarında Arab birliklerini serbest bırakınca (3) bunlar, Skleros'un Phokas tarafından tevkif ve hapsedildiği haberi üzerine "güneyden itibaren Apahunik''e kadar bütün ülkeyi" tahrip ettiler (4). Bununla ancak Bāz'ın memleketi kastedilmiş olabilir ki, sonradan (5) Bāz'ın da çadırlı Arablarla yaptığı mücadelede maktûl düştüğü bildirilmektedir (6). İbn al-Aṯīr'e göre (7) ise o Mōṣul Hamdânîlerine karşı yaptığı savaşta H. 380 (990/1)'de maktûl düşmüştür. Kürd emîrinin ölümünden sonra Taik' hükümdarı Davit', komşusu Abū ʿAlī al-Ḥasan'ın içinde bulunduğu güç durumdan, Manazkert şehrini ele geçirmek hususunda faydalandı ve burasını zapt ettikten sonra Ermeni ve Gürcülerle iskân etti (8). Eğer bu tarihleme doğru idi ise, Abū ʿAlī kaleyi hemen pek az sonra geri almış olacaktır.

bölgesinde Būṣāṭ olarak zikretmektedir. R. Kieper t'in *Karte von Kleinasien* 'inde Boshat, Mejafarkin 'in 14 km kuzeyinde, Hattāḫ'ın 11 km güney doğusunda kayıtlıdır. Lehmann-Haupt (*Armenien*, II, 1, s. 417-419) kendi ifadesine nazaran Farkin 'den 2,5 saat mesafede bulunan Boşāt Kaya-sarayı'nda Şāpūr II. 'un skülptürlerini bulmuştu.

(1) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, terc. s. 212 vd. = *P.O.*, XXIII, s. 420 vd.

(2) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, aynı yer; Steph. Asołik, III, 24, s. 187.

(3) Steph. Asołik, III, 25, s. 188, 16 vd.

(4) Steph. Asołik, III, 25, s. 188, 20 vd.

(5) Steph. Asołik, III, 38, s. 202, 16-19.

(6) Steph. Asołik'e göre (III, 37, s. 201, 16'da) 437 (988/9) yerine 447 ermeni yılı (998/9 milâdî)'ndan bir kaç sene evvel şeklinde okunmalıdır (Rosen, *Zapiski*, XLIV, 248, n. a).

(7) İbn al-Aṯīr, XI, s. 49 vd.

(8) Steph. Asołik, III, 38, s. 202, 20-25.

Çünkü, İbn al-Azraḳ'a göre (1) o H. 382 (992/3) 'de Aḫlāṭ, Manāzcird, Arcīş ve Barkirī'ye saldıran Bizanslılara (2) başarı ile mukavemet etmişti. İbn al-Aṯīr'e (3) göre Abū ʿAlī 992/3 'de sadece haraç vermeyi kabul etmek suretiyle, Bizans imparatorundan Armenia'daki arazisinin dokunulmazlığını ve on yıllık bir mütarekeyi satın almıştır. Davit' tarafından Manazkert'in alınmasına gelince, bu, hiç şüphesiz, J. Markwart'ın (4) düşüncesine de uygun olarak ancak bu hadiseden sonraya, ve 992/3 ile 994 arasına vazedilmelidir. Atrpatakan emîri Mamlan bunun üzerine savaşla tehdid ederek Davit' 'den Manazkert'i iade etmesini istemiş ve ordusuyla onun üzerine yürümüştür. Davit' ve aralarında Gürcü kralı Bagarat (ölm. 994) 'ın da bulunduğu müttefikleri onun karşısında Valaşkert'de ordugâh kurdular; İran ordusu taarruza cesaret edemeyerek sadece doğu Bagrevand'ı tahrip edip tekrar geri çekildi (5). Burası daha sonraları imparator Basileios tarafından diğer ilhak edilmiş bölgeler gibi ziyaret edilmiş olduğuna göre, Davit' bu zamandan itibaren Basean ve Apahunik' arasında bulunan Murad suyunun kaynadığı Bagrevand (6) bölgesini elinde tutmuş olacaktır. Hlat' 'ın 998 ilkbaharında Gürcüler tarafından kuşatılması bunların mağlûbiyeti ile sona erdi (7). Mamlan, Davit' 'e 998/9 'da ikinci bir defa taarruz etti. Ordular "Virk' hükümdarı (Gürcü), kuropalates Davit' 'in ülkesi Apahunik' 'de" (8) karşılaştılar. Arçēş şehrine yakın Cumb (9) köyü yanında İranlılar kesin surette bozguna uğratıldılar (10).

(1) İbn al-Arzaḳ (Amedroz, *J.R.A.S.* 1903, s. 124; Markwart, *Südarmenien*, s. 471 vd.

(2) O sırada Bulgaristan'da bulunan İmparator 'a karşı (İbn al-Aṯīr, IX, s. 67) değil; fakat burada kastedilen, Rosen (*ayn es.*, s. 247) ve Schlumberger (*Épopée*, II, s. 162, n. 3; başka şekilde s. 195, n. 1)'in kabul ettikleri gibi Taik' Kralı Davit' değil, muhakkak surette Bizanslı bir kumandandır.

(3) İbn al-Aṯīr, IX, s. 67; buna göre de Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 198.

(4) Markwart, *Südarmenien*, s. 472 'ye uygun olarak.

(5) Steph. Asołik, III, 38, s. 202 vd.

(6) Şimdi Eleşkirt.

(7) Steph. Asołik, III, 40, s. 204.

(8) Urfa 'lı Mateos, s. 35 nşr. 1898; terc. s. 31.

(9) *Tab. Peut.* : Isumbo, krş. Markwart, *Südarmenien*, s. 412 n. 2.

(10) Steph. Asołik, III, 41, s. 206, 13. 208, 16.

Davit' ile imparator Basileios arasındaki münasebetler çoktan beri pek kötüleşmiş bulunmakta idi. Bardas Phokas kendisini imparator ilân ettirince (12 Eylül 987) oğlu Nikephoros'u (1) Davit'ʿ'e göndererek ondan, Trabzon'dan Kars'a doğru ilerlemekte olan magistros Taronites'e karşı yardım rica etti. Davit' ona al-Ḥālidiyāt (2), 'ın patrikios ve hâkimleri olan Baḳrāṭ'ın her iki oğlunu (3) ve 1.000 süvari verdi. Bunlar Taronites'i bozguna uğratmakla beraber, imparator Basileios'un Khrysopolis yanındaki zaferi haberi üzerine memleketlerine döndüler (4). Bu yüzden kendilerine kızmış olan İmparator, Phokas'ın ölümünden sonra (13 Nisan 989) "al-gurzān kralı ve at-Tai hükümdarı Dāʾūd„'a ve Baḳrāṭ'ın iki oğlu üzerine patrikios al-Cākrūs'u gönderdi; bu zat Baḳrāṭ'ın oğullarından yaşlısını öldürüp daha genç olanını sürgüne yolladı. Davit' itaatini ilân ederek (her halde 990'da) (5), ölümünden sonra bütün devletini ve "asillerden müteşekkil ordusunu" İmparator'a miras bırakmak gibi ağır basan bir vaad mukabilinde affa ve ettiği vaada mukabil kuropalates ünvanına mazhar oldu (6). Stephanos Asołik'e (7) göre Phokas isyanına iştirak edenlerden arta kalan son şahıs, zorba (Tyran) sıfatıyle Tercan ve Taron'a hükmeden magistros Ç'ortvanēl (8) idi. İmparator onun üzerine Poṙtiz adını da taşıyan Zan Patrik'i (9) gönderdi. Ç'ortvanēl 439 ermeni yılı (990/1 milâdî) içinde Tercan'da Bagaṙiç (10) yanında maktûl düşmüş imiş. Asołik onu keşiş T'oṙnik'in kardeş çocuğu ola-

(1) Bunun hakkında krş. Adontz ve Grégoire, *Byzantion*, VIII, s. 203-212; Berberian, *Byzantion*, VIII, s. 553-4.

(2) Bak, yukarıda s. 51 ve aynı s. n. 3.

(3) Bak, yukarıda s. 148, n. 1.

(4) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, terc. s. 216 vd. = *P.O.*, XXIII, s. 424 vd.

(5) Tarihleme için krş.: Schlumberger, *Épopée*, II, s. 32 n. 2.

(6) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, terc. s. 221 = *P.O.*, XXIII, s. 429; Steph. Asołik, III, 43, s. 210, 1 vd.

(7) Steph. Asołik, III, 27, s. 190, 31 - 191, 7.

(8) Onun hakkında, Markwart, *Südarmenien*, s. 529, n. 6. — Peeters, *Anal. Boll.*, XXXVI-XXXVII, s. 183 vd.'da (patrikios T'oṙnik'in babasının adı olan) Çorçaneli'nin çok kimse tarafından kabul olunan Ç'ortvanēl ile aynı oluşunu red etmektedir.

(9) Ioannes Patrikios.

(10) Şimdi Pekkeriç.

rak zikretmektedir; fakat o aynı şekilde (1) magistros Dalanos'un maktûl düştüğü aynı savaş esnasında Arablar tarafından esir edilmiş olan patrikios Ç'ortvanēl'i de bu şekilde, yani mezkûr keşişin kardeş çocuğu olarak göstermektedir. O, bu savaşı 437 (988/9) 'ye vazediyor; fakat iş aslında Damianos Dalassenos'a müteallik olup tarih de 447 (998/9) olarak tashih olunmalıdır (2). Yanlış tarihleme her halde anlatılan vekayiin birbirine karışması neticesini doğurmuştur: Ç'ortvanēl çok daha büyük bir ihtimalle 990/1 'de esir edilmiş ve 998/9'da Suriye'de maktûl düşmüş olmalıdır. Böyle olduğu taktirde o, gûya 983'de Ḥalab yanında maktûl düşmüş bulunan Kamāl ad-Dīn'in Trṭyābīl (*Ṭurtbānīl?)'ine tekabül edebilirdi (3).

(İmparator'un tertibi ile) Davit'in 31 Mart 1000'de öldürülmesinden sonra Basileios derhal kendisine kalan mirasa el koymak üzere Tarsus'dan Armenia'ya hareket etti. Antiokheia'nın valisi ve magistrosu Nikephoros Uranos onun maiyeti arasında bulunuyordu (4). İmparator Melitene, Hanźit', Balu ve Koher dağı (5) üzerinden Arşamunik'deki Erēz'e yürüdü (6). Orada Np'rkert emîri Mumahhid ad-Davla Abū Manṣūr Sa'īd ona itaat arzetmeye geldi. İmparator onu magistros yaparak Armenia IV. ve Taron birliklerine, icab ettiği zaman bu Marvān oğluna yardım etmelerini emretti. Havçiç' (7) yanında, bir zamanlar Iberia'ya ilhak edilmiş olan bölgenin sınırında, bundan bir yıl önce Konstantin kilisesinde Ḥimṣlıları (8) yakmış olan Rus yardımcı birlikleri ile Ermeniler arasında bir çarpışma vuku bularak Taik' asillerinden bir çoğu maktûl düştü. İmparator burada Abḫāz kralı Bagarat, Iberia kra-

(1) Steph. Asołik, III, 37, s. 202, 10.

(2) Rosen, *Zapiski*, XLIV, s. 248, n. a.

(3) Yukarıda s. 103, n. 3. Fakat aynı zamanda krş. Schlumberger, *Épopée*, II, s. 33. 34, n. 1. 191, ve Markwart, *Südarmenien*, s. 529, n. 6.

(4) Yaḥyā b. Sa'īd al-Anṭākī, terc. s. 252 = *P.O.*, XXIII, s, 460.

(5) Şimdiki Karer dağı (yukarıda s. 16, n. 7), Göynük suyunun sağ kıyısında, Alekrek (Lynch: Alkirak) yukarısında. Adonc, *Armeniya*, s. 16.

(6) Sonradan Aristakes'in yazdığı gibi Ekełeac'daki Erēz'e değil; krş. aşağıda İndeks'de verilen diğer yerler.

(7) Bingöl dağındaki mevkii için krş. aşağıda İndeks'de verilen diğer yerler.

(8) Krş. yukarıda s. 106.

lı Gurgēn, Vanand (Kars) Kralı Abas, Vaspurakan kralı Senek'erim ve onun (Anźevac'ik' kralı olan) kardeşi Gurgēn'i (1) huzuruna kabul ederek onlara zengin hediyeler verdi. Onlara komşu olan Arab emîrlerine mektuplar gönderilerek bunlara, Vaspurakan'a karşı yağma, ahalinin esir edilmesi, zorla haraç istemek gibi her türlü düşmanca davranış yasak edildi. Vaspurakan'a karşı gösterilen bu hususî alâka, bu hükümdarlığın sonradan ilhakının düşünülmüş ve hatta kararlaştırmış olduğu fikrini uyandırmaktadır.

İmparator, Havçiç' 'den Hark' yoluyla Manazkert ve Bagrevand'a yürüdü; burada Vałarşakert'de (2) Ani'nin ermeni kralı Gagik'i bekledi ise de bu zat gelmedi. Bundan sonra Taik' 'in öz ve asıl bölgesine teveccüh ederek burada Uḫt'ik' 'i (3) ve kalan bütün kale ve surları işgal ve bunlara Bizanslı kumandanlar tayin ettikten sonra burada kalmış olan Taik' asillerinin (4) bakıyesini, veraset anlaşmasında tesbit olunduğu gibi, beraberinde alıp buradan götürdü ve Karin (5) ve Ḥałtoyarič (6) üzerinden nihayet İstanbul'a döndü (7).

Bizans topraklarının, 1000 yılında Taik' 'in ilhakı ile ne kadar büyüdüğünü tayin edebilmek için, kuropalates Davit' 'in devletinin yayıldığı sahayı imkân nisbetinde tesbite çalışmak zorundayız. 979 'dan önce bu devletin güney hududu muhtemelen Erzurum'un kuzeyindeki Dumlu dağ ve bunu doğuda devam ettirip Basean, yani şimdiki Pasin'i kuzeyde sınırlayan silsilenin etekleri idi. Doğuda Davit' 'in arazisi 894/5 'den önce Bagrat hanedanından Mu-

(1) Bu sonuncuyu Steph. Asołik 'e göre, III, 46, s. 214, 13; Markwart *Südarmenien*, s. 473) buna şöyle diyor: "Mamafi kral Senek'erim 'e Hark' ve Apahunik' 'in ikta edilmesinden bahis yoktur". Buna ise hiç bir lüzum yoktu; zira Basileios bir zamanlar bu bölgeleri, şimdi mirasına konduğu Taik' Kralı Davit' 'e vaadetmişti.

(2) Şimdi Eleşkirt.

(3) Şimdi Oltu. Adonc, *Armeniga*, s. 25, n. 1 'de Tortum gölü yakınındaki Okhda (Lynch) 'yı da hatırlatıyor (1:800.000 ölçekli Türk haritası: Ötha).

(4) Yani Havçiç' yanında maktûl düşmemiş olan asiller.

(5) Şimdi Erzurum.

(6) Şimdi Kağdariç.

(7) Steph. Asołik, III, 43, s. 210-212. 46, s. 214, 10-20; Aristakēs, s. 4 5.

şeł'in, sonra 990/1'e kadar bunun oğlu Abas'ın hüküm sürdüğü başşehri Kars olan Vanand'a sınırlı idi (1). Muşeł zaman zaman Dvin'e de hâkim olmuş ve fakat burası bütün şehirleriyle birlikte 982/3'de Gołt'n emîri Aputlup' tarafından onun elinden alınmıştı (2). Muşeł'in kardeşi Şahanşah Aşot (ölm. 977) daha doğuda Şirak'da hüküm sürmekte olup 962'de Ani'yi kendisine başşehir yapmıştı. Bunun oğlu Smbat II. (978-989) Muşeł'in elinden Çakatk' (3)'daki Şatik kalesini almış, fakat ona yardıma gelen Taik' kralı Davit' tarafından kaleyi Muşeł'e iadeye zorlanmıştı (4). Bizanslıların yanlış anlayışa müsait bir şekilde "Iberia" olarak zikrini itiyat edindikleri Taik', kuzeyinde o zamanlar ihtiyar Bagarat II.'ın hüküm sürdüğü asıl Iberia krallığı ile hemhudut idi. Bunun torunu Bagarat III.'ı Taik' kralı Davit' ve Armenia (Ani) kralı Smbat, daha 980 yılında Abḫaz'lıların kralı olarak Kaukasos'a tayin etmişlerdi; 985'denberi o K'art'li'nin (5) de kralı ve 1000'den itibaren de kuropalates idi; "Ciket'den Gurgan'a kadar" bütün Kaukasos'a hükmediyor ve rivayete göre Atrpatakan, Şirvan ve Armenia hâkimlerinden haraç alıyordu (6). 988/9'da büyükbabasına ve Davit'e karşı sefer yaptı. Kur nehri kenarında karşısına muazzam bir ermeni ordusu çıkınca sulh ricasında bulundu. Davit' ondan Sakurēt' kalesini alarak Ani kralı Smbat'a teslim etti (7). Bagarat 1008'de babası Gurgēn'den Iberia (Gürcistan)'yı da tevarüs etti. Taik' ile K'art'li-Iberia arasındaki o zamanki sınırı tam olarak tesbit edememekteyim. Ahalc'iḫē'nin batısındaki Zarzma kiliseciğinin bânisi Sula'nın oğlu Ivanē (8)'nin kitabesi, hiç olmazsa Samc'ḫē'nin bir kısmının Skleros isyanı sıralarında Taik'e ait olduğunu kabule sevkediyor. Fakat bu düşünce yoluyla, Taik' ve Samc'ḫē arasında bulunan Klarcet'i bölgesi,

(1) Steph. Asołik, III, 17, s. 144. 20.

(2) Steph. Asołik, III, 12, s. 139, 8 vd.

(3) Kołb ve Surmari'nin bulunduğu Airarat kantonu (Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 364, Kanton 181. 447).

(4) Steph. Asołik, III, 11, s. 138, 13 vdd.

(5) Tiflis civarı.

(6) Brosset, *Hist. de la Géorgie*, I, s. 301.

(7) Steph. Asołik, III, 28, s. 191 vd.

(8) Yukarıda s. 149, n. 8.

Artanuci civarı, Şavşet'i ve Aç'ara'nın Davit' 'in devletine (Taik') ait olduğu (1) ve esas Iberia (Gürcistan, arabca Curzân)'nın bu zamanlarda sadece şimdiki Imeret'i, Mingrelia ve Guria'nın bir kaç yerini kapsadığı kararına varamayız (2). Zira aşağı Oltu çayına yakın Işḥan'daki bir kitabeye göre burada Gurgēn 1006 'da bir kilise inşa ettirmişti (3); bunun oğlu Bagarat 1014 'de, Oltu çayının kollarından birisi kenarında bulunan, Taik' kalelerinden P'anaskert'de (4) ölmüş ve Bedia'da defnolunmuştur; bu mahaller, eğer bunlar Bagarat'ın arazisine dahil değiller idi ise, hiç olmazsa hududun yakınında bulunmuş olmalıdırlar.

Buna göre, 1000 yılından beri Bizans'a ait bulunan "Iberia" aşikâr bir şekilde esas Taik', şimdiki Tao, Oltu çayının ve bunun kolu Tortum suyunun suladığı sahaya inhisar etmiş olmalıdır. Tortum yanındaki Egrek kilisesinde, bu kilisenin Bizans hizmetinde bulunan Larisa ve Makedonia patrikios ve strategosu Grigor tarafından 1007 'de inşa ettirildiğini bildiren bir kitabe bulunmakta idi (5). Davit' bütün devletini Bizanslılara miras olarak bıraktığı cihetle, o bir zamanlar Bizans'a ait olan arazi şeritlerinden başka, sadece bu küçük bölgeye sahip olmuş olmalıdır.

Gürcü Kroniki'ne (6) göre Davit', her halde memleketini mecburen İmparator'a vaad etmezden önce, yeğeni Gurgēn'in oğlu Abḥaz kralı Bagarat III. 'ı tebenni ve onu kendisine vâris tayin etmiş imiş. İmparator bu Bagarat'a Havçiç' 'de kuropalateslik ünvanını ve ileride göreceğimiz gibi bir takım arazi tevcih etmiş, buna mukabil bunun babası olan Gürcü kralı Gurgēn'i sadece magistros yapmıştır (7). Buna (8) ve her halde oğlunun böyle par-

(1) A k u l i a n, *Einverleibung*, s. 22 'de Akhalzikh ve Artanuş 'u da Tayk' 'dan saymaktadır.

(2) B r o s s e t, *Hist. de la Géorgie, add. et écl.*, s. 179.

(3) B r o s s e t - S a r g i s i a n, *Inscriptions*, s. 19, pl. IV, No 22.

(4) Şimdi hâlâ Panaskert. krş. İndeks. B r o s s e t, *Hist. de la Géorgie*, I, s. 302 vd.; W a ḫ u š t, *Description*, s. 118 vd.

(5) B r o s s e t - S a r g i s i a n, *ayn. es.*, s. 12-14. Krş. İndeks.

(6) B r o s s e t, *Hist. de la Géorgie*, I, s. 292.

(7) Steph. Asołik, III, 43, s. 210, 28 vd.

(8) Bizans düşüncesine göre bunun her hangi bir istihkar ve küçümseme mânası taşımamasına rağmen. Krş. A v a l i c h v i l i, *Byzantion*, VIII, s. 193, n. 2.

lak bir ünvanla gözleri kamaşarak Taik' üzerindeki miras haklarının büyük kısmından feragat etmiş gibi görünmesine kızarak Gurgēn ertesi yıl (1001/2) (1) Tarik' 'e girdi; fakat müstahkem Uḫt'ik' 'i zaptetmeye muvaffak olamıyarak Basean'daki Mecobk' dağı üzerinde Surp Astuacacin (2) köyünde magistros Kanikl (3) ile, onun bütün arzularına mütavaat edeceğini vaad ederek yeniden bir sulh yaptı (4). Onu bu münasebetle müphem bir şekilde τὸν τοῦ κουροπαλάτου<ἀδελφὸν> (5) Γεώργιον τὸν τῆς ἐνδοτέρω Ἰβηρίας ἄρχοντα [Kuropalates'in (kardeşi), yani iç Iberia arkhontu Georgios] tesmiye eden Skylitzes (6) Bizanslıların sulh şartlarını daha açık olarak vermektedir: O kendi memleketi ile yetinmeli, yabancı ülkelere akınlar yapmamalı ve küçük oğlunu rehine olarak vermeli idi. Buradaki ἡ ἐνδοτέρω Ἰβηρία [iç Iberia] ile her halde asıl Gürcistan değil, buna ait olan kuzey Taik' kastedilmiş olmalıdır. Bizanslılar, Iberia adını kolayca yanlış anlamaya müsait şekilde, hem Taik' ve hem de K'art'li (Imeret'i) için kullanmakta idiler. Burada Gürcü dilinde "yukarı ülke" 'de tesmiye edilen (7) "İç K'art'li" her halde hatıra gelmemelidir. Gürcüler bu zamanlarda "bu taraftaki" veya "aşağı" Tao ile Bizansa terk edilen "öbür taraftaki" (imier) Tao veya "yukarı ülke" 'yi de birbirinden ayırmakta idiler (8). Bu sonuncuya Olt'isi de (9) ait idi; buna

(1) Schlumberger (*Épopée*, II, s. 476, n. 2. 482, n. 2. 530, n. 3), Stephanos Asołik (III, 44) tarafından bildirilen olayları 1022 yılına vazederek bunları Gurgēn 'e değil torunu kral Giorgi 'ye bağlamaktadır (s 476). Fakat Stephanos Asołik 'in tarih kitabı sadece 453 ermeni = 1004/5 milâdî yılına kadar varmaktadır. Krş. Malḫasianc' (Markwart, *Südarmenien*, s. 515, n. 36). Buna nazaran Schlumberger, *ayn. es.*, s. 475, n. 1 de mesnetsiz kalıyor!

(2) Hasankale 'den 7 km kuzey doğuda.

(3) = ὁ ἐπὶ τοῦ κανικλείου [=Kanikl zamanında]; krş. Schlumberger, *Épopée*, II, s. 530, n. 3.

(4) Steph. Asołik, III, 44, s. 212.

(5) Kedren.-Skylitz., II, s. 447, 17 vdd.

(6) Eksik olan kelime Zonaras 'a göre (XVII, 7, 38, s. 557, 15 nşr. Büttner-Wobst) emniyetle tamamlanabilir; bu yer için krş. Xylander (Kedren. nşr. *C.B.*, s. 371). Fakat hakikatte Gurgēn, Davit' 'in yeğeni idi; krş. meselâ Marquart, *Streifzüge*, s. 434 'deki şecere.

(7) Markwart, *Itinerar*, s. 50, n. 100. Yukarıda s. 146, n. 20.

(8) = *superior regio*, krş. Peeters, *Anal. Boll.*, XXXVI-XXXVII, s. 17; Avalichvili, *Byzantion*, VIII, s. 181, n. 3. 198.

(9) Ermenice Uḫt'ik' (krş. s. 156, n. 3), şimdi Oltu.

mukabil civardaki şehirler, P'anaskert (1) ve hemen hudutta bulunan (2) Bana (3) artık Bagarat III. ve oğlu Giorgi I.'nin arazisinden addolunmakta idiler (4).

Ancak bundan 20 yıl sonradır ki, Gurgēn (1008) ve sonraları Iberia'ya da hükmetmiş olan Bagarat'ın ölümünden sonra (7 Mayıs 234 ermeni = 1014 milâdî P'anaskert'de ölmüştür) bunun oğlu Ap'ḫazet'i ve K'art'li kralı Giorgi eski iddialarını yenilemiştir (5). İmparator'a gelince, ondan tahta çıktığı zaman, babası Bagarat'a kuropalates ünvanıyle birlikte iktâ ettiği yerleri geri istemiş, fakat Giorgi bunu reddetmiştir (6). Bahis konusu olan yerler belki de Artan, Kola (7), Cavaḫet'i ve Şavşet' veya bu bölgelerin bir kısmı idiler (8). İmparator derhal (9) Giorgi üzerine bir ordu göndermiş fakat Giorgi bu orduyu büyük Uḫt'ik' (10) köyü yanında geri püskürtmüştür. (11). İmparator, Bulgar savaşlarıyle meşgul iken, Mısır halifesi al-Ḥākim ve Ani kralı Yovannes-Smbat ile müttefik bulunan Giorgi onun elinden hudut bölgesini (12), yani Tao ve Basian'ı koparıp aldı (13). İmparator, Bulgarların itaate alınmasından sonra 1021 yılında bizzat doğuda göründü. Philomilion'da iken, önce Ḥalab hükümdarı ʿAzīz ad-Davla'nin ricası üzerine sefer yapacağını söylemiş olduğu, Giorgi ile müttefik bulunan Mısır halifesinin ortadan kaybolduğu haberini aldı (13 Şubat 1021).

(1) Krş. yukarıda s. 158, n. 4 ve İndeks

(2) *Gürcü Kroniki*, Brosset, *Hist. de la Géorgie*, I, s. 310.

(3) Şimdi P'anak (Lynch: Penak) Oltu'nun kuzey doğusunda. Waḫušt, *Description*, s. 118-119.

(4) 1014, 1022 yıllarında. Krş. Avalichvili, *ayn. es.*, s. 198 vd.

(5) Eğer babasının Davit' tarafından tebennisi hikâyesi doğru değilse bu rivayet, o zamanlar bu iddiaları temellendirmek gayesiyle sahte olarak ortaya atılmış olabilir.

(6) Aristakēs, s. 5 vd.

(7) Ermenice Koł.

(8) *Gürcü Kroniki*, Brosset, *Hist. de la Géorgie*, I, s. 309. Krş. aşağıda s. 164.

(9) Aristakēs'in Bagarat'ın ölümünü vazettiği 1015/6 yılında.

(10) Şimdi Oltu.

(11) Aristakēs, bab 1, s. 6.

(12) Kedren.-Skylitz., II, s. 477, 4.

(13) *Gürcü Kroniki*'ne nazaran (I, s. 309) Giorgi buraları sonradan iade etmek zorunda kalmıştır.

Kamāl ad-Dīn'e göre İmparator önce Marc ad-Dibāc (1) üzerinden Suriye hudutlarına yollanmış ve burada Mısır halifesinden duyduğu korkudan kurtulmuş olan ʿAzīz ad-Davla onu Suriye'ye girdiği takdirde, ordusu ve Kilābī'lerle birlikte taarruza uğratmakla tehdid etmiş imiş (2). Fakat İmparator, Manazkird'e (3) ve Karin (4) bölgesine doğru yoluna devam etti; çünkü Giorgi ona bir elçi göndererek, İmparator Ekełeac' veya Karin'e vasıl olur olmaz yanına geleceğini vaad etmişti. Basileios bu bölgeye daha 1018 yılında "Nikomit hükümdarı" denilen birisini yollamış, bu zat büyük bir ordu toplayarak T'ēodovpōlis şehrini yeniden inşaya başlamıştı (5). Giorgi görünmeyince Basileios, Basean'a girdi, Okomi (6) köyünü ve civarı tahrip ettikten sonra ahaliyi Ḫałtik' (Khaldia) *thema*'sına yolladı. Basean'ı boydan boya katettikten sonra Vanand'da P'orak bölgesine girdi (7). Açık olarak görülüyor ki Taik''in yolsuz silsilelerini doğudan dolaşmak gayretinde idi. Bu arada Giorgi, Uḫt'ik''i yakıp yıkarak yağmaladı. Pałakac'is, şimdiki Çıldır gölü (8) kenarında, neticesi belli olmayan bir savaş vuku buldu. Bu savaşta Liparit'in oğlu, şeci bir kimse olan Eŕat maktûl düştü (9). Giorgi bunun üzerine, Ap'ḫazia'nın müstahkem kalelerine dönerken İmparator oniki (10) idarî bölgeyi tamamiyle tahrip etti (11). Bu arada "büyük ve güç geçilir nehir" e (12) kadar ilerledi; çok sayıda Gürcü öldürüldü veya esir alındı (13). *Gürcü Kroniki*'ne göre Basileios, Oltu'nun tahribinden

(1) Guilelm. Tyr.'in *Pratum palliorum*'u (XIII, 27); bak. yukarıda s. 131, n. 7.
(2) Kamāl ad-Dīn (Rosen, *Zapiski*, XLIV, s. 361).
(3) Kamāl ad-Dīn, aynı yer.
(4) Erzurum dolayında; Aristakēs, s. 9.
(5) Aristakēs, s. 8.
(6) Şimdi Ugumi, Hasankale'nin 6 km kuzey doğusunda.
(7) Aristakēs, s. 9; Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 478.
(8) Peeters, *Anal. Boll.*, L, s. 23.
(9) Kedren.-Skylitz., II, s. 572, 20: Ὀράτιος ὁ Λιπαρίτης.
(10) Ani'li Samuel'e göre: 24.
(11) Aristakēs, s. 10.
(12) Yani Mtkvari, ermenice Kur.
(13) Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī, nşr. Rosen, *Zapiski*, XLIV, s. 59, 3 vd.

sonra Kral'ı Kola (1) kantonuna kadar takip etmişti; Kronik, savaşın vuku bulduğu yeri Şirimni olarak adlandırmaktadır (2). İmparator buradan Artan (3) üzerine yürürken Giorgi, Nigal (4) üzerinden Aḫalc'iḫē civarında, Samc'ḫē'ye kaçtı. Basileios, Cavaḫet'i 'ye (5) girince Giorgi, Kur nehrinin, etrafını çevirerek aktığı Tiflis ile Boržom ılıcası arasındaki dağlık bölge T'rialet' 'i işgal etti. İmparator onu burada da takip etti. Giorgi, Kaḫet'i, Heret'i, Canaria ve Şak'i 'lerden takviye alırken İmparator, Cavaḫet'i ve Artan'a geri döndü (6). Basileios kışı, Ḫalidik (7) *thema*'sında, Trabzon'da geçirdi.

Basileios'un Tiflis yakınına kadar ilerlemesi ve savaşa ertesi yıl da devam etmek kararı, küçük ermeni devletlerinin hükümdarları üzerinde gereken tesiri yapmakta gecikmedi. Bu devletcikler bu sıralarda, 1018 (8)'de Selçukluların da girmiş oldukları Vaspurakan ile Nig idarî bölgesine türk asıllı Deylemlilerin yaptıkları akınlarla (1021) doğudan ağır surette tehdid edilmekte idiler. Giorgi'ye karşı yapılan savaşın devamını ve sonunu (1022) bildirmek üzere, Armenia'nın diğer kısmî küçük devletleri için önemli neticeler doğuran bu kışın olaylarını şimdilik atlayacağız.

İmparator, Ap'ḫazia'ya deniz yolundan da taarruz edebilmek maksadı ile Trabzon limanında bir filo vücuda getirdi (9). Giorgi filvaki yeniden Taik' 'de işgal etmiş olduğu arazinin iadesini ve

(1) Ermenice Kol, şimdi Ardahan güneyindeki Göleh bölgesi. Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 357-359; Minorsky, *Transcaucasica*, *J.A.*, 1930, s. 110, n. 3.

(2) Ermenice Şirimk' "mezarlar". Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI. s. 459. Krş. Alishan, *Airarat*, harita.

(3) Şimdi Ardahan. Waḫušt, *ayn. es.*, s. 107; Hübschmann, *ayn. es.*, s. 349; Minorsky, *ayn. es.*, s. 55.

(4) Şimdi Niala mı? Hübschmann, *ayn. es.*, s. 359 'daki Nigal 'dan ayırmak mı lâzım?

(5) Aḫalk'alak'i eyaleti.

(6) Brosset, *Hist. de la Géorgie*, I, s. 306 vd. Önce Artan 'ı doğru olarak Artahan ile bir addeden Schlumberger (*Épopée*, II, s. 486) bunu takip eden sayfada Artanuc olarak göstermektedir!

(7) Aristakēs, s. 11.

(8) Akulian, *Einverleibung*, s, 36-38.

(9) Yaḥyā b. Sa'īd al-Anṭākī, nşr. Rosen, *Zapiski*, XLIV, s. 59, 16.

İmparator'un diğer arzularının yerine getirilmesini vaad etmekte idi; fakat o aynı zamanda âsî generaller Nikephoros Phokas ve Xiphias, Armenia kralları Yovannes Smbat, Aşot III. ve Vaspurakan kralı Senek'erim'in oğlu Davit' ile ittifak etmişti. İmparator, tehlikeli isyandan haber aldığı sırada, Taik' seferine çıkmış ve Basean'da karargâh kurmuş bulunuyordu. Konstantinos Porphyrogennetos'un Μαστάτον'una tekabül edip (1) galiba Karin ile Basean arasındaki dağlık silsilenin dik yamaçlarına yakın ve her halde Araxes'in güneyinde (2) aranması icab eden kuvvetle tahkim edilmiş Mazdat kalesine çekildi. Yaḥyā b. Sa'īd al-Anṭakī'ye göre (3) İmparator'un her tarafından düşmanlar ve âsîlerle çevrilmesi teşebbüsünün ruhu Fāris veya Fārzis tarzında okumak taraftarı olduğum "Vezīr R-fāẕs" (4) idi. Çünkü en nüfuzlu şahıslardan biri olarak 1000 yılında imparatorluk hizmetine girmek zorunda kalmış bulunan Pherses isyanda mühim bir rol oynamakta olup, onun bu sıralarda Giorgi tarafından büyük bir devlet memuriyeti ile mükâfatlandırılmış olduğu anlaşılmaktadır. Damadı Andronikē ile birlikte o, Giorgi'ye Taik' kralı Davit''in Ḥałtoyaṙiç'e kadar eskiden sahip olduğu bütün araziyi vaad etmiş idi. Anadolu'da isyanın çökmesinden sonra bunların her ikisi de bir süvari birliği tarafından esir edilerek Ḥałtoyaṙiç'de idam olundular. (5). Bu arada İmparator, Basean'ı boydan boya geçmiş olup bir aydan fazla bir süreden beri bölgenin doğu kenarında Salk'ora'da (6) karargâh kurmuş bulunmakta idi. Burada yeniden beyhude olarak Giorgi ile, "Kuropalates'in mülkünden haksız olarak işgal etmiş olduğu üç kaleyi, bölgeleriyle birlikte" iadesi için müzakerelerde bulundu. Bahis konusu yer muhtemelen Gürcü dilinde adı (Sami

(1) Konst. Porph., *de adm. imp.*, s. 203, 20. 204, 12. 15. 205, 2.

(2) Krş. yukarıda s. 78, ve aynı s. n. 2.

(3) Yaḥyā b. Sa'īd al-Anṭākī, nşr. Rosen, *Zapiski*, XLIV, s. 61, 22.

(4) İbn al-Aṯīr, IX, s. 372'de (Li) fārīt şeklinde yazılmış olan bu isim, Schlumberger'in de (*Épopée*, II, s. 526, n. 1) kabul etmiş olduğu gibi Rosen'in (*Zapiski*, XLIV, s. 375, n. 381) verdiği Liparites şeklinde değil.

(5) Aristakēs, s. 15.

(6) Alishan (*Ararat*, s. 16. 36 ve harita; buna göre Hübschmann'ın haritasında da böyle, *Idg. Forsch.*, XVI)'a nazaran Salk'ora, Aras kenarında, Sarküli dağının aşağısında, Delibaba'nın kuzeyindedir.

c'iḫē) "üç kale" mânasını taşıyan (1) Samc'ḫē arazisidir.

İmparator, Salk'ora'dan Şłp'a'ya yürüdü; Giorgi ona burada beklenmedik bir şekilde taarruz etti, fakat imha olunurcasına bozguna uğratıldı. Giorgi bunun üzerine İmparator'un taleplerini kabul etti. İmparator terk edilen araziyi işgal ettikten sonra Giorgi'nin üç yaşındaki oğlunu rehine olarak yanında götürdü (2). *Gürcü Kroniki* (3) Abḫāz devletinin arazi kayıplarını daha tam olarak kaydetmekte ve bunları üç kategori halinde sıralamaktadır:

1. Daha önce teslim edilmiş olan bir kaç müstahkem kale,

2. İlk teslim edilişte olduğu gibi (şu halde Giorgi'nin bu arada istirdad etmiş olduğu) takriben 14 diğer kale.

3. Kuropalates Davit' 'in Tao, Basian (Cod. T ilâve: Artan ve Kola) Cavaḫet'i ve Şavşet'i 'deki arazileri.

Bundan, Cavaḫ'a kadar büyük ve birbiriyle irtibatlı bir bölgenin evvelce Davit' 'in devletine ait olduğu neticesini çıkarmak şüphesiz yanlış olurdu. Çünkü 1000 yılı için bundan hiç bahis yoktur. Daha ziyade burada bahis konusu olan sadece, kendisine terk edilmesi mukabilinde Giorgi'nin, eline esir düşmüş olan Yovannes-Smbat'ı serbest bırakmış olduğu (4) üç kaleler civarı veya İmparator'un bir zamanlar Giorgi'nin babası Bagarat'a kuropalates ünvanıyle beraber iktâ ettiği arazidir (5). Büyük bir arazi parçasının Bizans devletine ilhakı ise pek düşünülemez (6). Görünüşe göre sadece yabancı toprak içinde *enklav*'lar halinde bazı kaleler işgal olunmuşlardır; bunlar kuzeyde, Şavşet'i dağındaki (7) Şavşet', Ardahan (8) ve Aḫalk'alak'i kuzeyinde, Cavaḫ'daki bir hatta, yani takriben 41° 31′ paraleline kadar uzanan bir arazi üzerinde

(1) Waḫušt, *Description*, s. 74 - 75: "trois citadelles" [= üç kale]. Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 354, not: belki de bunlar şu üç Oźrḫē, Cuarisc'iḫē ve Lomsiant'a kaleleridirler (Brosset. *Hist. de la Géorgie*, I, s. 68. 273; Marquart, *Streifzüge*, s. 426).

(2) Aristakēs, s. 17 vd.

(3) Brosset, *Hist. de la Géorgie*, I, s. 309.

(4) Aristakēs, s. 8.

(5) Krş. yukarıda s.158, n. 7; s. 160, n. 6.

(6) Avalichvili başka türlü düşünüyor (*Byzantion*, VIII, s. 200).

(7) Acara ve İmerḫevi arasında.

(8) Ermenice Artan; krş. yukarıda s. 162, n. 3 ve 6.

dağınık olarak bulunmakta idiler. Bunlar arasında ise kral Giorgi'ye bırakılan kiliseler, köyler ve diğer meskûn mahaller bulunmakta idiler (1). Bu zamandan itibaren Kars (Vanand) ve Ani (Şirak) krallıkları batıda ve kuzeyde, kifayetli tabiî mânialara malik olmadan Bizans arazisine hemhudut olmuşlardır (2).

İmparator, Şłp'a'dan daha 1022 yılı sonuna doğru Armenia yolu ile güney doğu istikametinde bir sefer yaparak büyük Her ovasında karargâh kurdu. Muhtemelen Her emîri, İmparator'un 1000 yılında Vaspurakan'a sataşmamak hususunda verdiği emre (3) muhalif hareket etmişti. Aynı Her adını taşıyan baş şehir Azerbaycan'daki, arabca Ḫuvay (4), şimdiki Ḫōy'a (5) tekabül eder. Basileios muazzam bir mancınık inşa ettirdi ki, bu sonraları Bałeş'e (6) götürülmüş ve Tuğrulbey tarafından 1054/5'de Manckert kuşatmasında kullanılmıştır (7). Her emîri itaatini bildirerek haraç vermeyi teklif etti. Vaspurakan üzerinden geri dönüş esnasında yaylânın buz gibi soğuk kışına tutulan ve Her ahalisi tarafından baskına uğratılan Bizans ordusunun büyük bir kısmı mahvoldu (8). Bu sefer hiç şüphesiz, bir yıl önce elde edilmiş olan Vaspurakan'ı emniyete almak gayesini taşımakta idi. Bu önemli ilhakı ve Armenia'nın daha sonraki elde edilmesi hususunun evveliyatını daha yakından müşahede etmek üzere şimdi 1021/2 kışında Trabzon'da cereyan eden olaylara dönüyoruz.

(1) Brosset, *Hist. de la Géorgie*, I, s. 309.

(2) Pontos sahilinde 'Ανακουφή Abazaların hudut kalesi idi; burası kraliçe 'Αλδή tarafından 1034'de İmparator'a terk edildi. İmparator bunun mukabilinde kraliçenin oğlu Demetrios'u magistrosluğa yükseltti. (Kedren.-Skylitz., II, s. 503, 11). Anakuphe aynı isimdeki ırmağın munsabında bulunan antik Apsaros (41° 24' parelelin aşağısında), şimdiki Hopa (Peeters, *Anal. Boll.*, XXXVI-XXXVII, s. 116, § 51, n. 7)'dır; bunu yanlış olarak Nikopsis'le bir tutmuşlardır (Brosset, *Hist. de la Géorgie* I, s. 61, n. 3; Marquart, *Chronologie*, s. 88, n. 3; Peeters, aynı yer).

(3) Krş. yukarıda s. 156.

(4) Ermenice Atrpatakan.

(5) Markwart, *Südarmenien*, s. 208, n. 1 (s. 205'den).

(6) Şimdi Bitlis.

(7) Urfa'lı Mateos, s. 119 aşağıda = terc. s. 100.

(8) Aristakēs, s. 18.

Armenia-Ani kralı (1018-1041) Yovannes-Smbat (1) Bizansa karşı yapılan savaşta Giorgi'nin müttefiki idi (2). Memleketinin başına eski Gürcü müttefiklerinin 1021'de uğradıkları aynı korkunç akıbetin gelip çatacağından endişe ederek 1022 yılının başlarında katholikos Petros'u Trabzon'a, İmparator'un yanına yolladı (3); Skylitzes'e göre Petros, Ani'nin anahtarlarını ona teslim etti. İmparator bunun karşılığında Yovannes'i magistros ve ömrü boyunca Ani ve μεγάλη Ἀρμενία [Büyük Armenia] valisi yaptı; fakat ondan, ölümünden sonra bütün devletinin Bizansa geçeceğine dair bir ἔγγραφον γραμμάτειον [yazılı vesika] talep etti (4). Filvaki Kral sadece Şirak'a, yani başşehri Ani'nin arazisine malik bulunmakta idi; fakat İran'a ve Gürcistan'a doğru (şu halde doğu ve kuzeyde) devletin diğer kısımları üzerinde hüküm süren (5) kardeşi Aşot'un da, hükümdarlığının başlangıç devresinde, İmparator'un yanına gittiği ve ancak Bizans birliklerinin yardımı sayesinde kendisine düşman olan komşularına karşı korunmak imkânını bulmuş olduğu zamanlarda, buna benzer taahhüdleri kabul etmiş olması icab eder (6).

Bizans, Ani Kralları ile yaptığı anlaşmanın meyvelerini ancak 1045'de toplarken, Vaspurakan devletinin akıbeti daha 1021/2 kışında belli olmuştu. Basileios, Trabzon'da kışladığı esnada Asfaracân kralı (7) Sanḥārīb ve "onun komşusu İbn ad-Dayrānī" devletlerini, satmak suretiyle, ona devrettiler (8). Bu sonuncu ile Senek'erim'in yeğeni, Anźevec'ik' kralı Gurgēn (ölm. 1003/4)'in oğlu ve halefi Derenik kastedilmiştir (9).

(1) Ἰωβανεσίκης.

(2) Kedren.-Skylitz., II. s 557, 2.

(3) Katholikos Petros'un orada gûya göstermiş olduğu rivayet edilen mucizeler, ona ancak zamanla uydurularak izafe edilmiştir (Akulian, *Einverleibung*, s. 59, n. 2). Son mucizesini 1900 yılında, Schlumberger'in yardımı ile (*Épopée*, II, s. 492) Trabzon şehrini, kendisine 85 km den daha az uzak olmayan Çoruh kenarına nakletmek suretiyle göstermiştir!

(4) Kedren.-Skylitz., II, s. 557, 10 vd.

(5) Aristakēs, bab 2, s. 7.

(6) Aristakēs, s. 8; Wardan, s. 92; Akulian, *Einverleibung*, s. 56.

(7) Yani Vaspurakan hükümdarı Senek'erim.

(8) Yaḥyā b. Sa'īd al-Anṭākī, nşr. Rosen, *Zapiski*, XLIV, s. 59, 10 vdd.

(9) Akulian, *Einverleibung*, s. 41 vdd.

Senek'erim kardeşi Gurgēn ile müştereken Vaspurakan üzerinde hüküm sürmüş, kendisi bizzat Rştunik''e, Gurgēn ise daha güneydeki Anźevac'ik''e sahip bulunmuşlardı. Gurgēn'in ölümünden sonra (1003/4) o, bütün devleti üzerine aldı (1). Bununla beraber Gurgēn'in oğlu (2) Derenik daha sonraları Anźevac'ik''de bağımsız olarak hüküm sürmüş olmalıdır. Bizansa satışın sebepleri olarak muhtelif kayıtlar bazen Türk Selçukluların (3), bazen İranlı Deylemlilerin, yani Azerbaycan'ın Deylemli emîrinin, bazen Arabların akınlarını zikretmektedirler. Bu sonuncularla yine Ḫuvay Şeyhleri ve kendilerinden Stephanos Asołik'in bahsettiği (4) diğer komşu emîrler kastolunmuş olacaktır (5).

Bizansa terk olunan arazinin mesahasını elde etmek isterken bu zamanın siyasî bir teşekkülü olan Vaspurakan'ı, bu adı taşıyan büyük ermeni eyaletinin en geniş şekliyle, yani Korçaik' ve Persarmenia ile birlikte bulunduğu haliyle, mukayese ve idantifiye edemeyiz (6)! Mamafi bazı müellifler Bizansa terk edilen şehir, köy ve kaleler hakkında çok büyük rakamlar veriyorlar. Urfa'lı Mateos'a göre (7) bunlar 72 kale ve 4.000 köydür. Her halde Urfa'lı Meteos'a irca edilmesi gereken (8) 25. Mareri için kaleme alınmış bir Yaysmavurk' (Menaia) metni 72 kale, 3040 köy ve 10 şehirden bahsediyor ki, bu sonuncuların adları da verilmektedir; fakat Markwart'ın (9) gösterdiği gibi bunların listesi ancak 12. asra ait olabilir ve bizim için kıymetsizdir. Aynı şekildeki sayıları

(1) Ked.en.-Skylitz., II, s. 464, 11 : Σεναχηρεὶμ ὁ τῆς Ἄνω Μηδίας ἄρχων, ἣν Ἀσπρακανίαν ὀνομάζουσι σήμερον [Bugün Asprakania tesmiye olunan yukarı Media arkhontu Senakherim].

(2) Senek'erim'in gûya uydurma olan kardeşi değil (Rosen, *Zapiski*, XLIV, s. 374, n. 376)! Krş. Akulian, *Einverleibung*, s. 41 vd.

(3) Alishan, *Širak*, s. 148'de bulunan 1029 yılından kalma bir kitabeye göre Vasak Pahlavuni "Türklere karşı savaş"'da maktûl düşmüştür.

(4) Steph. Asołik, III, 43. 46, s. 211, 22. 214.

(5) Krş. Akulian, *Einverleibung*, s. 36-38.

(6) Meselâ görünüşe göre Vaspurakan'ı Ararat ve Siunik''e, Aras'ın çok ötesine kadar Ḫoy ve Marand vs.'ye teşmil eden Schlumberger (*Épopée*, II, s. 503) gibi:

(7) Urfa'lı Mateos, s. 49.

(8) Markwart tarafından yayınlanmıştır, *Südarmenien*, s. 465.

(9) Markwart, *Südarmenien*, s. 466 vdd.

Ani'li Samuel de veriyor (1). Bunlara mukabil Yaḥyā b. Sa'īd al-Anṭākī'nin kıymetli kaydı şöyledir (2): "Bu sıralarda (İmparator Ṭarābizunda 'da bulunurken) Asfurcān kralı Sanḥārīb bütün kalelerini, saraylarını ve bütün Asfurcān arazisini imparator Bāsīl'e terk etti. Aynı şekilde onun komşusu olan İbn ad-Dayrānī de kale ve saraylarını devretti ve İmparator bütün bunları devletine ilhak eyledi. Sayı olarak bunlar 40 kale ve saraydan fazla idiler. İmparator burada bir katepanoluk kurdu (3), kalelere birlikler yerleştirdi ve bunları valilerin emrine bıraktı". Biz elbette, inanmaya en lâyık olan bu sayıdan da İmparator'a devrolunan arazinin genişliği hakkında kesin hükümler istihraç edemeyiz.

Vaspurakan o sıralarda kuzey batıda, 1000 yılından beri Bizansa ait olan Hark' ve Manckert ile birlikte Apahunik' arazisine hemhudut idi. Batı sınırını Van gölü teşkil etmekte idi. Bunun kuzey kıyısındaki Ostan (4) da Vaspurakan'a ait idi. Güneyde burası, Hayoc'ẓor'un güneyinde, Bohtan suyu ve kolu Maryem suyunun kaynadığı bölgede olup merkezi 867/8 (5) civarında Kasrik suyu veya Norduz çayı kenarında bulunan Kangvar kalesi (6) olan Anẓevac'ik', arabca az-Zavazān ile hemhudut idi (7). Küçük Ałbag idarî bölgesindeki Cūlamerk (ermenice Cłmar) ve Sring kaleleriyle yukarı Zab vadisi Korçaik' (8) eyaletine ait bulunurken, Hadamakert (9) ve Ḥōṣāb (10) ile birlikte büyük Ałbag, Vaspurakan içinde kalmakta idi. Doğuda şimdiki Türk-İran hududunun geçtiği dağ yamaçları sınırın büyük kısmını teşkil etmekte idi.

(1) Ani'li Samuel, nşr. Waṙaršapat (1893), s. 104. Krş. aynı zamanda Prud'homme, *Arisdagues*, 32, not (= *Revue de l'Orient, de l'Algérie et des Colonies*, XVI, 1863, s. 44, not). Akulian, *Einverleibung*, s. 38 vd.

(2) Yaḥyā b. Sa'īd al-Anṭākī, nşr. Rosen, *Zapiski*, XLIV, s. 59, 9-14.

(3) Arabca Ḳaṭabāniya.

(4) Rştunik' 'de; arabca Vasṭān.

(5) Thomas Arcruni, III, 15, s. 209 = terc. Brosset, s. 167'de 857/8 (306 ermeni yılı) yerine böyle okunmalıdır: krş. Markwart, *Südarmenien*, s. 367 vdd., n. 1.

(6) Arabca Kinkivar, şimdi Kengever.

(7) Markwart, *Südarmenien*, s. 372-277.

(8) Markwart, *Südarmenien*, s. 206.363.

(9) Süryanice Bēṯ-Bagāš, şimdi Başkale, Markwart, *Südarmenien*, s. 426.

(10) Şimdi Ḫoşāb veya Mahmudiye. Markwart, *Südarmenien*, s. 422.

Ḫuvay (1), Salamās (2) ve Zarāvand (3) Azerbaycan'a ait idiler (4). Sadece Vaspurakan'ın en kuzey doğusunda bulunan idarî bölgesi Çvaş veya Çvaşŕot, Araxes'in yakınına kadar varmakta idi (5). Senek'erim'in krallığı işte bu genişliğe sahip bulunmuş olmalıdır. Vaspurakan hükümdarlarının baş şehirleri, Rştunik''de bulunan Ostan ile Van idiler.

Markwart (6), H. F. Amedroz'a (7) uygun olarak, kızı Mervan oğullarından Abū ʿAlī al-Ḥasan (991-996) ile evlenen Sanāsuna (Sasun) kralı Sanḥārīb'in Vaspurakan kralı Senek'erim ile aynı şahış olmasını muhtemel addediyordu. Fakat İbn al-Azraḳ'ın, böyle olduğu taktirde onu neden Asfurcān kralı veya Asfurcān ve Sanāsuna kralı Sanḥārīb tesmiye etmediği güç anlaşılabilir bir keyfiyet olduğu gibi, çoktanberi Bizansa ait olan Taron 'un ötesindeki bölgelerin Vaspurakan'a ait bulunmaları da hemen hemen hiç düşünülemez. Markwart'ın (8) Sasun'un Senek'erim'in arazisine aidiyetini ispat vesikası olarak zikrettiği Yaysmavurk' 'daki parça, bizzat Markwart'ın da gösterdiği gibi "sunî olarak düzenlenmiştir". Sasun hükümdarının Vaspurakan kralı ile aynı adı taşıması ve belki de onun bir akrabası (Arcruni'lerden) olması daha muhtemeldir. Bu adın Sasun'da mevcudiyeti hayret uyandırıcı olmazdı; zira burada da bölge adının eski şekli olan Sanasun, Ahd-i Atîk'deki Senaḥerib'in oğlunun adı olan Sanasar ile alâkalı addolunmakta idi (9). Başka yerlerde de bu adda hükümdarlar görülmektedir: meselâ o sıralarda P'arisos'da Haykazi ailesinden Senek'erim adında birisi (ölm.1003/4) hüküm sürmek-

(1) Şimdi Ḫoy.

(2) Şimdi Salmās.

(3) Salmās'ın doğusunda. Markwart, *ayn. es.*, s. 205, n. 1.

(4) Markwart, *Südarmenien*, s. 205 vdd., n. 1. Hududu, Kotoroc' veya Kotor, arabca Ḳaṭvar (İbn al-Azraḳ, Amedroz, *J.R.A.S.*, 1902, s. 793; krş. Marquart, *J.R.A.S.*, 1909, I, s. 172), şimdiki Kotur kalesiyle birlikte Enźabic' vadisi (źor) teşkil ediyordu.

(5) Markwart, *Südarmenien*, s. 206, not.

(6) Markwart, *Südarmenien*, s. 464. 473, 490.

(7) İbn al-Azraḳ (Amedroz, *J.R.A.S.*, 1903, s. 138, n. 1.).

(8) Markwart, *Südarmenien*, s. 465 vdd.

(9) Markwart, *Südarmenien*, s. 209, n. 3.

te idi. (1). Barhebraeus (2) daha sonra başka bir münasebetle umumi mahiyette Sinakhārīmāyē, yani Sanḥerib ahfadının Armenia'dan hicretlerinden bahsetmektedir.

Basprakania katepanoluğuna, görünüşe göre, kısmen Malazgirt gibi daha evvelce Bizansa ait olmuş, kısmen Arçēş ve Berkri gibi sonradan zapt edilmiş bulunan Banū Ḳays (ermenice Kaysikk') şehirlerinden bir çoğu da ilhak edildiler.

Arçēş ve civarı Basprakania'nın ikinci katepanosu Nikephoros Komnenos (1023? - 1026) tarafından zapt olundu (3). Berkri'yi ancak katepano Konstantinos Kabasilas H. 425 (26 Kasım 1033 - 13 Kasım 1034) (4) yılında İranlı Abu'l-Haycā b. Rabīb ad-Davla'nın elinden almıştır. Bu sonuncunun amcası olan Azerbaycan emîri Vahsūẕān b. Mamlān onunla bozuşmuş ve kaleyi Bizanslılara teklif etmişti (5). Şehre garnizon olarak bir süvari bölüğü verildi; valiliğe ermeni Ganźi tayin olundu; fakat bu zat, İranlı reisler arasındaki anlaşmazlığa güvenerek, iaşe maddelerini temin için garnizonun birlikleriyle kaleden çok uzaklara kadar gidip Arcak yanında karargâh kurdu. Bu durumu, Berkri'de esir olarak muhafaza altında bulundurulan Ḥtrik şehri hâkimi, beklenmedik bir şekilde — İbn al-Aṯīr'e göre Halife'nin arzusu üzerine — birbiriyle anlaşmış bulunan İranlı birliklerin reislerine bildirdi ve bunlar kaleyi tekrar kuşattılar. Rivayete göre 24.000 kişilik Bizans garnizonu ile süratle geri dönmüş olan Ganźi bütün birlikleriyle beraber öldürüldü. Ancak ertesi yıl (1034/5) Berkri yine imparatorluk birlikleri tarafından muhasara ve İranlıların serbestçe çekilip gitmelerinden sonra tekrar elde edilebildi (6). Skylitzes (7) buna aykırı olan haberinde, kendisine göre Babylon (Bagdad)'ın

(1) Steph. Asołik, III, 17. 48.

(2) Barhebr., *Chron Syr.*, nşr. Bedjan, s. 198.

(3) Aristakēs, bab 5, s. 21.

(4) Urfa'lı Mateos, s. 75: 485 ermeni yılı = milâdî 1036/7. Gelzer'in yazdığı gibi (*Ungedr. Texte*, s. 584) "Buna ilâve olunabilir ki, Berkri'de bir piskoposluk tesisi 1058'den öncesi için düşünülemez" ise burada 1058 hiç şüphesiz 1038 rakamında yapılan tabı' hatasıdır, krş. Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 583!

(5) İbn al-Aṯīr, IX, s. 297 vd.

(6) Aristakēs, bab 9, s. 28 vd.

(7) Kedren.-Skylitz., II, s. 502 vd.

hemen yakınında bulunan (!) Περκρίν şehri hâkimi olarak Arab 'Αλείμ' i zikretmektedir. Patrikios ünvanına ve makamına ve başka mükâfatlara nail olmak ümidiyle bu zat şehri İmparator'a teslim etti. ὁ Χρυήλιος lâkabını da taşımakta olan patrikios Νικόλαος ὁ Βούλγαρος kaleyi teslim aldı. Fakat Alīm'in oğlu İstanbul'dan ümit olunan mükâfatı elde edemeden dönünce Alīm gizlice komşu İranlılarla bir komplo hazırlayarak Khryselios'un dikkatsizliği sayesinde geceleyin kaleyi eline geçirdi ve 6.000 Bizans askerini öldürdü. Ancak pek az sonra patrikios Νικήτας ὁ Πηγονίτης buraya gönderilerek Rus ve Bizanslılardan müteşekkil bir ordunun yardımiyle şehri aldı ve Alīm ile oğlunu öldürdü.

Berkri, Arçēş ve Arckē 1054/5 yılında Selçuklu sultanı Tuğrulbey tarafından zapt olundukları cihetle (1), bizi Vaspurakan'daki Bizans arazisinin büyüklüğü hakkında en iyi şekilde tenvir eden ve aşağıda mufassalan üzerinde duracağımız Keltzene ve Taron piskoposlukları *Notitia*'sı 1036 ile 1054 yılları arasındaki devreye ait olmalıdır (2).

Senek'erim (Σεναχυρείμ) memleketinin satışıyle sadece magistros ünvanını (3) ve tazminat olarak Sebaste'den Fırat'a kadar olan araziyi, Larissa, Abara (4) ve diğer şehirlerin arazisini elde etti. Oğlu Davit' rivayete göre İmparator'un emriyle Nikephoros Phokas'ı öldürmüş ve buna mükâfaten Kappadokia'da Kaisareia, Tzamandos ve Gavadanēk (Γαβαδονία) bölgesini almış imiş (5).

Eğer Skylitzes (6) İmparator'un daha 1015 yılında silâh kullanabilen efradı Moglena'dan Asprakania (Vaspurakan)'ya naklettirdiğini yazıyorsa, bununla her halde ya sonradan görünüşe göre Vaspurakan'a ilhak edilmiş olan Manckert kastolunmuştur veya

(1) Aristakēs, bab 16, s. 62. 71: Urfa'lı Mateos, s. 118 = terc. s. 98.

(2) Markwart, *Südarmenien*, s. 470; krş. aşağıda İndeks'de verilen s.

(3) Anonymos, λόγος, νομθετητικὸς πρὸς βασιλέα (Kekaumenos, nşr. Wassiliewsky ve Jernstedt, s. 96, bab 245).

(4) Mevkii için krş. Ramsay (Schlumberger, *Époée*, II, s. 502, n. 1) ve yukarıda s. 52 vd.

(5) Smbat Sparapet, *Kronik*, s. 48; Schlumberger, *Épopée*, II, s. 519, n. 2 ("Khodovanik',,). Γαβαδονία (Nikephoros Bryennios, s. 63) Süryanilerce "Gābadānia, yani Dāvālū,, adını taşır (Mich. Syr., III, s. 311 = Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 321; bu Kayseri ve Erciyas güneyinde bugünkü Develi'dir.

(6) Kedren.-Skylitz., II, s. 462, 4.

bu Bulgarlar önce umumiyetle doğuya (1) ve ancak 1022'den sonra kesin olarak Vaspurakan'a naklolunmuşlardır.

Armenia (Ani) (2) arazisinin devlete ilhakının ön safhasını yukarıda tasvir etmiş bulunuyoruz. Ani (Şirak) ve Kars (Vanand) devletleri 1022'den beri güneyde (Vaspurakan ve her halde de Bagrevand), batıda (Taik') ve kuzey batıda (Koł, Artan ve Cavaḫ kaleleri) Bizans arazisi ile çevrilmiş bulunuyorlardı. Ani'nin kuzey doğusunda, takriben 30 km mesafede, 11. yüzyılda meydana gelmiş olup Kiurkikeank''ların Bagratuni hanedanı hükmünde bulunan küçük (Gugark') devletinin merkezi Loŕi veya Loŕē vardı. Bunun güneyinde, o sıralarda yine müstakil bir devlet olan Siunik' hemhudut bulunmakta idi. Şirak'ın güney doğusunda Araxes vadisinde, komşu Azerbaycan valisinde kendilerine kuvvetli bir dayanak bulmuş olan Dvin ve Gołt'n emîrleri oturmakta idiler.

Kral Yovannes-Smbat ve kardeşi Aşot IV. 1041 yılında öldüler. Bunların üçüncü kardeşleri olan Abas (3) daha önceleri maktûl düşmüş olmalıdır. Fakat bunların devleti hemen Bizansa intikal etmedi. Yovannes'in yeğeni Gagik II. daha 490 ermeni yılında (1041/2) (4) tahtı eline geçirerek ona üç yıl müddetle sahip kaldı (5). Büyük bir Bizans ordusu Ani önünde Aḫurean'da Vahram Pahlavuni tarafından bozguna uğratıldı (6). Bundan iki yıl sonra imparator Konstantinos Monomakhos (1042-1054) Gagik'den, amcasının Basileios'a yaptığı γραμματεῖον [mukavele] mucibince Anion (Ani)'u ve bütün μεγάλη Ἀρμενία [büyük Armenia]'yı talep etti. Gagik kendisini onun vassali (δοῦλος) addetmekle beraber hükümdarlığından vazgeçmek istemediği için İmparator, o sırada Iberia'nın idaresini deruhde etmek üzere olan Mikhael βέστης ὁ 'Ιασίτης'e onun üzerine sefer etmek emrini verdi. Iasites hiç bir şey yapamayınca İmparator παρακοιμώμενος (7) πρόεδρος ὁ δομέστικος

(1) Aristakēs, bab 1, s. 5.

(2) Kedren.-Skylitz., II, s. 557, 10: μεγάλη Ἀρμενία.

(3) 1013 tarihli kitabe, nşr. Alishan, *Širak*, s. 33 (ermenice).

(4) Akulian, *Einverleibung*, s. 72, n. 1'de böyle okunmalı!

(5) Alishan, *Širak*, s. 50. 139; Prud'homme, *Arisdagues*, s. 61, n. 2 (*Revue de l'Orient*, 1863, s. 173 n. 5'e zeyl).

(6) Urfa'lı Mateos, s. 85 vd. = terc. s. 69.

(7) Ermenice Parakamanos: Urfa'lı Mateos, s. 96.

τῶν σχολῶν [Scholoi domestikosu parakoimomenos proedros] Nikolaos kumandasında büyük bir orduyu ona yardıma yolladı ve ona Aras nehri kenarındaki Τίβιον (Dvin) ve Persarmenia hâkimi 'Απλησφάρης'e (1), bu savaşa katılmasını talep eden bir mektubu teslim etmesini emretti (2). Emîrin arzusu üzerine İmparator bir yaldızlı ferman ile (3) Gagik'in elinden alacağı bütün kaleleri ve araziyi ona bırakmayı taahhüt etti. İmparatorluk ordusu Ani önünde yeniden bozguna uğrayıp Ułt'ik''e kışlamak üzere çekilirken (4) Aplesphares, Gagik'in bir çok kalesini ve arazisini zaptetti. Gagik bu arada (1044) İmparator'un yanına gitmiş fakat, nâibi Vestes Sargis her iki taraftan sıkıştırılarak ordu kumandanı Nikolaos ile sulh aktedip şehrin anahtarlarını İmparator'a teslim edinceye kadar (1045) orada alıkonulmuştu. Gagik tahtan feragate mecbur kalarak buna mukabil magistros ünvanı ve Kappadokia, Kharsianon ve Likand[r]on'da iyi gelirli çiftliklerle yetinmek zorunda kaldı (5). Kumandan Vahram Pahlavuni'nin yeğeni magistros Grigor da Bizansa gelerek (1045/6) İmparator'a Ḫurastan (6) suyu kenarında, Ełivard'ın (7) kuzey doğusunda Nig idarî bölgesinde bulunan Bcni kalesini terketmiş ve buna mukabil Micagetk''de yeni arazi ve aynı zamanda dux Mesopotamiae ünvanını elde ederek Taron, Sasun ve Vaspurakan'ın bir kısmının idaresiyle tavzif olunmuştu (8). Bcni kalesi şimdiki Erivan'ın kuzeyinde bulunmaktadır, Bunun hiç şüphesiz pek de ihtiyari olmayan terki, Dvin arazisine karşı Bizansın duyduğu iştihaya bir işaret olsa gerektir.

(1) Abu'l-Usvār, ermenice Apu-Svar, Dvin emîri. Onun hakkında krş. Markwart, *Entstehung*, s. 11, n. 1 (= *Orientalia Christiana*, XXVII, 2, 1932, No 80, s. 147, n. 1). Onu 1057 yılında Khliat emîri olarak göstermek isteyen Schlumberger (*Sigillographie*, s. 618-9), Γεώργιος 'Απλεσφάριος adlı bir kimseye ait bir mühür kaydetmekte ise de, Khliat emîri bu sırada 'Απονάσαρ idi, krş. aşağıda s. 181.

(2) Dölger, *Regesten*, I, 2, s. 6. No 870.

(3) Dölger, *Regesten*, aynı yer, No 871.

(4) Urfa'lı Mateos, s. 96 = terc. s. 78 vd.

(5) Kedren.-Skylitz., II, s. 557-559; Urfa'lı Mateos (s. 95)'a göre Kalōn-Pełat ve Pizu isimli yerler. Prof. Gregoire bunlardan birincisinde grekçe bir καλὸν πηγάδιν [bir güzel konakçağız] teşhis ediyor.

(6) Şimdi Zangi.

(7) Şimdi Eġvart. Krş. Alishan, *Ararat*, Harita.

(8) Wardan, s. 133; Dölger, *Regesten*, I, 2, s. 7. No 873. Krş. Ter-Mi-

Vestes Sargis, Iberia kralı Bagarat IV.'ın yanına giderek ona, Anberd'in istisnası ile Ani'ye tâbi dokuz kaleyi teslim etti (1). Anlaşıldığına göre Ermeniler bu bölgenin, onlara arkadan saldırmış olan müslüman Dvin emîrinin eline geçmesini, ne pahasına olursa olsun, önlemek istiyorlardı.

Ani'nin teslimini hemen müteakip sözüne sadık olmayan İmparator, Tibion hâkiminden, zaptetmiş olduğu kaleleri ve araziyi μέρη τοῦ Ἀνίου [Ani'nin bir kısmı] olarak geri istedi ve onun İmparator'un yaldızlı fermanını (Khrysobulla) hatırlatması üzerine Nikolaos, Bizanslı, Iberia'lı ve Büyük Armenia birlikleriyle ona karşı harekete geçmeye memur edildi. Nikolaos bu kuvvetleri Mikhael Iasites ve Alan asıllı Konstantinos'un emrine verdi. Aplesphares Dvin'e çekilerek (1045 sonbaharı) bütün civarı su altında bıraktı ve düşmanına aynı zamanda bir de pusu kurdu. Bizanslılar ağır bir bozguna uğradılar; bu arada Ani birliklerinin kumandanı Vahram Pahlavuni ve oğlu Grigori maktûl düştüler (2). Nikolaos ve Iasites azlolundular; İmparator Iberia'ya Kekaumenos'u dux olarak gönderdi; başkumandanlığa Nikolaos yerine Arab aslından Konstantinos adındaki hadım tayin olundu. İki yeni kumandan müstahkem başşehir Tibion'u muhasaradan istinkâf ederek, evvelce Anion'un idaresinde bulunmuş olan diğer kalelere teveccüh ettiler ve bunlardan Aplesphares'in beyhude yere kurtarmaya çalıştığı τὴν Ἁγίαν Μαρίαν καὶ τὸ λεγόμενον Ἀμπίερ καὶ τὸν Ἅγιον Γρηγόριον [Hagia Maria ve Ampier denilen yeri ve Hagios Gregorios'u] hücumla zapt ettiler (3). Tibion'a uzak olmayan φρούριον Χελιδόνιον'un muhasarası, kuşatma ordusu anî olarak batıya, âsî Leon Tornikios (1046/7 yılı) üzerine gönderildiği cihetle, başarısız kaldı (4). Bundan sonra da Türk ve Peçeneklerin devlete saldırmaları Dvin'e karşı savaşı yeniden ale almaya engel oldu.

nassiantz, *Die arm. Kirche*, s. 94'de: "[Grigor Magistros'un] Vaspurakan ve Taron'da dux olduğu sırada sūryanî katholikos'unun mektubuna cevabı". Grigor 1058 yılında ölmüştür; krş. Laskaris, *Sceau de Radomir Aaron*, *Byzantinoslavica*, III, 2, s. 408 vd. (=Extrait, s. 7 vd.).

(1) Brosset, *Hist. de la Géorgie*, I, s. 319.

(2) Aristakēs, s. 42 vd; Urfa'lı Mateos, s. 98 = terc. s. 80 (bab LXVIII.)

(3) Kedren.-Skylitz., II, s. 561, 5 vd.

(4) Kedren.-Skylitz., II, s. 561, 9 vd.

P. Peeters'in (1) göstermiş olduğu gibi Ἁγία Μαρία, ermenice Surmari veya Surb Mari, şimdiki Sürmelü'dür. Ampier, Ecmiacin'in takriben 20 km kuzeyinde Aragac'otn'daki Anberd'dir (2). P. Peeters, Hagios Gregorios'u (Aydınlatıcı Grigor'a ait mahalli hatıralara bağlayarak), Aragac'otn'daki Surb Grigori köyü (giuł)'nden ziyade Dvin'in güneyindeki Ḫor Virap addetmektedir (3); ben mevki bakımından bir müstahkem manastır olması mümkün bulunan Surb Grigori'yi tercih etmek taraftarıyım. Khelidonion adında Peeters, şimdiki Erivan kalesinin ermenice adı Cicernak-berd (Kırlangıç kalesi)'i teşhis etmiştir (4). Hagios Grigorios'un kesin olmayan lokalize edilmesinden sarfı nazar, o zamanlarda Bizansın eline geçen arazinin Aras'ın kuzeyinde ve Zangi'nin batısına vaz'ı icab eder kanaatindeyiz. Şu halde doğu sınırı bu zamandan itibaren Greenwich'den takriben 44° 30′ doğuda idi. Bununla beraber bu sınır da ancak kısa süreli oldu.

Bundan pek az sonra devletin doğu eyaletlerini her yıl kasıp kavuran Selçuklu Türklerinin akınları (5) Armenia'nın o derecede tahribini ve ahaliden yoksun kalmasını intaç etmişti ki, Bizans savaş birlikleri kuvvetli kalelere çekilmek ve bütün bölgeyi akıp gelen saldırıcı kitlelere müdafaasızca terk etmek zorunda kaldılar (6). Türklerin 1016 yılında (7) Tuğrulbey'in kardeşi ve Alp Arslan'ın babası Çağrıbey kumandasında Vaspurakan'a ve Azerbay-

(1) Peeters, *Byzantion*, VI, s. 435-440.

(2) Anberd hakkında krş. Brosset, *Hist. de la Géorgie*, I, s. 319, n. 1; Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 399. Bu her halde Biurakan ile bir add olunmalıdır; krş. Alishan, *Ararat*, s. 156-160.

(3) Steph. Asołik, II, 2, s. 76, 29. Bu her halde P'arpi ile bir tutulmalıdır. Krş. Alishan, *Ararat*, s. 159.

(4) Alishan, *Ararat*, s. 311; Peeters, *ayn. es.*, s. 438 vdd. Bizzat Erivan'ın adı olarak Peeters (*Anal. Boll.*, XXXVIII, 1920, s. 331-332), Vincentius Bellovacensis (*Speculum historiale*, XXXI, 97'deki "civitas *Laudamie*" = λατομίαι ("taş ocakları")'a tekabül etmek üzere, ermenice K'arahank'ı kabul etmekteydi.

(5) Kedren.-Skylitz., II, s. 653, 2 vd. ve daha bir çok yer.

(6) Kedren.-Skylitz., II, s. 616, 10 vd.

(7) Urfa'lı Mateos, s. 46 vdd. Tarih hakkında krş. Markwart, *Itinerar*, s. 64, n. 117. Mamafi Markwart'ın *ayn. es.*, s. 65, n. 118 'de Vaspurakan'ın satışını da bu yıla vazetmesi yanlıştır.

can'ın Deylemli emîrinin (1) 1021 yılında (2) Nig idarî bölgesine yaptıkları akınlardan sonra müslüman saldırıcılar, Armenia'da ne kadar küçük bir mukavemetle karşılaşacaklarını gittikçe daha vazıh bir şekilde anlamakta idiler. Oğuzlardan müteşekkil ordusu ile Arab Καρβέσιος (3) tarafından Sincār yanında bozguna uğratılmış olan Kutalmış, kaçışı esnasında ermeni 494 (1045/6) yılında, Pałin (4) ve T'lḫum (5) üzerinden Arçēš'e varmış ve katepano (6) Step'an'dan, arazisinden geçiş müsaadesi rica etmişti. Step'an buna mani olmaya çalışınca Kutalmış tarafından mağlûp edildi ve esir alınarak Her'e götürüldü; Urfa'lı Mateos'a (7) göre orada öldürüldü, Skylitzes'e (8) göre ise Ταβρέζιον emîrine satıldı. Kutalmış dönüşünden sonra Tuğrulbey'e, verimli Βασπρακάν müdafilerinin ne kadar gayri muharib göründüklerini hikâye etti (9). Buna, imparator Monomakhos'un, 50.000 kişilik "Gürcü ordusunu", yani Armenia'nın yerli milisini lağvederek, bu memleketi elde tutacak yerde, ona ağır vergiler vazetmek gibi meş'um bir kararı da eklendi (10).

Doğu sınırının esas dayanak noktaları Vaspurakan'da Van gölü kıyılarındaki kaleler, Malazgirt, Taik''daki kaleler ve müstahkem Ani idiler. Dikkati çekecek husus, bu müstahkem hattın arkasında hâlâ münferit bağımsız şehir devletlerinin mevcudiyetidir: Kuzeyde başşehri Kars (Ani'nin batısında) olan Vanand ki, bunun hükümdarı daha Basileios II. zamanında Bizans ile vassallik durumuna geçmişti ve güneyde emîri görünüşe göre aynı şekilde İm-

(1) Ermenice Delumk'.

(2) Markwart, *Südarmenien*, s. 517 vd.'na göre Akulian, *Einverleibung*, s. 37 vd.'daki tarihleme tashih edilmelidir.

(3) Yani Muʿtamid ad-Dawla Ḳirwāš b. Muḳallad, Musul ʿUḳaylī'lerinden.

(4) Şimdi Toroslarda Ergani'nin 24 km kuzeyinde güney Bağin (Tomaschek, *Festschr. f.H. Kiepert*, s. 138; Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 293 vd.; Markwart, *Südarmenien*, s. 246; Hartmann, *Der Islam*, IX, s. 201-205).

(5) Şimdi Tulḫum. Hübschmann, aynı yer; Markwart, aynı yer.

(6) Vaspurakan katepanosu.

(7) Urfa'lı Mateos, s. 99 = terc. s. 80 vd.

(8) Kedren.-Skylitz., II, s. 571, 10.

(9) Kedren.-Skylitz., II, s. 570, 11 - 571, 17'de tamamiyle yanlış bir tarihleme: krş. Weil, *Chalifen*, III, s. 87, n. 2.

(10) Kedren.-Skylitz., II, s. 608, 20 vdd.

parator ile müttefik bulunan Ḫilāṭ (Χλίατ) (1).

Sınır müdafaasının zayıf oluşu Bizans kumandanlarını, bir zamanlar Sayf ad-Davla'ye karşı tekrar tekrar başarılı olmuş bulunan aynı taktiğe baş vurmaya sevketti. Araxes boyunca yukarıya doğru veya Vaspurakan içinden batıya yönelen Türk orduları hiç bir mâniaya çarpmadan sınırı geçmeye bırakıldı ve bunların ancak ganimet yüklü olarak geri dönüşleri esnasında Basean veya Bagrevand civarında yolları kesildi. Filvaki 1048'de Ani ve Iberia valisi Katakalon Kekaumenos (2), Vaspurakan'daki Bulgar Aaron βέστης'e yardıma gitmiş ve bunlar ikisi birleşerek bir harp hilesi sayesinde Türk 'Ασάν'ın (3) ordusunu Στράγνα ποταμός | Stragna nehri] (4) yani Vaspurakan'ın hudut nehri olan büyük Zāb kenarında imha etmişlerdi (5). Düşmanların arta kalanı dağlar üzerinden Persarmenia'ya kaçtılar (6). Fakat İbrahim İnal (7) 1049 yılında büyük bir ordu ile yaklaşınca, Kekaumenos'un ἔξωθεν τῶν Ρωμαϊκῶν ὁρων [Bizans hudutları dışında] mücadele etme teklifi (8) red olunarak ordu Iberia'da (9) Οὐρτροῦ, Basean'daki (10) ermenice

(1) Krş. Kedren.-Skylitz., II, s. 618, 11. 619, 9 vd.

(2) Katakalon Kekaumenos hakkında krş. B ă n e s c u, *Katakalon Kêkaumènos*; M a r k w a r t, *Südarmenien*, s. 525. 529-530. 538-570.

(3) Kedren.-Skylitz., II, s. 572, 13: 'Ασὰν τὸν λεγόμενον κωφόν [sağır (?) denilen [H] Asan] = *al-Ḥasan al-Aḫras ?

(4) Kedren.-Skylitz., II, s. 574, 16.

(5) καρτέλλον 'Αραβίωνος (Dēr'in karşısında) yanındaki Στράγγας nehri hakkında krş. Hegemonius, *Acta Archelai*, bab IV, 1, s. 4, 21; bab LXVI (LV), 1, s. 95, 9; Epiphanios, *Panarion*, haeres. 66, 5, 12; nşr. H o l l-L i e t z m a n n, III, s. 25, 11 (= M i g n e, *P. Gr.*, XLII, sütun 37 C); Ps.-Callisth., II, 14 vd.; nşr. K r o l l, I, s. 81, 8. 84, 23. 85, 3. 21. 90, 18; C o n y b e a r e, *The Key of truth*, s. CI vd. (bununla s. VIII. n. 1'deki lokalizasyon hükümsüz kalıyor). H o f f m a n n ve N ö l d e k e, *Z.D.M.G.*, XLIV, s. 399 (Str. = Dicle ?) — T o m a s c h e k, *Zeitschrift für österreichische Gymnasien*, XXIX, 1878, s. 854) Strangoria istasyonunu (Geogr. Raven., s. 73, 14. 74, 7; *Tab. Peut.*: Strangira) Stranga'da aramış ve bunu şimdiki Silāb-Mastara (Ani'nin 27 km doğusunda)'ya vazetmişti.

(6) Kedren.-Skylitz., II, s. 575, 54 vd.

(7) Kedren.-Skylitz., II, s. 575, 10: 'Αβρὰμ 'Αλείμ.

(8) Kedren.-Skylitz., II, s. 575, 15.

(9) Kedren.-Skylitz., II, s. 576, 4: πεδιάδα ἐγ χωρίως Οὐρτροῦ λεγόμενον [Urtru denilen ova] (Cod. Coisl. 133'da böyle = Skylitz.; Kedren.: 'Οσοῦρτρον).

(10) M a r k w a r t, *Entstehung*, s. 29, n. 2 = *Orientalia Christiana*, XXVII,

Ordoru, Ordru, Gürcüce Ordro'ya (1) geri çekildi. Türkler Vaspurakan ve Basean içinden Vałarşavan'a (2) ve Karin bölgesi içinden batıda Ḫałtik' 'e, kuzeyde Sper ve Taik' ve Arşarunik' kalelerine, güneyde Taron, Haşteank' ve Horźean'a kadar ilerlediler. Sisak'a da girdiler. Mananałi'de Smbat'ın kalesini (3) hücumla zapt ettiler. Türkler nihayet Karin idarî bölgesinde Arcn'a (4) gelerek burasını yağmaladılar ve yaktılar. Ancak bundan sonradır ki Bizans ordusuna döndüler. Bizans ordusu müstahkem karargâhından çıkmış olup üzerinde Καπετροῦ, ermenice Kaputṙu (5) kalesinin inşa edilmiş olduğu Arcovit idarî bölgesinde (6) Basean'da (7) bir tepenin eteklerinde ordugâh kurmuştu. 18 Eylül 1049'da yapılan savaşta Türkler her ne kadar geri püskürtüldülerse de, yardımcı Iberia (Gürcü) birliklerinin kumandanı Liparites bunların eline esir düştü (8). Türkler pek az sonra yeniden εἰς τὸ λεγόμενον Καστροκώμιον [Kastrokomion denilen yere] ilerlediler ve Bizans kumandanları bunun üzerine eyaletlerinin başşehirleri olan Ἴβαν (9) ve Anion'a çekildiler (10). Bundan sonra İbrahim ordusuyla yurduna döndü.

2, s. 165, n. 2.

(1) Brosset, *Hist. de la Géorgie*, I, s. 323.

(2) Basean'da. Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 469.

(3) Ermenice Smbatay-berd.

(4) Kedren.-Skylitz., II, s. 577, 11: κωμόπολις Ἄρτζε (Theodosiupolis yakınında). Bilindiği gibi Arcn ahalisi o sırada Ḳālīḳalā (Theodosiupolis, Karin)'ya hicret etmiş olup burası bundan itibaren Arzan ar-Rūm, şimdi Erzurum, adını taşımıştır. Lynch'in haritası Erzurum'un 15 km kuzey batısında "Kara-ars (Site of Arzen ?)" adında bir yer işaret etmektedir.

(5) Kedren.-Skylitz., II, s. 577, 7-578, 16; Aristakēs, bab 11 vd. s. 44-58; Urfa'lı Mateos, s. 102 vd., = terc. s. 83 vd.

(6) "Ayılar vadisi".

(7) Kedren.-Skylitz., II, s. 578, 19; Urfa'lı Mateos, s. 107 = terc. s. 87; Markwart, *Entstehung*, aynı yer.

(8) Zonaras'a göre (XVII, 25, 23, cild III, s. 639, 9 nşr. Büttner-Wobst); "akşama doğru" περὶ βουλυτόν; bundan bir yer adı çıkarılmak istenmiştir. Hatta St.-Martin (*Mém. sur l'Arménie*, II, s. 207, n. c.)'de şöyle yazıyor: "Liparitès attaqua *sur le soir* près d'un lieu appelé Boulytus" ! [Liparites akşama doğru Boulytus denilen bir yerde hücum etti !].

(9) Ermenice Van, arabca Vān; krş. ayrıca İndeks.

(10) Kedren.-Skylitz., II, 580, 3-10.

Silâhların dört yıllık susmasından sonra bizzat sultan Tuğrulbey 1054/5'de Armenia'ya sefer etti. Arçēş ve Berkri kalelerini alarak (1) Apahunik' ovasında Manazkert önünde ordugâh kurdu (2). Buradan o da üç istikamete kuvvetler sevketti: kuzeyde Ap'ḫazia kalelerine karşı, Parḫar (3) dağlarına ve Kafkaslara kadar; batıda Çanet' ormanına (4) ve nihayet güneyde Simn silsilesine kadar (5). Ḫorźean ve Hanźēt', Dercan ve Ekełeac' ahalisi katliâma maruz kaldılar. İkinci ordu Taik' içinden Çoruh'a ve Ḫałtik''e, Baberd (Bayburt)'e kadar yürüdü ve burada Frank birlikleri (6) tarafından geri püskürtüldü. Üçüncü ordu kolu Vanand'a teveccüh ederek burada Kars hükümdarı Gagik'in generallerinin kumanda ettiği bir orduyu imha etti (7). Tuğrulbey bu kaleyi üç gün süre ile kuşattıktan sonra bizzat bütün ordusuyla Tuaracoy Tap''a (8) ve oradan Basean'a inerek fethedilmesi imkânsız olan Avnik (9) kalesi önünden geçip Du (10)'ya kadar ilerledi. Skylitzes (11) sadece onun ἄχρι τοῦ λεγομένου Κωμιοῦ'ya [Komion adı verilen yere kadar) geldiğini kaydediyor ki, burası hiç şüphesiz Καστροκώμιον ile birdir ve her halde Brosset'ye (12) uygun olarak κάστρον Ὀκώμιον =

(1) Urfa'lı Mateos, s. 118 = terc. s. 98.

(2) Aristakēs, bab 16, s. 62.

(3) Παρυάδρης ὄρος, şimdi Parḫal dağı.

(4) Ermenice: Çanivk''ler ülkesi (Markwart, *Südarmenien*, s. 230), gürcüce Çanet'i = Lāzistān.

(5) Ermeni Anti Toroslarına (Markwart, *Südarmenien*, s. 202). Aristakēs, bab 16, s. 62.

(6) Kedren.-Skylitz. (II, s. 606, 17 vdd.)'e göre: Akoluthos Mikhael kumandasında Frank ve Vareg'ler. Tuğrulbey'in seferini yanlış tarihleme neticesinde Kedrenos (Skylitzes) bunu ayrı bir savaş olarak gösteriyor (Gfrörer, *Byz. Geschichten*, III, s. 510).

(7) Aristakēs, bab 16, s. 64-66.

(8) Basean'ın güneyinde, yukarı Araxes, Murad suyu ve Bingöl suyu arasında (Hübschmann, *ldg. Forsch.*, XVI, s. 476 ve haritası).

(9) Grekçe Ἀβνίκον. St.-Martin, *Mém sur l'Arménie*, I, s. 109. Krş. yukarıda s. 78.

(10) Şimdi Erzurum'un kuzey doğusunda Büyük-Tuya; krş. R. Kiepert, *Karte von Kleinasien*, pafta Erzurum; Hübschmann, *agn. es.*, s. 245, n. 1; Adonc, *Armeniya*, s. 23, n. 1.

(11) Kedren.-Skylitz., II, s. 590, 10.

(12) Brosset, *Hist. de la Géorgie, add. et écl.*, s. 225, n. 2.

Okomi şeklinde tefsir edilmeli, yani burada da <'O>κωμίου şeklinde okunmalıdır. Bizans generalleri Iberia kalelerinden dışarı çıkmaya cesaret edemedikleri için Tuğrulbey tekrar Manazkert (Μαντζικίερτε) (1) üzerine yürüyerek burasını bir ay müddetle beyhude yere muhasara etti. Dönüş esnasında o, Bznunik' (2) gölü kenarındaki ve yanında alınması mümkün olmayan bir kale bulunan (3) Arckē şehrine baskın yaptı. Tuğrulbey'e itaatini arzetmiş olan (4) Ganca ve Dvin hükümdarı Abu'l-Usvār (5) bunu takip eden yıl (1055/6) içinde Ani'ye bir sefer yaparak şehrin kapıları önünde bir çok mülteciyi öldürdü. Bu suretle 1047 yılında akdetmiş olduğu anlaşmayı ihlâl ettiği için, imparator Konstantinos Monomakhos doğunun bütün savaş kuvvetlerini hadım Nikephoros kumandasında onun (6) üzerine yolladı. Nikephoros, σιδηρᾶ γέφυρα [Demir köprü] (7) ve Καντζάκιον'a (8) kadar ilerleyerek onu anlaşmayı yenilemeye ve Ganźak emîri Phatlum'un oğlu olan yeğeni Artasyras'ı kendisine rehine olarak vermeye zorladı (9).

Taron'da Aharon [Vestes]'un oğlu Theodoros, Türk savaş birlikleri ile yapılan mücadele esnasında maktûl düştü; Türkler bundan sonra kış içinde Hark''ın Mankan-gom (10) gibi köylerini yağmaladılar ve aynı adı taşıyan köy (11) yanında donmuş olan Aracani'den geçerken yanlarındaki esirlerlerle birlikte buzların

(1) Urfa'lı Mateos, s. 118 ult. = terc. s. 99'a göre karargâhı K'aragluḫ "Kayabaşı" 'da idi. Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 478 vd.

(2) Yani Van gölü.

(3) Herhalde 'Αρκεράβου. Krş. aşağıda s. 205, n. 10.

(4) İbn al-Aṯīr, IX, s. 411.

(5) Aristakēs, bab 17, s. 73'de onu Dvin ve Genźak emîri Apusuar temsiye ediyor.

(6) Tibion hâkimi Aplesphares.

(7) Bu demir köprünün mevkiini bilmiyorum.

(8) Ganźak, farsça Ganca, arabca Canza, şimdi Jelisavetpol.

(9) Kedren.-Skylitz., (II, s. 593 vd.) filvaki bu seferden Ṭuğrulbey'in seferinin devamı olarak bahsetmekte, fakat bunu yanlış olarak, Aristakēs gibi Theodora devrinde gösterecek yerde, Monomakhos (ölm. Ocak 1055) zamanına ve görünüşe göre 1049 veya 1050 yılına vazetmektedir. Markwart, *Entstehung*, s. 11 [147], n. 1; (Gfrörer, *Byz. Gezchichten*, III, s. 508).

(10) Yani "Çocuğun ahırı".

(11) Geogr. Ravenn., s. 49, 15: Arsania'nın Arsania'dan tefrik edilmesi ge-

kırılması ile ırmağa düşüp boğuldular (1). Bu savaş birliklerinin kumandanı her halde, Skylitzes'e göre (2) Sultan tarafından Bizans arazisine vaki olan ikinci baskından sonra 3.000 kişilik bir kuvvetle orada bırakılmış olup Büyük Armenia ova ve vadilerinde etrafını yağmalayarak dolaşıp durmakta olan Σαμούχ idi. Aristakēs (3) bundan başka Theodora devri için de (1054-1056) adını vermediği komşu kavimler tarafından Armenia'ya yapılan ve Basean'da Ciranis dağının eteklerinden pek uzak olmayan küçük Okomi şehrinin kül yığını haline getirildiği bir yağma akınından bahsetmektedir. Samukh'a 1057 yılında Norman Ἐρβέβιος da iltihak etmiş, fakat bu zat Türklerle kısa zaman bozuşmuş ve Samukh'u Ḫilāṭ (Χλέατ)'a kaçmaya mecbur bırakmış, kendisi de orada emîr Ἀπονάσαρ (4) tarafından esir edilmiştir (5). İç savaş esnasında (1057/8), Haşteank'ʻda Erēz köyünün ve civarının sahibi, Liparit'in oğlu Iuvanē, Ełanc'-berd (6) kalesini kapt ederek Ałori idarî bölgesindeki Havaçiç'ʻe girmiş ve Karin şehrine teveccüh etmişti. Ani valisi olan Katakalon ona karşı bir ordu birliği gönderince, Iuvanē İranlıları (7) yardımına çağırdı. Bunlar derhal Ḫałtik' eyaletinde görünerek burasını Çanet' ormanı içindeki Ḫrt'i'ye (8) kadar tahrip ettiler. Bunlar dönüşleri esnasında Mananałi idarî bölgesinde iki orduya ayrıldılar (9). Birisi Ekełeac' üzerinden Blur

rekir (*Tab. Peut.* ve Geogr. Ravenn., s. 80, 19 = Arsania s. 50, 12). Marquart bunu Npat, şimdiki Aladağ civarında Aracani'nin kaynaklarında aramaktadır (*Itinerar*, tablo II; *Entstehung*, s. 40 = *Orientalia Christiana*, XXVII, s. 176).

(1) Aristakēs, bab 17, s. 73 vd.

(2) Kedren.- Skylitz., II, s. 616, 5 vd.

(3) Aristakēs, bab 18, s. 78 vd.

(4) Yani Mervān oğullarından Naṣr ad-Davla Abū Naṣr Aḥmad (1010-1061) tarafından.

(5) Kedren.-Skylitz., II, s. 617 vd.

(6) Krş. yukarıda s. 147, n. 4.

(7) Aristakēs ekseriyetle Türkleri veya umumiyetle müslümanları böyle adlandırmaktadır [Pers].

(8) Hiç şüphesiz: Prokopius (*aed.*, III, 6, 28; nşr. III, 2, s. 98, 7)'daki Χαρτών, şimdiki Ḫart (Lynch ve Oswald, *Map of Armenia*, 1: 1.000.000'da Khart), Bayburt'un kuzey batısında. Tomaschek, *R.-E.*, Χαρτών maddesi (yerini tayin etmemiştir).

(9) Aristakēs, bab 18, s. 82 vd.

("Tepe")'a (1) yürüdü; buranın ahalisinin çoğu Arcin halkı gibi öldürüldü (2); ikinci ordu Hanźēt' ve Ḫorźan'dan süratle geçerek Fırat'ın sol kıyısındaki Harav şehrine vardı; burası yakıldı (3). Bu felâket yılının sonbaharında (4) diğer bir Türk ordusu (5) harekete geçerek Kamaḫ'a yürüdü ve burada aynı şekilde iki kola ayrıldı. Kollarından biri Kołonia, diğeri ise Melitene'ye yürüdü ve burasını oniki gün müddetle tahrip etti (6). Kışladıkları Ekełeac'a doğru bir sapmadan sonra 1058 yılında bunlar en yukarı sınırında müstahkem bir kale ile Morrans köyünün (7) bulunduğu Ḫorźēn idarî bölgesi içinden ve Ełnut yanından Taron'a gittiler ve burada Muşeł'in oğlu T'oṙnik kumandasındaki Simn silsilesinde oturan Sanasunk'ların baskınına uğrayıp imha olundular (8).

Bu yağma seferleri imparator Konstantinos X. Dukas (1059-1068) zamanında da devam etti; Skylitzes (9) bu imparatoru doğu hududunu savunmayı tamamiyle ihmâl etmiş olmakla itham etmekte ve bu ihmâl neticesinde Türklerin bitip tükenmeyen akınlarla bir zamanlar o kadar verimli olan Iberia'yı çöl haline getirdiklerini, Mesopotamia, Khaldaia, Melitene, Kolonia ve Fırat kenarındaki arazinin, ayrıca τὸ Ἀρμενιακόν ve τὸ Βασπρακάν'ın pek ağır şartlara tahammül etmek zorunda kaldıklarını bildirmektedir (10). Türklerin reisi olarak, Skylitzes (11) ve Mikhael Attaleiates (12), Χωροσαλάριος (13) ve Σαμούχ'u zikrediyorlar.

(1) Şimdi Pulur, Erzurum'un 14 km batısında.

(2) Aristakēs, bab 18, s. 84 vd.

(3) Aristakēs, bab 19, s. 87 vd.

(4) 3 Ekim 1057

(5) Aristakēs: İranlı [Pers],

(6) Barhebr., (*Chron. Syr.*, nşr. Bedjan s. 238'e göre yirmi gün.

(7) Variyantı: Mormrans. Mevkii hakkında krş. Adonc, *Armeniya*, s. 14.

(8) Aristakēs, bab 21, s. 92-94; Urfa'lı Mateos, s. 130 vd = terc. s. 109; Mich. Syr., III, s. 59 = Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 238. Krş. ayrıca Markwart, *Südarmenien*, s. 477, n. 2.

(9) Kedren.-Skylitz., II, s. 652, 21 vdd.

(10) Kedren.-Skylitz., II, s. 653, 4-10.

(11) Kedren.-Skylitz., II, s. 653, 12.

(12) Mich. Attal., s. 78, 19.

(13) Yani Ḫorāsān-sālār (Urfa'lı Mateos, s. 138 vdd.: Slar Ḫorasan); krş. Gfrörer, *Byz. Geschichten*, III, s. 658; Marquart, *Itinerar*, s. 57, n. 72.

1059/60 yılında da Samuḫ, Amrk'ap'r ve Giçaçiçi adlı emîrlerin kumandasında bir Türk ordusu, daha ziyade Senek'erim'in oğulları olan Atom ve Apusahl'i esir etmek üzere Sebasteia şehrine baskın yaptı; fakat bunlar Ḫavatanēk' (1)'e kaçmış bulunuyorlardı (2). Aynı şekilde, 1062/3'de üç Türk reisi, Slar-Ḫorasan, Çmçm ve Isuli, Pałin (3), T'lḫum (4) ve Arkni (5) idarî bölgelerini tahrip ettiler. Dönüş esnasında bunlardan Isup' (6) kumandasında bir grup P'rangapōl (7) tarafından imha olundu (8).

Dux olarak Anion'a gönderilmiş olup bu şehrin garnizonunun kifayetli olduğunu bildirmiş olmasına rağmen Ermeni Παγκράτιος (9), Sultan, Iberia'ya yaptığı sefer esnasında ardçılarının onun tarafından sebebsiz yere baskına uğratılmasından dolayı (10), oraya dönünce, şehri koruyamadı.

Skylitzes burada Alp Arslan'ın 1064 yılındaki meşhur Gürcistan seferinden bahsetmektedir (11). Sultan, Marand üzerinden Azerbaycan'da Naḫçavān'a yürümüş ve burada kayıklardan kurulmuş bir köprü'den Aras'ı geçmişti. Ordu burada mutad şekilde kısımlara ayrıldı: bizzat Alp Arslan Iberia'ya yürürken (12) oğlu Melikşah ve veziri Niẓām al-Mulk bir kaç Bizans sınır kalesi üzerine vardılar. Bu seferin tafsilâtlı hikâyesini medyum bulunduğumuz

Sāmān oğulları idaresinde Nīšāpūr'da hüküm süren Ḫorāsān Sipahsālār'ı hakkında krş. Barthold, *Turkestan*, s. 229. 243, n. 7.

(1) = Gabadonia; yukarıda s. 171, n. 5.

(2) Urfa'lı Mateos, s. 133 = terc. s. 111.

(3) Şimdi Bağin, krş. yukarıda s. 176, n. 4.

(4) Ms. T'lmuḫ, krş. Markwart, *Südarmenien*, s. 246, n. 2. Şimdi Tulḫum, krş. yukarıda s. 137 vd., 140.

(5) Şimdi Ergani.

(6) Yahut Usup', yani Yūsuf.

(7) = Phrangopōlos. Bu ad hakkında krş. V. Laurent, *Échos d'Orient*, XXXIV, s. 469, n. 3.

(8) Urfa'lı Mateos, s. 138 = terc. s. 115 vd.; s. 144 = terc. s. 120.

(9) = Bagarat.

(10) Kedren.-Skylitz., II, s. 653, 22-654, 8.

(11) Krş. St.-Martin, *Mém. sur l'Arménie*, II, 225; Weil, *Chalifen*, III, s. 105; Gfrörer, *Byz. Geschichten*, III, s. 661-663; Marquart, *Itinerar*, s. 36-45; buna ilâveten izahlar, s. 45-54.

(12) Arabca al-Gurc.

İbn al-Aṯīr (1), *Gürcü Kroniki*'nin (2) bize bildirdiği, Sultan'ın bu kısmî harekâtını meskût geçmektedir. *Gürcü Kroniki*'ne göre Sultan önce kuzeye, Kangarni (3) idarî bölgesine, T'rialet' ve Ḳvelis-Ḳur'a (4) teveccüh etti. Bundan sonra daha batıda bulunan Şavşet'i, Klarcet'i ve Tao'yu P'anaskert'e kadar katederek buradan T'or'a, Ġviv vadisine ve T'rialet''e döndü. Alp Arslan'ın, Davit' Anhołin'in oğlu Ałvan (5) hâkimi Kiurikē ile sulh aktedip onun kızını zevce olarak aldığı ve ona başşehri Lōṙē'yi iade ettiği (6) yer burası olmalıdır. Nihayet Cavaḫet'i'deki Aḫalk'alak'i hücumla alındı ve buradan, kendisiyle ittifak aktedilmek üzere, Gürcü Kralı Bagarat'a bir elçi heyeti yollandı (7).

Bu arada Melikşah ve Niẓām al-Mulk önce (adı verilmeyen) bir Bizans kalesini ve daha sonra Surmārī (8)'yi zapt etmişlerdi (9). Üçüncü bir kale, zapt edildikten sonra Naḫçavān emîrine teslim olundu. Şu halde, Abu'l-Usvār'ın 20 yıl önce zapt edilmiş olan kalelerinin bu zamana kadar Bizans elinde kalmış olduğunu görüyoruz. Adları verilmeyen her iki kale meselâ Anberd ve Ἅγιος Γρηγόριος olabilirler; Grigor Magistros tarafından Bizansa teslim edilmiş olan Nig'deki Bcni de akla gelebilirdi (10). Türkler bundan sonra Maryam-Niṣīn, yani muhtemelen Şirak'daki Marmaraşēn'i (11) hücumla zapt ettiler ve bundan sonra ordunun iki kısmı tekrar birleşti. Bunlar, her halde Gürcülerin "Beyaz Şehir"

(1) İbn al-Aṯīr, X, s. 25-28; buna dayanarak Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 242.

(2) Brosset, *Hist. de la Géorgie*, I, s. 327 vd.

(3) Ermenice Kangark', Gugark'-Gogarene'de, Kur'un güneyinde. Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 351-356.

(4) Brosset (*Hist. de la Géorgie*, I, s. 327, n. 4)'ye göre belki de Ḳvelis-c'ihē (yukarıda s. 147, n. 1)'ye tekabül eder.

(5) = Albania, yani Taşirk' (Markwart, *Entstehung*, s. 11 [147])[1].

(6) Urfa'lı Mateos (s. 145 vd. = terc. s. 121) buna bağlı olarak onun aynı şekilde Cavalis (oku: Cavaḫis)'e girişini ve Aḫal (variyantı Alaḫ-) k'ala'k şehrinin hücumla zaptını kaydediyor. Krş. Marquart, *Itinerar*, s. 49.

(7) Brosset, *Hist. de la Géorgie*, I, s. 327 vd.

(8) Bak. yukarıda s. 175.

(9) İbn al-Aṯīr, X, s. 25-28.

(10) Marquart (*Itinerar*, s. 45) Kałzvan, şimdiki Kağızman'ı düşünüyor; fakat bunun Bizansa ait olup olmadığını kesin olarak bilmiyoruz.

(11) Marquart, *Itinerar*, s. 47.

T'et'ris-c'iḫē'sine tekabül edecek olan (1) Sipēẕ-şahr'ı zapt ve Gürcü şehri A'āl (?) Lāl'ı (2), *Gürcü Kroniki*'nin zikrettiği Lal'i (3) yaktılar; Tomaschek (4) bunda Ptolemaios'un (5) Λαλα'sını ve *Tabula Peutingeriana*'nın Lalla'sını teşhis etmiş, Markwart (6) bunu Aḫalk'alak'i'nin doğusunda veya güney doğusunda, "Somḫēt'i (Gürcü Armeniası)'de veya ermeni terminolojisine göre Gugark'"da aramış ve Minorsky ise Lalvar dağının adında yeniden bulmuştur. (7). Alp Arslan buradan Kars ve Ani bölgesine teveccüh etti. Sēl-Varda (?) ve Nora (8) mıntıkasına vardığında buranın ahalisi (9) kendisini karşılayarak ihtida ettiklerini bildirdiler. Alp Arslan bundan sonra Ani'yi kuşatarak hücumla zapt etti. İki Bizans valisinin, Smbat'ın oğlu Gürcü Bagarat ile Bakuran'ın oğlu (10) yine Gürcü Grigor'un kaçıp kapandıkları (11) iç ka-

(1) T'et'ris-c'iḫē, K'art'li ve Kars arasında, sınırda (Waḫušt, *Description*, s. 151) ve Brosset'nin Waḫušt'una ait harita No 2 (Géorgie au S du Kour)'nin modern bir harita ile mukayesesinin gösterdiği gibi (Lynch-Oswald veya Alishan'ın *Şirak* haritası) her halde şimdiki Kaps mevkiinde, Marmaşen manastırının takriben 5 km kuzey batısında bulunmakta idi. Marquart (*Itinerar*, s. 48), St-Martin'in (*Mém. sur l'Arménie*, I, s. 84; II, s. 225) "Beyaz Şehir,, (Sipēẕ Şahr)'i "Yeni Şehir" (Aḫalk'alak'i)'e dayanaksız olarak tekabül ettirmesini, üzerinde hiç düşünmeden kabul ile yetinmiştir.

(2) Krş. aşağıda n. 7.

(3) Brosset, *Hist. de la Géorgie*, I, s. 228.

(4) Tomaschek, *Zeitschrift für österreichtsche Gymasien*. XXXIX, 1878, s. 855.

(5) Ptolem., *Geogr.*, V. 12, 5, s. 939, 9.

(6) Marquart, *Itinerar*, s. 52.

(7) Minorsky (*Transcaucasica*, *J.A.*, 1930, s. 111 vd.)'nin göstermiş olduğu gibi Lal adı, Debeda (şimdi Borçala)'nın sol sahilinde Sanahin manastırı karşısında 2558 metreye kadar yükselen Lelvar (Waḫušt, *Description*. s. 143. 146) veya Lalvar (Rus genel kurmay haritası: L'alvar; buna dayanarak Lynch: Lialvar) silsilesinin adında hâlâ muhafaza edilmiş bulunmaktadır. Minorsky, bu dağın güney-doğu yamacında bulunan Allahverdi (Türk haritası 1:800.000'de böyle)'nin halk etimolojisi yolu ile Lalvar'dan geldiğini tahmin etmektedir. A'āl'de Minorsky, Rus haritasına göre Lalvar'dan takriben 15 km güneyde bulunan Agal (Aghāl ?)'i görüyor.

(8) Her ikisi de meçhuldür; bunların Kars çayı yanında Çıldır gölü güneyinde bulunmaları muhtemeldir.

(9) Kars ve iki idarî bölge halkı mı?

(10) Acaba kastedilen daha ziyade Gregorios Pakurianos mudur? Krş. aşağıda s. 223.

(11) Urfa'lı Mateos, s. 148, 3 vdd. = terc. s. 123.

le (1) de kısa zamanda teslim olmak zorunda kaldı. Şehirde kuvvetli bir garnizon ile bir emîr bırakıldı. Gürcü kralı ile bir sulh anlaşması yapıldıktan sonra Alp Arslan Işfahān'a geri döndü.

Bu sefer sadece devletin en uzak sınırlarına müteveccih olduğu halde neticesi, Bizans devletinin derinliklerine kadar uzanan önceki akınlardan çok daha önemli oldu. Bu Bizansa ağır bir kayba malolmakla beraber yine de bu kaybı telâfi edecek bir mahiyet taşımakta idi. "Büyük Armenia" nın ihtiyar başkenti, şimdiye kadar zapt olunamaz addolunan Anion, 20 yıl devletin elinde kaldıktan sonra kaybedilmişti; aynı şekilde Araxes vadisinde Surmari etrafındaki kaleler de elden çıkmıştı; fakat aynı yıl içinde (1064) Vanand kralı, Muşeł'in torunu ve Abas Şāhanşāh'ın oğlu Gagik, 962'de kurulmuş olan küçük devletini başşehri Kars ile birlikte imparator Konstantinos Dukas'a teslim ederek buna mukabil Kappadokia'da (2) kendisine verilen arazi ile taltif olundu. Daha 1054/5 yılında (3) Skylitzes'e göre (4), sultan Tuğrulbey tarafından Πάσαρ yanında bozguna uğratılmış olan Kutalmış (5) kaçtığı sırada Malik b. İbrahim İnal (6) ile birlikte Persarmenia'da τὸ λεγόμενον Κάρσε [Karse adı verilen yeri] iç kalesi hariç olmak üzere zaptetmiş, fakat Sultan tarafından takip olunduğundan burasını tekrar bırakıp gitmişti (7). Bizzat Tuğrulbey'in üçüncü ordusu aynı yıl içinde Gagik'in kumandanlarının idaresindeki bir orduyu kuşatarak imha etmişti (8). 1064 yazında Gagik mahirane bir hareketle Alp Arslan'ın teveccühünü kazanmaya ve bu suretle Lāl, Ani ve Kars'ın diğer şehirlerinin akıbetini değiştirmeye muvaffak oldu. Türklerin çekilmesinden hemen sonra devletinin asil-

(1) Nerk'i-berd: Aristakēs, bab 24, s. 110.

(2) Urfa'lı Mateos, s. 151, 3'e göre Camendav; Barźrberd'li Wardan'a göre (terc. Emin, s. 127) Camendav'dan başka Larissa, Amasia, Komana ve diğer şehirler.

(3) Sklitzes'in yanlış tarihlemesine göre 1049/50.

(4) Arab kaynakları tamamiyle ayrıdır: Weil, *Chalifen*, III, s. 87, n. 2. 97, n. 3. 102, n. 1.

(5) Κουτλουμοῦς.

(6) Μέλεχ τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀβραμίου [Abramios'un oğlu Melekh].

(7) Kedren.-Skylitz., II, s. 606, 10 vd.

(8) Aristakēs, bab 16, s. 65 vd.; yukarıda s. 179, n. 7.

zadeleri ile beraber başşehrini terk etti ve burasını Bizans imparatoruna bıraktı.

Türkler 1065/6'da Slar-Ḫorasan ve 1066/7'de Gümüştekin (1) kumandasında T'lḫum'a ve oradan Edessa'ya sefer ettiler (2). Bizzat Alp Arslan tekrar 1069/70'de Armenia'da göründü; Manckert'i aldı ve Amit' ve T'lḫum üzerinden Edessa civarına yürüdü (3). Romanos IV. Diogenes 1070/1'de Armenia'ya teveccüh ederek Theodosiupolis üzerinden Manckert (Malazgirt)'e yürüdü. Bundan önce Ḥalab'i muhasara etmiş olan Alp Arslan 1071 ilkbaharında Suriye'yi terk ederek Edessa üzerinden doğuya döndü (4). Neticesiz müzakerelerden sonra İmparator, Tarḫaniat'ı (5) 30.000 kişilik bir kuvvetle Ḫlat' üzerine yolladı. 12.000 kişiyi Apḫazk''a sefer ettirdi (6). Alp Arslan, Ḫuvay üzerinden Ḫilāṭ'a doğru ilerledi. Bir öncü savaşında Bizanslılar mağlûp olarak, ikisi de ermeni olan kumandanları Ḫatap ve Vasilak savaşta maktûl düştüler (7). General Nikephoros Bryennios ve Oursel de Bailleul (8) ihanet ederek Mesopotamia *thema*'sı üzerinden İstanbul'a kaçtılar (9). Romanos Diogenes, Manckert yakınında Tołotap' mevkiine yürüdü (10); büyük savaş burada başladı (11). Kamāl ad-Dīn'e göre Malazgirt 24 Zülkade 463 (23 Ağustos 1071)'de (12) teslim oldu. Türklerin ilk hücumundan sonra Bizanslılar geceyi Ḫilāṭ

(1) Ermenice Gomēş-Tikin.

(2) Urfa'lı Mateos, s. 156 vd. 186 vd. = terc. s. 130, 157.

(3) Bak. yukarıda s. 140.

(4) Urfa'lı Mateos, s. 199-200 = terc. s. 167.

(5) Iosephos Tarkhaniotes.

(6) Urfa'lı Mateos, s. 200 = terc. s. 168.

(7) Urfa'lı Mateos, s. 201; Skylitzes'e göre ise (s. 694, 11) Basilakes esir edilmiştir.

(8) Ῥουσέλιος.

(9) Skylitz., II, s. 695, 22.

(10) Orta-ermenice Doghodap', süryanice de aynı şekilde: Mich. Syr., III, s. 243 = Barhebr., *Chron. Syr.*, s. 393; Markwart, *Südarmenien*, s. 562. Tomaschek'in (*Sasun*, s. 31) bu şehri aramakta olduğu, Ḫinis ile Küllü arasındaki Teğtap geçidi (Lynch: Tekhtap Pass) savaş meydanından çok uzakta bulunmaktadır. Hübschmann (*Idg. Forsch.*, XVI, s. 476) da bu sebeple mevkiin bu şekilde tayinine bir soru işareti koymuştur.

(11) Urfa'lı Mateos, s. 201 = terc. s. 169.

(12) Kamāl ad-Dīn (terc. Müller, s. 73) *die Martis quarto mensis unde-*

ile Malazgirt arasında geçirdiler. Alp Arslan ertesi gün ırmağa doğru (1) ilerledi ve orada karargâh kurdu; İmparator ise az-Zuhra (2) yanında bulunuyordu. 25 Ağustos'ta kesin savaş (3) yapıldı, İmparator esir oldu. Bu savaş neticesinde bütün Armenia bir darbede ve bir daha geri gelmemecesine Bizanslıların elinden çıkmış oldu.

4. 11. YÜZYILDA ARMENIA'DA BİZANS PİSKOPOSLUKLARI.

Bundan önceki fasılda Armenia'da olup bitenlere atılmış olan nazar mükemmel bir tarihî tasvir mânası taşımamakta olup, tarihî kaynaklardan Bizans devleti arazisinin Armenia içindeki hacmını ve hudutlarını tesbit etmek için kullanılabilecek malzemeyi devşirmek ile yetinmektedir.

Bu hususta en önemli ip uçlarını ise bize yine, yukarıda (4) batı Armenia, Melitene ve Kamakhos *dioecesis*'leri bakımından bahis konusu ettiğimiz kilise *Notitia*'ları sağlamaktadırlar.

11. yüzyıl içinde bundan başka büyük ölçüde genişletilmiş bölgesiyle ἐπαρχίαι Λαζικῆς ve Κελτζηνῆς İstanbul'a, Theodosiupolis *eparkh*'lığı ise Antiokheia'ya tâbi bulunmakta idiler.

a) Trabzon *dioecesis*'i ("Lazike").

Trabzon'a tâbi piskoposlukların listesini Gelzer, eserinde (5) üç ayrı şekilde birbiri yanında kaydediyor:

1. Mukaddes mezar'ın Metokhion'unun Codex'i 522=*Nea Taktika*, v. 1641-1648 (Gelzer, *Georg. Cypr.* s. 77-78) (6): 7 piskoposluk.

cimi anni CCCLXIII ibaresi her halde şöyle okunmalıdır: *die Mercurii vicesimo quarto* eqs. (krş. al-Makīn, aşağıda ikinci not).

(1) Arsanias ırmağına.

(2) Elmacini (al-Makīn) *historia Saracenica*, nşr. lâtince ve arabca Erpenius, s. 277; Kamāl ad-Dīn, terc. Müller, s. 74 ve 100.

(3) Cahen, *Byzantion*, IX, s. 613-642.

(4) Yukarıda s. 68-73.

(5) Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 576.

(6) Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 559, v. 642-649.

2. Codex Athen. 1372: 18 piskoposluk.

3. Daha muahhar şekil (Parthey (1); *Notitia* III, v. 476-491; *Notitia* X, v. 582-597; *Notitia* XIII, v. 433-448): 15 piskoposluk.

Ayrıca N. A. Bees (2) bu hususta yeni ve kıymetli malzemeyi, ezcümle ökumenik patrik Methodios'un 1670 yılına (3) ait olup, bu piskoposlukların bir çoğu için muahhar devrelerde bunlara tekabül eden yer adlarını veren bir Synod yazısını ve aynı kaynağa irca olunması gereken (4), Sumela manastırının Cod. 27'de bulunan 1734 yılına ait bir kaydını neşretmiştir.

Her üç şeklin de beraberce zikrettikleri ilk yedi piskoposluk "eski ve daha Leon devrine ait" olup hiç şüphesiz bunların hepsi de yukarı Fırat'ın kuzeyinde bulunmakta idiler; bunlardan hiç birisi her halde Metropolis'den 160 km'den daha uzakta değildiler. Bunların isimlerinden yukarıda bahsetmiştik (5).

Şu halde bunlara Cod. Athen. 1372 onbir, Parthey'in *Notitia* III, X ve XIII'ü ise sekiz piskoposluk daha ilâve etmektedirler (6):

ή	ὁ	Μανανάλεως	ή	ὁ	Σακάβου
θ΄	ὁ	Ζαρινάκων	θ΄	ὁ	τοῦ Χαβτζίζου
ί	ὁ	Αὐδάκων	ί	ὁ	τοῦ Χαντίερζ
ια΄	ὁ	Μεσουνῆ	ια΄	ὁ	τοῦ Ὀλνούτη
ιβ΄	ὁ	Χαχαίου	ιβ΄	ὁ	τοῦ Φασιανῆς
ιγ΄	ὁ	Σακάμου	ιγ΄	ὁ	τὸ Σερμάτζου
ιδ΄	ὁ	τὸ Χαβτζίτζιν	ιδ΄	ὁ	Ἀνδάκων
ιέ	ὁ	τὸ Χαντίερζ	ιέ	ὁ	Ζαρινάκων
ις΄	ὁ	τὸ Ὀλνούτης			
ιζ΄	ὁ	Φασιανῆς			
ιη΄	ὁ	τὸ Σερμάντζου			

(1) Hierocl., *Synecd.*, s. 120, 217, 259.

(2) Bees (Βέης), *Byzantion*, I, s. 117-137.

(3) Yani Metropol'un bütün eski dokümanlarının Türkler tarafından tahrip olunmasından beş yıl sonra (Bees, *Byzantion*, I, s. 118).

(4) Bees, *Byzantion*, I, s. 119 vd.

(5) Yukarıda s. 51.

(6) Adları Gelzer (*Ungedr. Texte*, s. 576)'e göre veriyorum. İşin aslına taallûku olmayan, onun ve Parthey'in variyantlarından sarfı nazar olunmuştur.

1. Mananalis, şimdiki Tuzla suyu kenarında Paulikian'ların yurdu olan (1) maruf Mananalı eyaletidir. F. C. Conybeare (2) burasını yanlış olarak bir (3) Karaçoban'da, bir (4) daha ziyade Mardalı adını taşıyan Tekman'da aramakta idi (5).

2. Ζαρινάκων, daha önce Gelzer'in (6) görmüş olduğu gibi, Antiokheia emîri Ałusian'ın (7) 543 ermeni = 1094 milâdî yılında Tutuş'un kumandanı sıfatiyle zapt ettiği, Armenia'da bulunan Zarinak kalesine tekabül eder (8). Bu yıl içinde (9) Tutuş, Diyarbekr ve Ḫilāṭ üzerinden Azerbaycan'a, Barkiyâruk'a karşı sefer etti. Zarinak muhtemelen Zernak dağında, Aḫlāṭ'ın 74 km kuzey batısında bulunan şimdiki Zernak'dır.

3. Ἀνδάκων (10) *Tabula Peutingeriana*'nın Andaga istasyonuna = Ravenna coğrafyacısının (11) Andacas'ına ve Delibaba'nın 9 km güney batısına ve Avnik'in (12) 25 km kuzey doğusuna düşen (13) bugünkü Andak'a tekabül etmektedir.

4. Μεσουνῆ'yi Markwart (14) Hark' ile Aracani arasındaki Taruberan eyaletindeki Važnunik', eski ermenice Varažnunik' ida-

(1) Krş. Honigmann, *R.E.*, Μανανάλις maddesi.

(2) Conybeare, *The Key of truth*, Oxford 1898.

(3) Conybeare, *ayn. es.*, s. LXIX.

(4) Conybeare, *ayn. es.*, s. 131, n. 1.

(5) Conybeare, *ayn. es.*, s. 131, n. 1.

(6) Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 578.

(7) Adını hatalı olarak Baghi-Sijan şeklinde okumuş olan Weil (*Chalifen*, III, s. 160)'e göre Alp Arslan'ın bir torunu (?). Tutuş'un oğlu Rıdvan, Yağı Sıyan'ın kızı ile evli idi (Abu'l-Fidā', *Ta'rīḫ*, III, s. 380).

(8) Urfa'lı Mateos, s. 248, 11 = terc. s. 208.

(9) H. 486 = M. 1093/4.

(10) Variantı Αὐδάκων.

(11) Geogr. Ravenn., nşr. M. Pinder ve G. Parthey, s. 74, 10

(12) Ἀβνίκου κάστρον [Abnik kalesi], krş. yukarıda s. 78.

(13) Tomaschek, *Zeitschrift für örterreichische Gymnasien*, XXIX, 1878, s. 854: şimdiki Andak (meselâ R. Kiepert, *Karte von Kleinasien*, pafta B VI, Erzurum, Greenwich'den 42° 13' doğu meridiyeni, 39° 47' kuzey paraleli) Markwart (*Entstehung*, s. 45 = *Orientalia Christiana*, XXVII, s. 181) da bunu bu civarda aramış, fakat Tomaschek'in tesbitini gözden kaçırmış ve bu mevkiin hâlâ mevcut olduğunun farkına varamamıştır.

(14) Markwart, *Entstehung*, s. 32 = *Orientalia Christiana*, XXVII, s. 179.

rî bölgesi addetmektedir. Gelzer (1) ise Thomas Arcruni'deki (2) Mecnunik' veya Mecunik'e işaret ediyor; "bununla beraber bu şehir, Vaspurakan'da bulunduğu cihetle, Trabzon'un Suffragan'ı [kilise bakımından tâbiîyet demektir] olmuş olamaz". Fakat bu ermeni eyaletlerinin sınırları devirler boyunca değişmiş gibi görünmektedirler. Çünkü üç Va[ra]žnunik' (3) kantonundan birisi aynı şekilde Vaspurakan'da olup, bunu belki de Taruberan'daki ile aynı addetmek mümkündür. Bundan başka Mecnunik''in Mežnunik' ve Vžnunik' şeklinde variyantları da vardır (4). Şu halde Mecunik' - Važnunik' belki de, zaman zaman Vaspurakan'a ait addolunmuş olan, Hark''dan pek uzakta bulunmayan, Aracani'ye kadar uzanan bir Taruberan kantonu idi. (5).

5. Χαχαίου her halde sadece γ' ὁ Χαλροῦ (oku: Χαλχαίου (6)) 'nun dublette' idir.

6. Σακάβου'yu Markwart (7) Bagrevand'daki Sukav, şimdiki Kösedağ ile birleştiriyor. N. A. Bees (8) tarafından neşrolunan 1670 yılına ait patrik Methodios'un Synod yazısında ise şöyle deniliyor: τὸ δὲ Τζινίσμ εἶναι ἐπισκοπὴ Σακάβου [Tzinise, Sakabos piskoposluğudur]. Τζινίσμ (9) ile ancak (10) Cinnis suyu kenarında, Erzurum'dan 40 km batıda bulunan bugünkü Cinnis (11) anlaşılabilir.

7. τὸ Χαβτζίτζιν, Ałōri (12) idarî bölgesine yakın ermenice Hav-

(1) Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 578.

(2) Thomas Arcruni, s. 251; St.-Martin, *Mém. sur l'Arménie*, II, s. 364, varianti Mežnunik'.

(3) St.-Martin, *Mém. sur l'Arménie*, I, s. 244; Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 328, 345, 365. Kantone No 37, 105, 188.

(4) Hübschmann, *ayn. es.*, s. 345.

(5) Hübschmann, *ayn. es.*, s. 322.

(6) Bak. yukarıda s. 51, n. 7.

(7) Markwart, *Entstehung*, s. 44 = *Orientalia Christiana*, XXVII, s. 180.

(8) Bees, *Byzantion*, I, s. 120.

(9) Sumela, cod. 27: Τζηνήπες.

(10) Antik Themiskyra civarını düşünen Bees (*Byzantion*, I, s. 123 vd.)'e rağmen; bu antik yer metropolis Neokaisareia'ya tâbi Pontos Polemoniakos *dioecesis*'ine ait idi.

(11) Cinnis hakkında krş. Bees, *Byzantion*, I, s. 124, n. 3; Hartmann, *Der Islam*, IX, s. 188. 191; Täschner, *Wegenetz*, I, s. 3. 7. 22; tablo 39. 46.

(12) Başka türlü hiç bir surette anlaşılmaz bir mahiyet taşıyan, Konstantinos

çiç' veya Havaçiç', arabca "Ḳālīḳalā (Erzurum) karşısında Hafcīc" (1) 'di. İmparator Basileios'un 1000 yılı (2) içinde yapmış olduğu seferin merhalelerinin, bu tarihten pek az sonra eserini yazmış olan Stephanos Asołik (3) tarafından kaydedilmiş sırasından, burasının batıda Arşamunik''de Ḫorźean ile Erēz ve doğuda Hark' ile Manazkert arasında, yani Bingöl dağında bulunmuş olması kesinlikle belirmektedir (4). Bununla beraber Aristakēs (5) İmparator'u, hiç şüphesiz olarak orada bulunan Erēz'i Arşamunik''deki Erēz ile karıştırdığı için, Ekełeac' üzerinden Havaçiç'e sefer ettirmektedir. Çünkü o başka bir yerde (6) Havaçiç''i tamamiyle doğru olarak Ełanc'-berd kalesi (7) ile Karin (8) arasına vazeder. Bu sebepledir ki, N. Adontz (9) haksız olarak Havaçiç''in mevkiinin bu şekilde tayinini "inadmissible, car on peut poir sur la carte de Kiepert que Havçiç est un village à l'est de Satala" (10) [=Kiepert haritasında Havçiç'in Satala doğusunda bir kasaba olduğu görülebildiği cihetle kabul edilemez] sözleriyle reddetmektedir. R. Kiepert'in haritasında şimdiki Sadağ olan Satala'nın doğusunda bu isimde hiç bir yer yoktur. Kastedilen, muhtemelen bu-

Porphyrogennetos'un (*le adm. imp.*, s. 205), Erax veya Phasis'in μέρη τὰ πρὸς τὴν Ἰλλυρίαν [Illyria civarındaki yerler] ve Theodosiupolis civarı arasında hudut teşkil etmiş olmaları sözünün muhakkak surette Ałori idarî bölgesine taallûk etmesi gerekmektedir.

(1) İbn Ẓāfir (Freytag, *Z.D.M.G.*, X, s. 467) ve Vasiliev, *Vizant. i Arab.*, II, s. 244 ve Priloženija, s. 83; Tomaschek, *Sasun*, s. 26; Runciman, *Romanus Lecapenus*, s. 143; Markwart, *Südarmenien*, s. 492; *Entstehung*, s. 42 = *Ortentalia Christiana*, XXVII, s. 178.

(2) 449 ermeni yılı.

(3) Steph. Asołik, III, 43.

(4) Bunu Markwart (*Südarmenien*, s. 492; *Entstehung*, s. 42) doğru olarak teşhis etmiştir. Havaçiç' "Kuş sesi" adı hakkında Hartmann (*Der Islam*, IX, s. 243)'ın Evliya Çelebi'nin Bingöl dağındaki "Kuş gölü" (Quš göly) üzerindeki kayıtlarını da krş.

(5) Aristakēs, s. 4

(6) Aristakēs, s. 82 vd.

(7) Ełnut, şimdi Oğnut.

(8) = Erzurum.

(9) Adontz, *Byzantion*, VIII, s, 358.

(10) Avalichvili (*Byzantion*, VIII, s. 193)'de bunu "près d'Erzincan" [= Erzincan yanında] aramaktadır.

nun 14 km kuzeyinde bulunup Lynch-Oswald haritasında "Ujush", Cumont'da (1) ise "Aoudjus" şeklinde yazılmış olan, şu halde ancak bir "Avcuş" u aksettirebilecek olan "Havdjuch" dur ki, burası Ekełeac'dan Trabzon'a giden yol üzerinde bulunmakta, yani Aristakēs'in hikâyesine bile uymamaktadır.

8. τὸ Χαντίερζ hakkında 1670 yılına ait Synod yazısında şöyle denilmektedir: τὸ Ἐρζιγκὰν εἶναι ἐπισκοπὴ Χάντιερζ [Erzinkan, Khantierz piskoposluğudur]. Buna göre burası, 1364 yılı civarında doğrudan doğruya Κελτζινὴ ile bir addolunan bugünkü Erzincan, ermenice Ekełeac'daki (2) Erēz veya Erznga(n), arabca Arzancān'a (3) tekabül etmeli idi (4). Χαντί-ερζ ad şeklini izah etmekten acizim. Aşağıda (5) izah edileceği gibi bunun Ἐρζιγκάν ile bir tutulması muhtemelen her iki Erz'in birbirine karıştırılmasından doğmuştur ve Khantierz daha ziyade Arşamunik'deki Erēz'e (6) tekabül etmiş olmalıdır.

9. ὁ τὸ Ὀλνούτης Konstantinos Porphyrogennetos'daki (7) τὸ Οὐλγούτην, ermenice Ołnut veya Elanc'-berd, şimdiki Oğnut'dur (8).

10. Φασιανή hiç şüphesiz Basean kantonundaki (9) bir piskoposluk, bu kanton'un aynı addaki ve bugünkü Hasankale'ye

(1) Cumont, *Studia Pontica*, II, s. 354 ve harita XXVI.

(2) Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 286.

(3) İlk olarak 13. yüzyıl başında Yāḳūt, I, s. 205'de.

(4) Ioannes Lazaropulos (Papadopulos-Kerameus, *Fontes hist. imp. Trapezuntini*, s. 71). Bees, *Byzantion*, I, s. 123.

(5) Aşağıda s. 198.

(6) Adonc (*Armeniya*, s. 17) bu Erēz'i, Oğnut'un batısında ve yakınında bugünkü Aziran (R. Kiepert) veya Azizan (Lynch; Türk haritası, 1:800.000) addetmekte ve *Arizan şeklinde okumak istemektedir.

(7) Konst. Porph., *de adm. imp.*, s. 191, 7.

(8) Bak. yukarıda s. 147. n. 3 ve 4.

(9) Konst. Porph., *de adm. imp.*, s. 199; Menand., frg. 41, *F.H.G.*, IV, s. 243): Βαδιανή; nşr. de Boor, s. 202, 8: Βασσιανή (krş. yukarıda s. 19, n. 8), Geogr. Ravenn., s. 69, 12: Fassianon; H. Montzka, *Die Landschaften Gross-Armeniens bei griechischen und römischen Schriftstellern*, Wien 1906 (29. *Jahresbericht des öffentlichen Unterggmnasiums in der Josefstadt*), s. 24-25; Schnetz (*Philologus*, LXXXIX, s. 85).

tekabül eden başşehri Basian (Basean)'dır (1). Aşağıda (2) Keltzene ve Theodosiupolis *dioecesis*'leri arasındaki hududun, Basean arazisini enlemesine katetmiş olması gerektiğini göreceğiz.

"Phasianis"'in Arka yerine Hemesa'ya tâbi ilk piskoposluk olarak *Notitia Antiochena*'nın (3) ermenice resanziyonuna ne suretle girebilmiş olduğunu izah edecek durumda değilim.

11. ὁ τὸ Σερμάντζου, Srmanc' leaṙn (4), 'da yani Bingöl dağında bulunuyordu (5). Şüphesiz bundan τὸ κάστρον τοῦ Τζερματζοῦ (6) [Tzermatzu kalesi] tefrik olunmalı ve Gelzer ve Hübschmann'a (7) uygun olarak Mokk''daki Cermaźor olarak kabul olunmalıdır (8).

Buna nazaran Fırat nehrini Vican ve Cinnis arasında katedip güneyde Oğnut'a kadar varan, önce kuzey doğuya doğru uzayan dar bir arazi şeridi Trabzon *dioecesis*'ine ilhak edilmişti. Sınır buradan sonra doğrudan doğruya doğuya gidiyor ve Bingöl suyu munsabında belki de yukarı Aracani'ye temas ediyordu (9). Hudut, Aracani boyunca, bunun kaynaklarına kadar uzamış ve muhtemelen Delibaba geçidi üzerinden Araxes'e doğru uzamış olmalıdır; sınır Basean'ın (10) doğu yarısını, aynı adı taşıyan başşehri ile birlikte içine alıyor ve onu güneyde çevreleyen sıra dağlar üzerinden Karin (11) ovasının etrafını dolaşıyordu. Bizim bu dinî ἐπαρχία Λαζική, Lazike (Kolkhis) veyahutta Çoruh tarafından sulanan bir

(1) Waḫušt, *Description*, s. 120-121.

(2) Aşağıda s. 212.

(3) Ecmiacin, Patriklik kütüphanesi, cod. 1696, nşr. F. N. Finck (Des Epiphanios von Cypern Ἔκθεσις πρωτοκλησιῶν πατριαρχῶν τε καὶ μητροπολιτῶν, ermenice ve grekçe, Marburg-Tiflis 1902, s. 14, 27) = cod. Vatic. armen. 3 (Conybeare, *B.Z.* V, s. 125).

(4) Ps.-Moses Ḫorenac'i, s. 31, satır 6.

(5) Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 322; Markwart, *Südarmenien*, s. 507; Markwart, *Entstehung*, s. 42 = *Orientalia Christiana*, XXVII, s. 178.

(6) Konst. Porph., *de adm. imp.*, fasıl 44, s. 194, 8.

(7) Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 578; Hübschmann, *ayn. es.*, s. 331, n. 2.

(8) Markwart (*Südarmenien*, s. 305, n. 2, s. 299; s. 506 vd., n. 9)'ın aksine.

(9) Şimdiki Murad suyu.

(10) Şimdiki Pasin ovası.

(11) Şimdiki Erzurum.

arazi olan muahhar Lāzistān'da bulunan hiç bir piskoposluktan haberdar olmamamız dikkate değer. 650 yılı civarından 900 yılına kadar Ῥοδοπόλεως, Σαησινῶν, veya Ἀβισσηνῶν, Πετπῶν ve Ζιγανέων piskoposluklarını ihtiva eden ve Kafkas eteklerine kadar uzanmış olan bu bölge (1) daha Konstantinos Porphyrogennetos devrinde kaybedildiği için ülkenin adı, Bizanslıların mutad olarak yaptıkları gibi, Khaldia *thema*'sına aktarılıvermiştir (2).

b) Keltzene veya Kortzene ve Taron.

Bu kilise eyaletinin daha adı bile, Markwart'ın isabetli bir şekilde belirtmiş olduğu gibi (3) alışılmamış güçlükler arzediyor. Bu güçlükler her şeyden önce Keltzene'nin aynı *Notitia* (4) içinde bir *dioecesis*'in metropolis (5), baş piskoposluk (6) ve Kamakhos'a tâbi olanlar arasında listenin başındaki ilk piskoposluk (7) olarak zikredilmesinde tezahür etmektedirler. Nihayet bunlara, yukarıda görmüş olduğumuz gibi (8), Ekełeac' (Keltzene)'ın başşehri olan Erzincan'ın, 1670 yılına ait Synod yazısına göre, Trabzon'a tâbi olduğu iddiası da ilâve olunmalıdır.

Mezkûr güçlükler, kanaatime göre, hiç olmazsa kısmen şu izah tarzından başkasına imkân vermemektedir: *Notitia*'ların Keltzene hakkında birbirine zıt olarak verdikleri bilgiler her ne kadar hep aynı mevkıe ait iseler de, bu mevkıin tarih boyunca vuku bulan muhtelif gelişme safhalarını yanlış olarak aynı zamana irca etmektedirler. Buna benzer durumlara başkaca da rastlanmaktadır; bu mânada meselâ Fenike Arka'sı *Notitia Antiochena*'da bazen Tyros'a

(1) Ps.-Epiphanios, Ἔκθεσις, nşr. Parthey, *Notitia* VII, v. 234-238: nşr. Gelzer (*Ungedr. Texte*, s. 542), v. 422-425; Philotheos, 899 Eylül *Kletorologion* (Konst. Porph., *de caer.*, fasıl 54, I, s. 797, 4-7 [cod. Lips., Rep. I, 17'ye göre]) 'una zeyl olarak. Krş. Beneševič, *Ranglisten*, *B.N. J.*, V, s. 98 (cod. Hieros. Patr. 39, varak 185ª-190ª). Ialimbana piskoposu Basileios'un *Notitia*'sı, nşr. Gelzer, *Georg. Cypr.*, v. 465-468.

(2) Krş. Janin, R., *D. Th. Cath.*, *Géorgie* maddesi.

(3) Markwart, *Südarmenien*, s. 50-53. 437.

(4) Cod. Athen. 1372.

(5) Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 570, v. 66: Κελτζινοῦ ἤτοι Κορτζσνῶν.

(6) Gelzer, *agn. es.*, s. 572, v. 119: ὁ Τζιμενοῦ ἤτοι Κορτζινῆς καὶ Κελτζινης.

(7) Gelzer, *agn. es.*, s. 580: ὁ Κελτζινῆς.

(8) Yukarıda s. 193.

tâbi bir pispokosluk ve bunun yanında Hemesa'ya tâbi olarak zikr edilmekte ve ancak bir kaç yazmada bunu izah eden ilâve yer almaktadır: ἀπεσπάσθη ἀπὸ τοῦ θρόνου Τύρου [Tyros (piskoposluk) tahtından ayrıldı] (1).

Keltzene önce Kamakhos'a tâbi piskoposluk idi; sonra bu *dioecesis*'den ayrılarak kendine mahsus bir *dioecesis*'in metropolisliğine yükseltildi. Bizim *Notitia*'mıza göre onun bu arada hiç olmazsa kısa bir süre için Tzimenu ile birleşmiş olarak bir Autokephale teşkil ettiği tahmin olunabilir idi. Bu, bu hususta "belli ki devamlı olmayan geçici bir teşekkül" diyen Gelzer'in (2) görüşüdür. Fakat Parthey tarafından yayınlanan, metropolislerin vücuda gelişlerine göre tasnif edildikleri ve bu arada ilk kategoriye ἀπό μὲν ἀρχιεπισκόπων ἐγένοντο οὗτοι (v. 45-55) [baş piskoposluklardan meydana gelenler] ikinciye ἀπὸ δὲ τῶν ἐπισκόπων... [piskoposluklardan meydana gelenler] ünvanları verilen *Notitia* IV, bize Keltzene'nin (v. 69) başka bir kademeye geçmeden doğrudan doğruya piskoposluk merkezliğinden metropolisliğe yükseltildiğini öğretmektedir. (3). Metropolisliğe bu yükseltiliş kesin olarak 1029 yılından önceye düşer (4). Eğer aslında şüphe etmek için ortada sebep bulunmayan *Notitia* IV kaydı doğru ise, o zaman Autokephale'ler arasında ὁ Τζιμενοῦ ἤτοι Κορτζινῆς καὶ Κελτζινῆς (5) [Tzimenos veya Kortzine ve Keltzine'nin] ya tamamiyle silinmesi veya hiç olmazsa Tzimenu'ya ilâvesi, 55. metropolisin adının bir dublette'i itibar olunmalıdır. Gelzer (6) Τζιμενοῦ'yu Bizana, şimdiki Vican'dan 3 *mp* mesafedeki Τζουμιν addetmekte idi. Markwart (7) ise bunu imparator Theophilos'un Stephanos Asołik'e (8) göre Aşmuşat'dan sonra ve Palin'den (9) önce uğramış ol-

(1) Honigmann, *B. Z.*, XXV, s. 85.

(2) Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 574.

(3) *Notitia IX*, nşr. Parthey, *Hierocl., Synecd.*, s. 135, 137; Parelel metinler: Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 616.

(4) Aşağıda s. 197, n. 3.

(5) Oku: ὁ Τζιμενου καὶ Κορτζινῆς ἤτοι Κελτζινῆς?

(6) Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 574.

(7) Markwart, *Südarmenien*, s. 53.

(8) Steph. Asołik, nşr. Malḫasianc', II, 6, s. 144; isimler Markwart (*Südarmenien*, s. 48-49)'a göre düzeltilmiştir.

(9) Şimdi Kiğı suyu kenarında Bağin.

duğu (1) Cmu (* Cmnu ?) kalesi addetmektedir. Fakat bir az önce görmüş olduğumuz gibi, hiç olmazsa Keltzene ve muhtemelen metropolisler listesine göre aynı mânaya gelen Kortzene adının Autokephale'ler arasından silinmesi gerektiğine göre, belki de Τζιμενοῦ ve Κελτζινὴ - Κορτζινή arasındaki bağlantı da ortadan kalkacaktır ki, Markwart'ın bu adı Cmu ile birleştirmesi bunları açıklama gayretlerine dayanmakta idi. Bununla da tabiî Τζιμενοῦ adının izahı ve bu autokephal piskoposluğun yerinin tayini için elimizde hiç bir dayanak kalmıyor.

Yazmaların çoğu 55. metropolis için birbirine uygun olarak şunu vermektedirler:

Τῷ Κελτζηνῆς σὺν τῇ Κορτζινῇ καὶ (τῷ) Ταρῶν.

[Taron, Kortzene ile birlikte Keltzene'ye (aittir)]

Sadece Cod. Athen. 1372, burada 55. ve 56. sırada iki metropolis zikretmektedir.

$\overline{νε}$ ὁ Κελτζινοῦ ἤτοι Κορτζηνῶν. $\overline{νς}$ ὁ τοῦ Ταρῶν.

[55 Keltzinos veya Kortzinos ('un metropolisi). 56 Taron (' un metropolisi)]

Markwart (2) Κελτζινή'yi Ekełeac'dan ayırmak ve bunda şimdiki Kiğı kasabası olan Kołoberd kalesi ile birlikte Kełi arazisini teşhis etmek istiyor. O, Keltzine kelimesinde ya bir orta ermenice *Keł-tiz (= Kołło-berd) = "Kełi kalesi" veya maruf Κελτζηνή adına dayanarak *Κελινή'den sadece bir tahrif tahmin ediyor. Fakat her iki izah şekline karşı da tereddüd hasıl olmaktadır. *Arazi* adının "Kełi kalesi" mânasına gelmiş olması daha az muhtemeldir. Bundan başka adı değiştirmeye hiç de hakkımız yoktur; çünkü bu sadece *Notitia*'nın bir çok yazmalarında mevcut olmakla kalmamakta, 1029 (3) ve 1031/2 (4) yıllarında toplanan iki

(1) Markwart, *Südarmenien*, s. 53: "Sadece, böyle olduğu taktirde, Asołik'de Cmu ve Pałin'in yerlerinin değiştirildiği düşüncesi kabul edilmek gerekiyor". Fakat bu, muhakkak surette gerekli değildir; çünkü İmparator pek âlâ ilk defa olarak dönüş esnasında Cmu'dan Pałin'e gelmiş de olabilir.

(2) Markwart, *Südarmenien*, s. 53.

(3) Leunclavius, *Jus graeco-romanum*, I, s. 256.

(4) Cod. Escor. R I 15 varak 155a, nşr. Ficker, *Erlasse*, s. 26, satır 25; onun yanında orada satır 33'de Kamakhos piskoposu Mikhael ve s. 27, satır 1'de Asmōsaton piskoposu Nikolaos zikredilmektedirler.

Synod'a iştirak edenler arasında bir Σισίννιος μητροπολίτης Κελτζηνῆς [Keltzene metropoliti Sisinnios] da görünmektedir. Başka her hangi bir ilâvesi olmadan Κελτζηνή'den ise sadece Ekełeac', *Notitia* IV'nın da sarih olarak tasdik ettiği gibi, Kamakhos'un önceki piskoposluğu anlaşılabilir. Bu, bizi muhakkak surette Keltzene *dioecesis*'inin mekân bakımından metropolisi ile birbirine bağlı olduğu neticesini istihraca zorlayamaz. Böylece meselâ; Theodosiupolis *dioecesis*'i, Kamakhos, Keltzene ve Trabzon eparkhlıklarının araya girmesiyle ayrıldığı Antiokheia patrikliğine tâbi idi.

Daha Konstantinos Porphyrogennetos'un (1) yaygın προάστεια [dış mahalleler]'lerle önemli bir şehir olarak tasvir ettiği, Keltzene *dioecesis*'inin aynı adı taşıyan metropolisi olarak bugünkü Erzincan olan Erēz'den başka bir mahal kolay kolay tasavvur edilemez; bunun içindir ki, yukarıda (2) Lazike piskoposluğu Χαντίερζ'in Ἐρζιγκάν değil, Arşamunik'deki Erēz olarak anlaşılması lâzım geldiğini tahmin etmiştim.

Taron her halde Keltzene ile birleştirilmeden önce, cod. Athen. 1372'nin akla getirdiği gibi bağımsız bir metropolis olmuş olmalıdır; fakat bu *Notitia*'nın taallûk ettiği zamanda onun da Keltzene gibi tâbi (Suffragan) piskoposlukları mevcut olmamıştır (3). Ancak daha sonraları Taron, Keltzene ile birleştirilmiş ve bu suretle burası 8, nihayet Vaspurakan piskoposlukları ile birlikte 21 tâbi piskoposluğa sahip olmuştur. Bu tâbi piskoposluklar cod. Athen. 1371'de (4) Manuel Komnenos zamanı için tekrar silinmiş olmalarına mukabil, sonuncusu çok daha muahhar bir zamana ait olan *Notitia* III ve X'da (nşr. Parthey) (5) zikredilmeye hâlâ devam olunmaktadırlar (6).

(1) Konst. Porph., *de adm. imp.* fasıl 43, s. 186, 17-24 : προάστεια τοῦ Πατζάτου, oku Τατζάτου (Taçat'ın; krş. Theophan., s. 451, nşr. de Boor) ve τοῦ Γρηγορᾶ. Adontz, *Byzantion*, IX, s. 733.

(2) Yukarıda s. 193.

(3) Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 581.

(4) Saec. XII sive init. XIII, Krş. Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 584 vdd.

(5) *Notitia* III, v. 678-698; X, v. 755-776.

(6) Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 591-593. Gelzer burada s. 575'de *Notitia* III'ü çok erkene, 980 yılı civarına vazetmek istiyor ki, bu Keltzene'nin bütün piskoposluklarının zikrine mâni teşkil ederdi !

I.	II.	III.
Cod. Athen. 1374. 1379 (Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 581).	Cod. Paris. 1363. 1388. Monac. 243. Chalki 51. Athen. 1430. (= *Not.* III, v. 677 - 698, nşr. Parthey). Gelzer, *ayn. es.*, s. 581.	Cod. Lipsiensis senatorius Rep. 1, No. 66, nşr. Parthey, *Not.* X, v. 754-776; buna göre Beneševič (*Studi bizantini*, II, Roma 1927, s. 154 vd.) tarafından Cod. Vat. graec. 640'da tamamlanmıştır.
νδ Τῷ Κελτζηνῆς σὺν τῇ Κορτζηνῇ καὶ Ταρῶν·	Τῷ Κελτζινῆς σὺν τῇ Κορτζενῇ καὶ Ταρῶν·	νε, Τῇ Κελτζηνῇ σὺν τῇ Κορτζηνῇ καὶ τῷ Τάρ<ων>·
α΄ ὁ Τομοῦς	α΄ ὁ Τομοῦς	α΄ ὁ Κορτζηνῆς
β΄ ὁ Χατζοτοῦν	β΄ ὁ Χατζτοῦν	β ὁ Τουτάρων
γ΄ ὁ Λυκοποταμίας	γ΄ ὁ Λυκοποταμίας	γ΄ ὁ τοῦ Μοῦς
δ΄ ὁ Κορτζενῆς	δ΄ ὁ Κορτζενῆς	δ΄ ὁ Χατζοῦν
ε΄ ὁ Μαστραβάτζ	ε΄ ὁ Μαστραβατζ	ε΄ ὁ Λυκοποταμίας
ς΄ ὁ Χουίτ		ς΄ ὁ Ἐγκορτζενῆς
ζ΄ ὁ Τοπάρχου	ς΄ ὁ Χουίτ	ζ΄ ὁ Μαρτραβάτζ
η΄ ὁ Ἀμβρῆς	ζ΄ ὁ Τοπάρχου	η΄ ὁ Χουίτ
	η΄ ὁ Ἀμβρής	θ΄ ὁ Πάρχου
	θ΄ ὁ Τουταρῶν	ι΄ ὁ Ἀμβρῆς
	ι΄ τὸ Μαρμεντιτζοῦερ	ιά ὁ Ἀρμεντιτζουὲρ ἤτοι Λειμωνοδύαξ
	ιά τὸ Μαντζιέρτε	ιβ΄ ὁ Ματζίερτε
	ιβ΄ ὁ Ἅγιος Νικόλαος	ιγ ὁ τοῦ Ἁγίου Νικολάου
	ιγ΄ τὸ Εὐᾶ, ἡ Θεοτόκος	ιδ΄ ὁ Εὐᾶ ἤτοι τῆς Θεοτόκου
	ιδ΄ τὸ Ἀρτζέσιν, ὁ Ἅγιος Νικόλαος	ιέ ὁ Ἀρτζεσίου ἤτοι τοῦ Ἁγίον Νικολάου
	ιε΄ τὸ Ἀρτζικὲ ἤτοι	ις΄ ὁ Ἀρτζίκε ἤτοι

Ἀρκεράβου	Ἀρκερόβου
ις΄ τὸ Ἀμούκιον	ιζ΄ ὁ Ἀμουκίου
ιζ΄ τὸ Περκίν	ιη΄ ὁ Περκίου
ιη΄ ὁ Ἅγιος Γεώργιος	ιθ΄ ὁ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου
ιθ΄ τὸ Ὀστᾶν	κ΄ ὁ τοῦ Ὀστάνου
κ΄ ὁ Ἅγιος Ἐλισσαῖος	κα΄ ὁ τοῦ Ἁγίου Ἐλισσαίου
κα΄ τὸ Σεδράκ, ἡ Θεοτόκος	κβ΄ ὁ Σεδρὰκ ἤτοι τῆς Θεοτόκου

Yapılacak bir mukayese her üç listenin sıra ve ad şekillerinde bir birine hemen hemen tamamiyle uygun olduğunu göstermektedir. Sadece liste I'de No. 8 (Ἀμβρῆς)'den sonra gelen bütün adlar eksiktir ve liste III'ün yazarı başlıkta zikrolunan ve liste II'de 4. ve 9. sıraları almış olan bölge piskoposlukları Kortzene ve Taron'u başa almış, fakat sonra bunlardan birincisini No. 6 (ὁ Ἐγκορτζενῆς)'da silmeyi unuttuğu cihetle, bu listede iki defa yer almış ve bu suretle 21 yerine 22 piskoposluk sayılmıştır. Akla yakın gelen, liste II'de No. 9 ve liste III No. 6'daki (1) memleket adlarının, müteakip fasılların başlıkları addolunması lâzım geleceği yolunda bir tahminin, bunları takip eden piskoposlukların mevkii göz önüne alınacak olursa, kabul edilemiyeceği tezahür ediyor. Zaman ve mekân bakımından yegâne mümkün tertip, ilk 8 (liste I) veya 9 (liste II ve III ki, bu sonuncuda No. 1 = 6'dır) piskoposluk ve bunları takip eden mütebaki kısım şeklinde olabilir ki, bu sonuncular hiç olmazsa Gelzer metninde, dış görünüş bakımından da, azizlerin adına tekabül etmedikleri nisbette, piskoposluk adlarının önünde ὁ yerine τὸ harfi tarifinin bulunmasıyle de önceki kısımdan ayrılmaktadır; ayrıca aslında ilk sekiz piskoposlukta da, ὁ Τομοῦς ve ὁ Τοπάρχου gibi adların da göstermekte olduğu gibi, τὸ'nun bulunmuş olması gerekir (aşağıya bak.). Aslında liste III, No 2, 3, 13, 19, 20'de olduğu gibi bütün adlar önünde her halde ὁ τοῦ... bulunmakta idi. Bütün piskopos-

(1) Oku: ἐν Κορτζενῇ.

lukların harita üzerinde tesbit edilememesine rağmen, ilk kısmın, Keltzene *dioecesis*'inin sadece Taron dahil olmak üzere takriben Greenwich'in 42° doğusuna kadar varabildiği daha önceki bir devreye ait durumu aksettirdiği açıkça bellidir. Buna mukabil ikinci kısım bunun Van gölü etrafındaki piskoposluklarla daha sonraki genişlemesini belirtmektedir (1). İkinci kısım takriben Basprakania -Vaspurakan eyaletine tekabül etmekte olup ancak 1036 (1030?) 'dan (2) sonra ilk kısma katılmış olabilir (3). 972 yılının en alt tarih sınırı olarak kabul edilebileceği (4) ilk kısım, büyük isyanları müteakip, yani şu halde 990 ile 1056 yılları arasında teşekkül etmiş olabilir.

Piskoposlukların adları bir (5) veya ikisinde (6), *Notitia Antiochena*'da Amida'nın ermeni Suffragan'ları arasında rastladığımız gibi (7) arazi adlarıdırlar. Fakat muhtemelen burada sadece başlıkta zikrolunan arazi adlarının yanlış bir tekrarı bahis konusudur. Hiç olmazsa Taron piskoposu Muş veya Matravatz'dan başka bir yerde oturmuş olamaz.

Aşağıda, piskoposlukların teker teker bahis konunu edilişinde esas olarak liste III'ün sırasını takip ediyorum.

α' ὁ Κορτζηνῆς = ς' ὁ Ἐγκορτζενῆς, (oku ὁ ἐν Κορτζηνῇ), Ḫorźajnk', Ḫorcēnk', Χορζιανηνή piskoposudur.

β' ὁ τοῦ Τάρων, görmüş olduğumuz gibi, cod. Athen 1372'de henüz piskoposlukları mevcut olmayan bağımsız metropolis olarak zikredilen, Aracani'nin her iki tarafındaki Tarōn (Taraun) eyaletinin piskoposudur (8).

γ' ὁ τοῦ Μοῦς, Taraun'un merkezi Muş şehrinin piskoposudur.

δ' ὁ Χατζοῦν, daha iyisi ὁ Χατζοτοῦν, bir Ḫaç'i-tun, "Haç

(1) Krş. Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 582.

(2) V. Laurent'e göre (*Échos d'Orient*, XXXIV, s. 464. n. 1) Arçēş ve Berkri daha 1030 yılında Bizans'a dahil olmuşlardı.

(3) Markwart, *Südarmenien*, s. 470'e göre 1036 yılında. Krş. s. 206, n. 6.

(4) Gelzer, *Ungedr. Texte.*, s. 582.

(5) Liste II, θ'.

(6) Liste III α' = ς' ve β'.

(7) Krş, Ἰγγιληνή, Βελαβιτηνή, Σοφηνή.

(8) Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 582; Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 325-327.

evi" (1). J. Mamikonean, batı Taraun'daki bir "Taştan Haç" (Arźan) zikretmektedir (2).

ε΄ ὁ Λυκοποταμίας, Lykos adındaki bir suyun aktığı bölgeyi gösterir. Gelzer (3) bu hususta "Erēz (Keltzene) yanında Fırat'a dökülen" Λῦκος'un düşünmüştü. O her halde Erzincan'ın 75 km aşağısında Fırat'a karışan Nahr Lūḳiya (4) şimdiki Kuru çayı kasdetmekte idi; ancak bunun aktığı saha her halde Kamakhos *dioecesis*'ine aittir. Markwart'a göre bu (5), şimdiki Mezūr çayına tekabül eden Gail, "Kurt suyu" 'dur. Plinius'un (6) Lycus, Suhrāb'ın (7) Nahr aẓ-Ẓi'b olarak isimlendirdiği bugünkü Liçik veya Peri suyu, Ḫorźeank' bölgesinin içinden geçtiği (8), şu halde vadisi Kortzene piskoposluğuna tekabül etmesi gerekeceğine göre, daha az düşünülebilir; olmaya ki, bunu takip eden (ve mevcudiyeti sadece bir iddiadan ibaret bulunan) piskoposluğun adı, No. 5'in bir ilâvesi addolunsun ve ὁ Λυκοποταμίας ἐν Κορτζηνῇ şeklinde okunsun.

ς΄ ὁ Ἐγκορτζενῆς α΄ ve ε ye bakınız.

ζ΄ ὁ Ματραβάτζ ermenice Matravan'ın genetiv (veya lokativ)'i olan Matravac' veya daha iyisi Matravan(i)c''dir. Adontz (9), adını Mansi'nin (10) Μασταύρων, Le Quien'in (11) ise Μετράχων şeklinde okumak istedikleri ve Hergenröther (12) ile Dvornik

(1) Gelzer, *ayn. es.*, aynı yer.

(2) Mamikonean, *Geschichte von Taron*, s. 365, bab 2: "ils arrivèrent à la corix de pierre (Artzan)" ["onlar taştan haçın yanına vardılar"]; ayrıca krş. Zenob de Glag, *ayn. es.*, s. 347 ve Tomaschek, *Sasun*, s. 21: "bundan başka Johannes Mamikonean, Taron'da Haşteank''e doğru, üzerinde "Kutsal Haç" Surb-khaç' manastırı bulunan bir tepeden haberdardır". Ancak ermenice metinde bu manastırdan bahis yoktur; Hübschmann da Taron'da bir Surb Ḫaç' bulunduğundan haberdar değildir (*Idg. Forsch.*, XVI, s. 432).

(3) Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 582.

(4) Suhrāb, s. 120, 7.

(5) Markwart, *Südarmenien*, s. 437.

(6) Plinius, *nat. hist.*, V, 84.

(7) Suhrāb, s. 122, 1.

(8) Markwart, *Südarmenien*, s. 429, n. 1.

(9) Adontz, *Byzantion*, IX, s. 259-260.

(10) Mansi, *Sacror. concilior. nova et ampliss. collect.*, XVII, s. 377.

(11) Le Quien, *Oriens Christianus*, I, sütun 1325.

(12) Hergenröther, *Photius*, II, s. 458, n. 77.

'in (1) Zinkhia veya Tamatarkha'da aradıkları, Βαάνης Μα[σ]τράβων 'un 879 yılından kalma piskoposluğu olduğunu teşhis etmiştir. Adontz'un göstermiş olduğu gibi Baanes, Vardan'ın (2) 875 yılı vekayiinde zikrettiği, Taron piskoposu Vahan'a tekabül etmektedir (3). O, Martyrion manastırını (4), Ioannes Prodromos'un Taron'daki meşhur manastırı ile (ermenice Surb Karabet) bir tutmaktadır (5); bu manastır gûya Ioannes Prodromos'un ve aziz Athenogenes'in bakiye-i izâmını muhafaza etmekte imiş. Burası Aştişat'ın (6) altı saat batısında bulunup hâlâ Surb Karapet veya Çanlı Kilise adını taşımaktadır (7).

η' ὁ Χουίτ, Taraun'un güney silsile eteğinde (8) bulunan Ḫoit', Χοθαῖται'lerin ülkesidir (9).

θ' ὁ Πάρχου (10) bugün hâlâ Parḥu adını taşır ve Muş'un 28 (11)

(1) Dvornik, *Légendes*, s. 180.

(2) Wardan, *Tarih*, s. 85.

(3) Adontz, *ayn. es.*, s. 246,

(4) Ermenice Matravan(k') = maturn + van(k').

(5) Surb Karapet manastırı aynı zamanda Glakavank' veya Innakneavank' ("dokuz kaynak manastırı") adını da taşır.

(6) Şimdiki Surb Sahak. Inğiğean, *Neu-Armenien*, s. 193 vd.; Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 401; Markwart, *Südarmenien*, s. 290.

(7) Hübschmann, *ayn. es.*, s. 325. Aralarında ilki, Çanlı Kilise manastırı'nı tafsilâtlı olarak tasvir eden Evliya Çelebi (ölm. 1679) olan (Seyāḥatnāme, III, s. 299 = almanca terc. Hartmann, *Der Islam*, IX, s. 230-231) yeniçağ seyyahları Hartmann'ın aynı makalesinde zikrolunmuşlardır (*ayn. es.*, s. 232). Tournebize (*D. H. G. E.*, *Arménie* maddesi) ise Matravank'ı Surb Karapet'ten tefrik etmekte ve bu sonuncuyu aynen Lynch ve R. Kiepert gibi yanlış olarak Aştişat ile bir addederek, Matravank'ı "plus près de l'Euphrate" ["Fırat'ın hemen yanında"] aramaktadır; R. Kiepert'in *Karte von Kleinasien* haritasındaki (pafta B VI: Erzerum) *Matna Vank* (oku: *Matra* V. ?) ile krş.

(8) Ermenice Simn leaṙn.

(9) Georg. Cypr. (Basileios), v. 946. Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 582; Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI. s. 325.

(10) Variyantı ὁ Τοπάρχου, oku: [τοῦ yerine] ὁ τὸ Πάρχου. Prof. Adontz bu mahalli bana Johannes Mamikonean'ın *Geschichte von Taron* adlı eserinde de (bab 1, s. 12, satır 23) Pareḥ olarak gösteriyor ki (Dulaurier, *F.H.G.*, V, 2, s. 363, sütun II'de Baregh, yani Pareł şeklinde), burada Kovars (Lynch: Guvars) yanında zikrolunmuştur.

(11) Lynch ve Oswald haritası.

veya 34 (1) km batısında, Murad suyunun kuzey kıyısında bulunmaktadır.

ι' ὁ Ἀμβρῆς bence meçhuldür.

ι' ὁ <M>αρμεντιτζοῦερ ἤτοι Λειμωνοδύαξ. İlk ismiyle bir *Marmēdi-cur, "Marmēd (Marmēt) suyu" teşhis ederek bunu Van'ın 17 km kuzey batısında, Mermid çayı kenarındaki Mermid ile aynı addetmek münasip olacak gibi görünüyor (2). Ancak grekçe ismin ermenice adın tercümesi olarak addedilmesi şüphesiz lâzım geleceğine göre ben, P. Peeters'in lûtuf buyurduğu zekice izahı tercih ediyorum: Margagetin-źor, "Çayır-suyu-vadisi"=*λειμωνο-ῥύαξ.

ιβ' ὁ Ματζι<κί>ερτε veya Μαντζι<κί>ερτε olan bu piskoposluğun adı Konstantinos Porphyrogennetos (3) ve Skylitzes'e (4) göre tamamlanmalıdır; ermenice Manckert, Apahunik''deki Manavazakert, arabca Manâzkert şimdi Malazgirt (5).

ιγ' ὁ τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Gelzer (6) bunun hakkında şöyle diyor: "Görebildiğim kadarına göre Armenia'da hiç bir şekilde büyük hürmet ve itibara konu olmayan aziz Nikolaos adına bir çok manastırın mevcudiyeti (7), göze çarpıcıdır". Hiç olmazsa Erznga (Erzincan)'da bir Nikołias manastırı zikredilmektedir (8).

ιδ' ὁ Εὐᾶ ἤτου τῆς Θεοτόκου, κβ' gibi, bir Tanrının Aziz Annesi [Theotokos] manastırı, ermenice Surb Astvacacin'dir. "Eva = Havva (?) manastırı" şeklinde bir tesmiyeyi izah edebilecek durumda değilim. Bunda belki de Van (oku: Εὐᾶν = Ἐβᾶν?) adını tahmin etmek daha ziyade akla yakındır (9).

(1) R. Kiepert, *Karte von Kleinasien*, pafta VI C: *Diarbekir*.

(2) İngilizlerin "*Eastern Turkey in Asia*" haritasında (1:250.000, sayfa 19 (J-38 E): Van-Bitlis (Geogr. Sect., General Staff, No 1522 a), piskoposluğun adına daha uygun düşecek şekilde "Mermenid" olarak kaydedilmiştir.

(3) Konst. Porph., *de adm. imp.*, s. 192, 5 - 196, 11. 202, 7.

(4) Cedrenus, *Opera*, II, s. 590, 19: Μαντζικίερτε; s. 692, 2. 12. 23: Ματζικιέρτ; s. 701, 17: Ματζικίερ.

(5) Gelzer, *Ungedr. Texte.*, s. 582 vd.; Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 330. 449; Markwart, *Südarmenien*, s. 78. 301. 458.

(6) Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 583.

(7) Manastır piskoposlukları arasında.

(8) Tournebize, *D.H.G.E.*, *Arménie* maddesi.

(9) Ptolem., *Geogr.*, V, 21, cild I, s. 948: Βουάνα. Kedren.-Skylitz., II. s. 508,

ιε' ὁ 'Αρτζεσίου ἤτοι τοῦ 'Αγίου Νικολάου, bazen Turuberan ve bazen de Vaspurakan'a ait addolunan Arçēş (1), arabca Arcīş'in piskoposudur (2). Harabeler Van gölü sahilinin en kuzey noktasına yakın, Örene çayı (3) kenarındaki Matłavank'ʻda bulunmaktadırlar.

ις' τὸ 'Αρτζικὲ ἤτοι 'Αρκεράβου, Bznunik'ʻdeki Arckē (4) olup mevcudiyeti ancak son zamanlarda ispat olunan bir komşu şehirdir. P. Vitalien Laurent (5), ὁ (Δ)υ[οβ]ουνι(ώτης ? (6), πρωτο)σπαθά(ριος), ὕπατ(ος) ve 'Αρτζικὲ καὶ 'Αρκεράβ(ου) strategosu Khristophoros'un bir mührünü neşredip açıkladı. Arckē arablarca Ẕāt al-Cavz, "cevizi bol" veya ʿĀd al-cavd (7) adını taşıyordu, şimdiki adı Adilcevaz'dır (8). "Arckē şehri sonraları, Van gölünün, yakınında ve karada bir kaya üzerinde zaptı gayri kabil bir kale bulunan bir adası veya göl içine uzamış bir dil üzerinde bulunmakta idi. Şehir şimdi göle batmıştır. Şimdiki kasaba kayanın yamacında bulunmaktadır" (9). Zikrolunan kaya üzerindeki kale hiç şüphesiz Arkerabu idi (10).

ιζ' ὁ 'Αμουκίον, Gelzer tarafından (11) Vaspurakan'da Van gölünün Limn adası karşısına isabet eden kıyısındaki Amiuk olarak teşhis edilmiştir: "Vardan Vardapet, Venedig neşri, s. 124'de, Bizanslılar gibi, Amuk şeklini vermiştir". İsmin sesli harflerinin oku-

8: Ἴβαν, yani Van, "Van'a", εἰς τὸ *Βάν (Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 469); arabca Vān (Minorsky, *E. I.*, *Wān* maddesi). Ktesia'ın Χαύων'unun (*R.-E.*, *Chauon* maddesi) Van olması (Markwart, *Die Entstehung*, s. 27'de böyle) şüphelidir; krş. Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 469.

(1) Konst. Porph., *de adm. imp.*, s. 191-196: Ἀρζες.

(2) Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 583.

(3) Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 329; Markwart, *Südarmenien*, s. 76.

(4) Konst. Porph., *de adm. imp.*, s. 194, 3. 196, 13: Ἀλτζίκε.

(5) V. Laurent, *Échos d'Orient*, XXXIV, s. 452-465.

(6) H. Grégoire'ın teklif ettiği tamamlama. Pachym., II, s. 211 vd.'deki Χωρίον τῶν δύο βουνῶν [iki dağ mevkii] (= τὸ Μιλησίως Διδύμιον [Miletos Didyma'sı]? yıl 1282) ile krş.

(7) İbn al-Azrak (Amedroz, *J.R.A.S.* 1902, s. 797).

(8) Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 328.

(9) Hübschmann, aynı yer, n. 3.

(10) Krş. yukarıda s. 180, n. 3.

(11) Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 583.

nuşu muhteliftir; J. H. Mordtmann (1) aşağıdaki variyantları zikretmektedir: "Amīk (*Türkische Bibliothek*, XXI, s. 79), Amak: Kanunî Sultan Süleyman Sefernamesi 1548/9; Van yanında Amuk veya Amīḳ ovası (Evliya Çelebi)". Yeni haritalarda da burası Amuk olarak tesmiye ediliyor (2).

ιή ὁ Περκίου veya τὸ Περκίν, Περκρί[ου] şeklinde okunmalıdır. Burası, Van gölüne kuzey doğu ucunda munsab olan Band-i Māhī çayı kenarında bulunup (3) arabca Bārkīrī şeklinde yazılan maruf Berkri'dir (4). Burası Markwart'a göre (5) kesin olarak 1036/7 'den 1054/5 'e kadar Bizans'a ait idi; V. Laurent'a göre ise burası daha 1030 civarında kazanılmış ve ancak 1071 'de kesin olarak kaybedilmiştir (6).

ιθ' ὁ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, bir manastır piskoposluğu, meselâ ermenice Surb Georgi Vank' 'dır. Aziz Georgios, yukarıda zikredilen, V. Laurent tarafından yayınlanan mührün (7) ön yüzünde resmedilmiştir.

κ' ὁ τοῦ Ὀστάνου, τὸ Ὀστᾶν, Rştunik' 'de, Van gölünün en güney noktasında, Vaspurakan krallarının oturdukları (8) Ałt'amar (şimdi Aḫt'amar, Aktamar) adasının karşısında bulunan Ostan'dır, arabca ve süryanice Vasṭān (9).

(1) Mordtmann, *Der Islam*, XIV, s. 155.

(2) *Eastern Turkey in Asia* haritası, pafta 19: Van-Bitlis.

(3) Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 583; Hübschmann, *ayn es.*, s. 341 aşağıda.

(4) Le Strange, *Lands*, s. 183.

(5) Markwart, *Südarmenien*, s. 469, n. 1. 470. Krş. yukarıda s. 170 vd.

(6) Laurent, *Seldjoucides*, s. 20, n. 2; V. Laurent, *Échos d'Orient*, XXXIV, s. 464, n. 1-2: Kedren.-Skylitz., II, s. 502 vd. 'ye göre: Romanos Argyros devrinde, yani 1028 Kasımı ile 1034 Nisanı arasında. İbn al-Aṯīr, IX, s. 297: H. 425 yılında (26 Kasım 1033 - 15 Kasım 1034). Aristakēs, bab 9, s. 28 vd.: Mikhael IV. (1034-1041) devrinde. Urfa'lı Mateos, s. 75: 485 ermeni yılında (12 Mart 1036 - 11 Mart 1037). Markwart, bilhassa has isimlerde birbirinden ayrılan haberleri haklı olarak birbirini takip eden iki yılın (1033-34 veya 1034-35 ?) aynı olayları ile birleştirmiş ve 1036 yılını piskoposlukların *Notitia* 'sı bakımından sadece en kesin *terminus post quem* addetmiş görünmektedir.

(7) V. Laurent, *ayn. es.*, s. 453 vd.

(8) Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 583; Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 460 vd.

(9) Mich. Syr., III, s. 501. 504; Le Strange, *Lands*, s. 184. Markwart,

κα' ὁ τοῦ Ἁγίου Ἐλισσαίου, bir Surb Ełişē.

κβ' ὁ Σεδρὰκ ἤτοι τῆς Θεοτόκου. Theotokos için krş. ιδ'; Σεδράκ adı her halde İncil coğrafyası menşelidir (1).

Yukarıda tesbit etmiş olduğumuz iki piskoposluk grupundan aslında sadece birincisi "Kortzene ve Taron ile birlikte Keltzene" başlığına tekabül etmektedir. İkincisinde daha ziyade "Basprakania" veya "Media (Ἄνω Μηδία ?) isimleri beklenirdi. Hiç olmazsa sivil idare içinde bu Keltzene piskoposluklarının arazisi, eğer daha fazla parçaya değil ise, Vaspurakan ve Taron halinde iki kısma ayrılmış görünmektedir; bunların her ikisi birleşik olarak bir müddet için (1046 - 1058), δούξ Gregorios Magistros'un idaresinde bulunmuşlardır.

Ἄνω ve Κάτω Μηδία vilâyet isimlerinin izahı ve bilhassa bu sonuncusunnn tesbit ve tayini büyük güçlükler arzetmektedir. Skylitzes'in ifade tarzından (2), Media ve Asprakania'nın aynı mânaya geldikleri anlaşılıyor; öyleki, iki defa tekrar eden açıklayıcı "bu (şimdiki) Asprakania'dır" ilâvesi (3), Ἄνω Μηδία'ya değil, sadece Μηδία kelimesine aitmiş gibi görünüyor (4). Κάτω Μηδία yalnızca bir kere (5) zikr edilmiş olup, zikredildiği bu yer de bunun mevkiini tayin bakımından hiç bir ip ucu vermememektedir (6).

Keltzene-Kortzene-Taron yanında ayrı bir Basprakania kilise eyaletinin mevcut olup olmadığı problemi, kısa bir süre önce

Südarmenien, Index, s. 617 (Ostan). 632 (Wastan).

(1) Ps.-Zach. Rhet., 9, 1; LXX: Σεδρὰκ veya Σεδράχ.

(2) Kedren.-Skylitz., II, s. 464, 11: τῆς ἄνω Μεδίας ἄρχων, ἣν Ἀσπρακανίαν ὀνομάζουσι σήμερον [bugün Asprakania denilen yukarı Media arkhonu] s. 481, 23 - 482, 1: Μηδίας ἄρχοντα τῆς καὶ Ἀσπρακανίας [Media ve aynı zamanda Asprakania arkhonunu]; s. 512, 10: ἄρχειν ἐκπέμπει τῆς ἄνω Μηδίας καὶ τῆς [oku: τῆς καὶ] Ἀσπρακανίας [yukarı Media ve Asprakania'nın idaresi için yollar]; s. 570, 19: ἀπὸ τῆς Μηδίας ἤτοι τοῦ Βαασπρακάν [Media ve yahut Basprakan'dan].

(3) Kedren. Skylitz., II, s. 464. 512.

(4) V. Laurent (*Échos d'Orient*, XXXIV, 1931, s. 460) Media, Yukarı Media ve Vaspurakan'ı katepanoluğun aynı mânaya gelen tesmiye şekilleri add etmektedir.

(5) Kedren.-Skylitz., II, s. 494, 23.

(6) Van gölünün kuzeyindeki arazi (V. Laurent, *ayn. es.*, s. 461 vd.'de böyle), Bizanslılara terkedilen Anževac'ik', Manckert v. s. akla gelebilirdi.

V. Laurent'ın, kendi okuyuşuna göre Στεφάνῳ ἁ[μαρτῶ]λῶ ἀρχ(ι)-[επισ] κόπῳ Σ...ΠΑΝ Βα[σπρ]ακανίας adında birisine ait (1) bir mührü neşretmesinden sonra, çözülmesi daha da gerekli bir hal almıştır. Görünüşe nazaran Vaspurakan'da bir baş piskoposluk adı olan Σ....παν (veya Γ....παν) ismi için uygun bir tamamlama şekli bulamadım. P. Peeters'in ilk nazarda hatıra getirdiği Kolkhis'deki Sarapana (şimdi Kivirila kenarında Şorapan)'nın her hangi bir zamanda Vaspurakan'a ait addedildiği düşünülemez. Esasında, -παν 'dan önceki boşluğun bir baş piskoposluk ismi olarak tamamlanması gerekeceği hususu da pek belli değildir (2).

c) Theodosiupolis.

Arazisi görünüşe göre takriben Bizans'ın Iberia eyaletinin arazisine tekabül eden Theodosiupolis *dioecesis*'si Antiokheia [Antakya] patrikliğine ait idi. Coğrafî bakımdan göze çarpıcı olan bu aidiyet, hiç şüphesiz, bu patrikliğin Iberia üzerindeki malûm ve eski iddialarına dayanmaktadır (3). Maruf adıyle "*Ekthesis des hl. Epiphanios*" 'un (4) ve Ialimbana'nın piskoposu ermeni Basileios'un *Notitia*'sının (5) telifi sıralarında ise filvaki Θεοδοσιούπολις Ἀρμενίας [Armenia Thedosiupolis'i] şehri henüz Kappadokia I.'nın metropolisi Kaisareia'nın piskoposluk merkezi bulunmakta idi. Gürcüler (Iberialı'lar) takriben 750 yılından beri kilise bakımından muhtariyeti haiz olmakla beraber Antakya ile sıkı bir bağlılık içinde olup Antakya patriği, litürjide gürcü piskoposlukları tarafından zikrolunur ve bunlardan yıllık bir vergi alırdı ki, bu ver-

(1) V. Laurent, *Échos d'Orient*, XXXVI, s. 315-318.

(2) V. Laurent, *ayn. es.*, s. 317-318.

(3) Krş. Brosset, *Hist. de la Géorgie*, I, s. 229, n. 4; A. Palmieri (*Oriens Christianus*, III, s. 162 vdd.). N. Marr, *Zerkovnija Vědomosti*, 1907, P. I, Sect. II, s. 107-141; Gelzer, *B. Z.* I, s. 274-277; C. Karalevskij, *D.H.G.E.*, *Antioche* maddesi; R. Janin, *D. Th. Cath.*, *Géorgie* maddesi; Peeters, *Anal. Boll*, L, s. 5-58.

(4) Ps.-Epiphanios, *Ekthesis*, nşr. Gelzer, *Ungedr. Texte*, s. 536, v. 80; nşr. Finck, *Des Epiphanios von Cypern* Ἔκθεσις..., Marburg 1902, s. 20, 27. T'ēodosoupavlis Hayoc'.

(5) Georg. Cypr., s. 536, v. 80.

gi patrik Ioannes III. (996-1020) tarafından Kudüs patriğine devr olunmuştur. Theodoros Balsamon, Constantinopolitanum I.'un ikinci kanon'una yazdığı şerhde Iberia'yı Bulgaristan ve Kypros (Kıbrıs) yanında autokephal (bağımsız) kilise olarak zikretmektedir. Ona göre (λέγεται) Iberia, Antakya patriği κυρὸς Πέτρος zamanında autokephal olmuştur (1). Onun bununla Petros ὁ κναφεύς'u (2) mu, yoksa Petros III.'u mu (takriben Haziran 1052-1057) kasdettiği hususunda bir karara varmak güçtür. Petros III., Grado piskoposu Dominicus (3)'a 1054 Haziranında yazmış olduğu mektupta sadece Βαβυλὼν ἡ μεγάλη (= Baġdād) καὶ Ῥωμόγυρις ἤτοι τὸ Χωρασᾶν [Büyük Babylon (= Baġdād) ve Romogyris yahut Horasan] katholikosluklarını zikrediyor; eğer Theodoros Balsamon'un kasdettiği o idi ise, Iberia'nın autokephal'liğinin ilânı tam olarak tarihlenebilir (1052 ile Haziran 1054 arasında) (4). Gürcü azizi Giorgi Mt'atsmidel'in *Vita* (biyografi)'sına nazaran, bu zat 1056-1059 yılları arasında gürcü kilisesinin bağımsızlığını Antakya patriği Ioannes'e karşı savunmak zorunda kalmıştı (5)

Ancak, sadece Bizans eyaleti Iberia (Taik') ile alâkalı olduğu cihetle, bizim kısa piskoposluklar listemizin Iberia (Virk') bağımsız kilisesi ile bir ilişkisi yoktur! Virk', Baġdād ve Romagyris (Nīšapūr) katholikosları bir zamanlar rütbe bakımından bütün 13 metropolitin önünde bulunurlarken ve diğer taraftan da Iberia, bağımsızlığının ilânından sonra Antakya patrikliğinin hukukî sahasının tamamiyle dışında bulunurken, Iberia (Taik')'nın metropoliti Antakya'ya bağlı metropolitlerin rütbece 12. si idi. Bir zamanki Antakya'ya bağlı Iberia (Virk') katholikosluğu ile Theodosiupolis eyaleti arasında zayıf bir bağlantı, ancak bunların her ikisinin de kısmen Taik' kralı Davit''in eski "Gürcü" arazisinden

(1) Beveridge, *Synodikon*, I, s. 88 = *P. Gr.*, CXXXVII, sütun 320.

(2) Petrus Fullo, 468-471, 475-477/8, 485-588 Antakya patriki.

(3) Cotelerius, *Eccl graec. monum.*, II, s. 116. Cornelius Wili, *Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae saeculo undecimo composita extant*, Leipzig 1861, s. 212.

(4) Gelzer, *B.Z.*, I, s. 275'de böyle.

(5) Brosset, *Hist. de la Géorgie*, I, s. 339. 341; Gelzer, *B.Z.* I, s. 276 vd.: Peeters, *Anal. Boll.*, XXXVI-XXXVII, s. 112, § 46, n. 3.

neşet etmiş olmalarından dolayı mevcuttur, ve Antakya patriği de hiç şüphesiz, bu hususta, kendi hukukî iddiaları bakımından tarihî bir dayanak müşahede etmiş olacaktır. Bu kilise eyaletine 1045 'den sonra (1), mekân bakımından ondan tamamiyle ayrılmış olan "Μεγάλη 'Αρμενία" ilhak edilmiştir ki, Ani bölgesinin, Bizans eyaleti olarak o iddialı "Büyük Armenia" adını muhafaza etmeyip, aynı şekilde Iberia tesmiye edilmesi gibi bir az garipçe görünen vakıayı bu şekilde izah etmek mümkündür.

Antakya patriğinin Theodosiupolis üzerindeki iddiaları muhtemelen, Theodosiupolis-Erzurum'u, Dara şehri altında ve bir zamanlar Antakya'ya bağlı bulunan aynı addaki piskoposluk (= Resaina) ile bir sayan tahrif veyahut yanlış anlama ile de takviye olunmakta idi (2). Böyle bir hareket tarzı, Mesopotamia, Media v. b. gibi isimlerin, Bizans sınırları dahilinde bulunan başka bölgelere izafe edilmesinden daha mahzurlu da değildir. Bu sebepledir ki biz bu gürcü piskoposluklarını da sadece, ilk ve Antakya patriği Anastasios I. tarafından 570 'de yayınlanan şekliyle Dara 'ya tâbi Theodosiupolis, Turabdion ve Mnasubion (= süryanice ṭūbānā Šemʿōn) piskoposluklarını zikretmiş olan *Notitia Antiochena* 'nın sonraki redaksiyonları yoluyla tanımaktayız (3). Sonraki iki resanziyon ise (4) Dara 'ya tâbi aralarında sadece en baştakileri (5) hakikaten Mesopotamia'ya ait bulunan 9 veya 10 piskoposluk zikretmektedir. 11. yüzyıla ait diğer bir tashihli nüsha (6) metropolis adı olarak diğerleri gibi Dara'yı değil Theodosiupolis'i vermekte olup sadece, diğer iki *Notitia*'nın Iberia'ya dahil olan yalnız son yedi

(1) Aşağıda s. 213 'deki ἡ Ἁγία Μαρία ile krş. Gelzer (*B. Z.*, I, s. 279) *Notitia* 'yı 1070 yılı civarına vazetmek suretiyle, piskoposlukların yerlerini tayin ederken, hayaline, hiç bir mâniaya çarpmadan bütün Anadolu içinde dolu dizgin yol almak imkânını sağlamıştır!

(2) Bu mânada meselâ cod. Chalki 'nin ilk *Notitia* 'sı (22), Theodosiupolis için şöyle demektedir: μετηνέχθη μητροπολίτης [metropolit olarak getirildi]. Diğer kodeksler: τῆς μεγάλης Ἀρμενίας [Büyük Armenia 'nın].

(3) J. E. Rahmani, *I fasti della chiesa patriarcale antiochena*, Roma 1920, s. VII; Honigmann, *B.Z.* XXV, s. 75. 83 vd.

(4) Aşağıda I ve II olarak geçecektir.

(5) α' Θεοδοσιουπόλεως, β' ὁ τοῦ Ῥανδοῦ veya τοῦ Ῥαμβίας καὶ Μνασουβίῳ (aynen) ve her halde γ' ὁ Νασαλῶν.

(6) Aşağıda: I.

piskoposluğunu kayd ve zikr ediyor. Buna nazaran, izahı güç olan bunlardan önceki Νασαλῶν 'da, τουβανᾶ Συμεών'dan muharref olabilirdi (1). Ayrıca, Μαζνούβη (variyantları ile birlikte), belki de Μνασούβιον'un bir tekrarı addolunabilir ve silinebilirdi.

Bu yedi gürcü piskoposluğunun adları şunlardır:

I.	II.	III.
Vatic. graec. 1455, varak 244 b vd., nşr. Gelzer, *B. Z.*, I, s. 249.	Paris. suppl. graec. 1226, nşr. Nau, *F.*, *R. O. C.*, XIV, 1909, s. 217.	Cod. Chalki 22 [şimdi Leningrad; Rus Umumî kütüphane, cod. 716]'de 1 Eylül 1386(Hilkat yılı 6895) tarihli Syntaxis, nşr. Papadopoulos-Kerameus Ἑλλ. φιλ. σύλλ. XVIII, İstanbul 1884, Suppl., s. 70.
ἡ Ὀρτρός	ὁ Ὄντου	ὁ Ὄρτου
ἡ Μαζνούβη	ὁ Μαξουνῆς	ὁ Μαξούνης
τὸ Μαυρόκαστρον	ὁ τοῦ Μαυρίκη	ὁ τοῦ Μαυρικίου
ἡ Ἁγία Μαρία	ὁ Ἁγίασμαρίας	ὁ τῆς Ἁγίας Μαρίας
ἡ Ἀξιέξη	ὁ Ἀξιέξης	ὁ Ἀξιέξης
ἡ Ταρούτζα	ὁ Ταρούτζης	ὁ Ταροῦν
ἡ Πολύτιμος	ὁ Πολυτιμίου	ὁ Πολυτιμίου

1. ἡ Ὄρτρος, Ordun'luların köyü, Ordoru veya Ordru (2), Sky-

(1) Ermenice resanziyonu: Ps.-Epiphanios, nşr. Finck, s. 14, 25 ve nşr. Conybeare, *B.Z.*, V, s. 125: Wannason.

(2) Sebēos, fasıl 23, s. 77; terc. Macler, s. 62; Steph. Asołik, II, 3, s. 114, 4; terc. Gelzer-Burckhardt, s. 83, 2. Steph. Orbelian, *Geschichte von Siunik'*, fasıl 66, s. 374, nşr. Tiflis 1910; s. 274, n. 16: nşr. Emin (s. 213 terc. Brosset). Gelzer, *B.Z.* I, s. 272, n. 2: Markwart, *Entstehung*, s. 29 = *Orientalia Christiana*, XXVII, s. 165; Peeters, *Byzantion*, VIII, s 410: Sebēos, fasıl 32, s. 116; terc. Macler, s. 109 'da da Ordspu yerine Ordoru okunmalıdır,

litzes'de (1) πεδιὰς ἐγχωρίως Οὔρτρου λεγομένη [Urtros denilen ova], gürcüce Ordro'dur (2). Bu, Basean'da (3) ve bu bölgenin batı kısmında bulunuyordu; Basean'ın doğu kısmı ise Φασιανὴ piskoposluğu ile birlikte Trabzon'a tâbi idi (4). Ordru ismi, aynen Kaput-ṙu gibi teşkil edilmiştir (5). Inğiğean'a göre Ordru, Küçük Tuya veya Tui'ye tekabül etmiş olmalıydı; fakat burası hiç şüphesiz Alvar'ın doğusunda Ortu suyu kenarındaki Ortu'dur (6).

2. ἡ Μαζνούβη, Dara tâbiîyetindeki Mnasubion'un tekrarı olarak çizilmek gerekmezse (yukarıya bak), belki de Airarat'da Hrazdan ırmağı kenarında Varažnunik' kantonunda teşhis olunabilir (7). Taruberan'daki aynı isimdeki kanton bu hususta pek düşünülemez, zira burası Trabzon tâbiîyetindeki Μεσουνὴ piskoposluğuna tekabül eder görünmekte olup (8), Gelzer'in hatırlattığı (9), Vaspurakan'da bulunan Mec[n]unik' veya Važnunik' her halde aynı yer olacaktır.

3. τὸ Μαυρόκαστρον. Eğer iki yerde geçen ὁ τοῦ Μαυρικίου (Μαυρίκη) şekli tercih edilecek ise, burası her halde Şirakaşat avan ("Şirakaşat noktası,,) adını da taşıyan ve muhtemelen bugünkü Mavrek (10) 'in yerinde Ahurean'ın batısında bulunan Airarat'daki Maurikopolis'e tekabül etmektedir. Maurikiupolis (?) ismi her halde imparator Maurikios'a raci olacaktır; şu halde o, 11. yüzyılda Bizanslılar tarafından yeniden hatırlanmış ve kullanılmış olma-

(1) Kedren.-Skylitz., II, s. 576, 4.

(2) Brosset, *Hist. de la Géorgie*, I, s. 323.

(3) Faust. Byz., III (I) fasıl 4, s. 9 vd. 'ye göre, 4. asırda Basean piskoposu Euthalios 'a tâbi olduktan sonra.

(4) Yukarıda s. 193 vd.

(5) Markwart, *Entstehung*, s. 29 = *Orientalia Christiana*, XXVII, s. 165.

(6) Inğiğean, *Neuarmenien*, s. 90 (ermenice). Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 245, n. 1: Adonc, *Armeniya*, s. 23, n. 1 (R. Kiepert haritasında Ortusu[yu] yanlış olarak yer ismi gibi kaydolunmuştur). — Du, şimdiki Büyük-Tuya hakkında krş. yukarıda s. 179, n. 10.

(7) Hübschmann, *ayn. es.*, s. 365, Kanton 188.

(8) Yukarıda s. 190 - 191.

(9) Gelzer, *B.Z.* I, s. 271.

(10) Ps.-Moses Ḫorenac'i (Anania Şirakac'i?), s. 33; Hübschmann, *ayn. es.*, s. 361, n. 8'de Şirakaşat avani yerine Şirakavani (= Erazgavork', krş. Hübschmann, *ayn. es.*, s. 365, 459) okumakta ve bunu (krş. harita) Baş-Şurageli'nin yerine vazetmektedir. Fakat burası kesin olarak buradan 11 km gü-

lıdır. Sadece Maurokastron isim şeklini bilen Gelzer (1), burasını "Armenia'nın" Maurokastron'u addederek, onu Şebin Kara Hisar (= Koloneia)' da arayan Ramsay'e (2) işaret etmektedir. Bunu Mikhael Attaleiates (3) ἕνα τῶν Ἀρμενιακῶν τόπων [Armenia'daki yerlerden biri] tesmiye etmekte ve Ioannes Skylitzes (4) de ἐν τῷ Ἀρμενιάκῳ [Armenia'da], scil. θέματι, yani kuzey doğu Anadolu'da aramaktadır. Cod. Coislin. graec. 211, saec. XII, varak 261 vd. 'deki metropolisler listesinde F. Nau'a (5) göre, 72. metropolis olarak (6) "Maurocastron, c'est-à-dire nouvelle Russie [Maurocastron, yani yeni Rusya]" bulunmaktadır. Bizim piskoposluğumuzla hiç bir alâkası bulunmadığı şüphe götürmeyen bu metropolis'i başka hiç bir listede bulamadım.

4. ἡ Ἁγία Μαρία. Skylitzes (7), Airarat'da Çakatk' idarî bölgesinde bulunan (ermenice) Surmari veya Surb Mari (arabca Surmārī, şimdi Araxes kenarında bulunan Sürmelü (8) kalesini bu şekilde de isimlendirmektedir. Gelzer (9) bunun farkına varamamıştır. Burası 1045'den 1064'e kadar Bizans'a tâbi idi; şu halde piskoposluklar listesi bu zamana aittir.

5. ἡ Ἀξιέξη piskoposluk isminin her üç grekçe el yazmasında da mevcut bulunan şeklidir. Şu halde artık Gelzer'e (10) uyarak, kıymetsiz lâtince resanziyonların kaydettiği Axieri şeklini tercih edip, bunda türkçe bir Akşehir görmeye çalışmamız, hele Gelzer 'in bu hususta aklına getirdiği bu isimdeki yerler katiyen düşünülemiyeceği cihetle, haklı olamaz. Bundan ayrı olarak 1050 yılı civarlarında Bizans arazisi içinde Türk yer adları (11) tasavvur et-

ney batıda bulunan Maurek'tir (Hamilton, *Reisen in Kleinasien*, almanca terc. Schomburgk, I, Leipzig 1843, s. 194; Lynch: Ajam Mavrak).

(1) Gelzer, *B. Z.*, I, s. 269.

(2) Ramsay, *As. Min.*, s. 267.

(3) Mich. Attal., s. 125, 6.

(4) Kedren.-Skylitz., II, s. 679, 17.

(5) Nau, *R.O.C.*, XIV, 1909, s. 212, n. 2.

(6) 71 Τρίστρας (oku: Δρίστρας) ile 73 Nazianzos arasında.

(7) Kedren.-Skylitz., II, s. 561, 5.

(8) Marquart, *Itinerar*, s. 45. Krş. yukarıda s. 175.

(9) Gelzer, *B. Z.*, I, s. 272.

(10) Gelzer, *ayn. es.*, s. 269-271.

(11) Meselâ Akçakale, ermenice Aṙca-ḫalē (St.-Martin, *Mém. sur l'Armé-*

meye de mahal yoktur! Axiexe, grekçe konuşanlar için zor telâffuz edilebilen, belki -C'iḫē "kale" ekli mürekkep bir ad olabilir (1); tatmin edici bir izah şekli bulamadım.

6. ἡ Ταρούτζα, Gelzer'e göre (2) "şüphesiz = Tabrīz"'dir. Bununla beraber bu maruf şehir Bizanslılarca, bizzat Gelzer'in de işaret ettiği gibi, sadece birbirinden çok az farklı Ταυρέζιον (3), Ταβρέζιον (4) veya Ταβρέζη (5) şekillerinde zikredilmekte olup, bu da ermenice T'avrēž'dir ve Ταρούτζα şekli bundan çok farklıdır. Smbat'ın zeylcisinin (6) T'avrēž'i metropolis olarak Dara'nın yerine vazetmesi, onun metonomasi listelerinde belirtilmiş olan Δάρας τὸ νύν Ταύρας (7) şeklindeki isim değişikliğini şahsen böyte tefsir etmesinden münbais olabilir ki bunda da katî olarak, Mesopotamia Dārā'sını veya Tabrīz'i değil, ihtimal, de Boor ile mutabakat halinde Got Tauria'sındaki Doros veya Daras'ı düşünmek doğru olacaktır (8). Ταρούτζα altında ben önce, kraliçe Mariam'ın bir kitabeye göre (9) Şirak'daki Marmaraşēn (Marmaşēn) kilisesine bağışladığı Taruc' veya Taruk' (Akkusatifi: Tarus) köyünü tahmin etmiştim. P. Peeters'in bana bildirmek lûtfunda bulunduğu tahmine göre ise τὰ Ῥούτζα veya τὰ [Ἀ]ρούτζα şeklinde okunup bun-

nie, I, s. 121) gibi Aḫurean'ın Araxes'e dökūldüğü yerde.

(1) Krş. Arḳis-c'iḫē (Brosset, *Hist. de la Géorgie*, I, s. 322)? Yahut Marquart (*Itinerar*, s. 31)'ın Balāẕuri (s. 202)'deki Kustascī yerine şüphesiz doğru olarak okuduğu Kasī-c'iḫē. — Yoksa Aragac'otn'da bir köy olan Ałc'k' (izafet hali Ałc'ic') mi düşünülmelidir (Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 397)? Belki Airarat'daki Aşoc'k' (Aşoc'ec') kantonu da düşünülebilir (krş. St.-Martin, *Mém. sur l'Arménie* I, s. 241; II, s. 367; Hübschmann, *ayn. es.*, s. 365).

(2) Gelzer, *B. Z.*, I, s. 269.

(3) Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, II, Vindobonae 1862, s. 228, 10. 12 (No 476).

(4) Kedren.-Skylitz., II, s. 573, 20.

(5) Chalkokondylès, *Historia*, nşr. *C. B.*, s. 167, 5.

(6) Smbat Sparapet'in zeyilcisi, *R. H. C., Doc. Armén.*, I, s. 673 nşr. Dulaurier; s. 125 nşr. Moskova 1856; Gelzer, *B. Z.*, I, s. 259.

(7) *Metonomasi listeleri*, nşr. A. Burckhardt (*Hierocl., Synecd.*, s. 62. 67. Appendix I, v. 22; II, v. 78).

(8) De Boor, *Z. F. K.* XIV, s. 589, n. 1. Krş. ayrıca Vasil'ev, *Goty v Krimu*, I, s. 60, n. 4.

(9) P. Minas Bjechkhian, *Histoire d'Ani*, Venedig 1830, s. 72'de neş-

da Aragac'otn idarî bölgesindeki Aruç'u (1) görmek daha doğru olurdu. Kars'ın adı olan Truc' düşünülemez; burası malûm olduğu üzere, Hagia Maria ve diğer şehirler devletin elinden çıktıktan sonra Bizansa ait olmuştur (1064).

7. ἡ Πολύτιμος, ὁ Πολυτιμίου her halde, benim izah edemediğim grekçeleşmiş yerli bir isim olacaktır (2). Bu Sogdiana'da, şimdiki Zarafşān, eski Πολυτίμητος nehrini hatırlatmakta olup, *Πολύτμητος şeklinde tashih olunmalıdır (3).

Gürcü piskoposlukları, bulundukları yerlerin tesbit edilebildiği nisbette, Theodosiupolis *dioecesis*'inin, Basean (Ordru ile birlikte)'ın bir kısmına, Marmaşēn yakınında Aḫurean kenarındaki araziye ve Araxes kenarındaki Sürmelü'ye ve belki de hatta, kenarında Bizansın Bcni kalesi bulunan şimdiki Zangi, yani Hrazdan'a kadar uzandığına şehadet etmektedirler. Ancak bu civarların daha büyük ve daha meşhur şehirleri, dikkati celbedecek şekilde, eksiktirler.

Türk akınları yüzünden bu Bizans arazisi kısa zamanda yeniden kaybedilmiştir.

Antakya patriğinin Iberia'daki arazisi

İçlerinde, artık Dara'ya tâbi piskoposluklar yerine veyahut da onlarla karışık olarak, Armenia'daki Theodosiupolis eyaletinin piskoposluklarının adları verilen *Notitia Antiochena*'nın bir az önce kaydedilen resanziyonları yanında (4), süryanice orijinal *Notitia*'dan malûm olan (5) üç piskoposluğu ile hâlâ eski Dara *dioecesis*'ini,

redilmiştir; Johannes von Šahriar (Chakhathounov), *Beschreibung des Katholikats Eğmiacin und der fünf Provinzen des Ararat*, Eğmiacin 1842, II, s. 272 vd., § 569; Basmadjian, *R. O. C.*, XXVII (=3. seri, VII), s. 239 vd. Krş. ayrıca Schlumberger, *Épopée*, III, s. 139 ("Daroûts").

(1) Krş. Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 364, idarî bölge 180.

(2) Grekçe şahıs adı olarak kitabelerde bir çok defa geçmektedir; krş. Pape-Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Braunschweig 1884³, s. 1230.

(3) Wellhausen, *Das arabische Reich und sein Sturz*, Berlin 1902, s. 269, n. 1.

(4) Yukarıda s. 211.

(5) Honigmann, *B. Z.*, XXV, s. 75.

olduğu gibi, değiştirmeden veren ikinci bir el yazması grubu da vardır. Bu gruba, içinde Antakya patriğinin Iberia'daki üç küçük çiftliğini mevkilerine göre tasvir eden bir ilâveyi muhtevi, birisi grekçe (1), ikisi ermenice (2) üç yazma *Notitia* dahildir. Grekçe *Notitia*'da (Varak 200) bu ilâve şöyledir (3):

εἰσὶ τὰ ἐν Ἰβηρίᾳ προάστεια τοῦ πατριάρχου Ἀντιοχείας χωρίον τὸ Ἀλταλτ, χωρίον Σπόρτανος [oku: ὁ Πόρτανος?] τὰ ὄντα καὶ διακείμενα εἰς τὸ βόρειον μέρος τοῦ Πανάσκερ σὺν τῶν ἀγριδίων αὐτῶν. Χωρίων τὸ Σηβάρδη τὸ ὂν πλησίον τοῦ Καλμάλχ[η] κατὰ τὸ νότιον μέρος σὺν τῶν ἀγριδίων αὐτοῦ. [Iberia'da Antakya patrikliğinin bir yeri olan Altalt'ın varoşları, Sportanos mevkii [oku: Portanos?] ve tarlacıkları ile beraber Panasker'in kuzeyine doğru yayılan arazi. Kalmalkhe'nin yakınında bulunan Seborde arazisi ve bunun güneyindeki yerler].

Hemen hemen kelime kelime birbirine uyan her iki ermenice yazmadaki ilâve çok daha tafsilâtlıdır. Grekçe metne tekabül eden kısım bu ilâvenin sonunda bulunmaktadır (4):

"... the patriarchate of Antioch, whose authority includes all Asia along with their regions, and the Chaldaeans (K'ałdēac'is) and Parthians (Part'evi) and Elimaei (Elimac'is) and the land of Bortanos (Bōrtaos), and the Panaχsēr (Panak'sēr) with its territory and the land of Zibard (Zibardoj) which borders on the Kalmaχ (Kalmalk'oj) along with the regions of the west and their tracts" [... Antakya patrikliğinin hâkimiyetine şunlar dahildir: Bölgeleri ile bütün Asya, Kaldeliler, Partlar, Elamlılar, Bortanos ülkesi, bölgeleri ile birlikte Panaχēr, Kalmaχ sınırında Zibard ülkesi ve bunların yanında batı bölgeleri ve bunlara bağlı olan yerler].

(1) Beneševič, *B. N. J.*, V, s. 102 vdd, 'de neşredilmiştir. Bu *Notitia*'da Dara'ya tâbi piskoposluklar kaydedilmemiştir. Beneševič, ünvanı şöyle tamamlıyor (s. 105): <Οἱ τῆς Δάρης ἐπαρχαιῶται ἐπίσκοποι ι>; fakat bu her halde ...ἐπίσιοποι γ΄ şeklinde yazılmalıdır!

(2) Cod. Vatic. armen. No 3, Conybeare, *B. Z.*, V, s. 126; cod. Eğmiacin No. 1696 (Karenean katalogu No 1654, nşr. Finck, *Des Epiphanios von Cypern* Ἔκθεσις πρωτοκλησιῶν πατρ. τε καὶ μητροπ., Marburg 1902, s. 16.

(3) Beneševič, *ayn. es.*, s. 103, VII.

(4) Conybeare'in ingilizce tercümesine parantezler içinde, Finck tarafından neşredilen *Notitia*'nın isim şekillerini, burada tatbik edilen transkripsiyon ile ilâve ediyorum.

Ermeni yazarı bu isimlerin mahiyeti hakkında, göründüğüne göre, bunlarda Kalmuk'ları ve Barda'a sakinlerini arayan modern naşirler kadar bilgisizlik içinde yüzmekte idi. Bu sebepledir ki, bizim üç gürcü köyünü doğrudan doğruya Ἀνακεφαλαίωσις τῶν ἁγιωτάτων πατριαρχῶν κτλ. [En mukaddes patriklerin başlıcaları] (1) ifadesinde keşfettiği Kaldelilere, Partlara ve Elamlılara (Elymaier) ilâve etmiştir!

Benešević, grekçe *Notitia*'nın neşrinde, bunun, Gürcistan'ın 11.-12. yüzyıllardaki tarihi için arz ettiği ehemmiyet muvacehesinde, dikkatle incelenmesi gerektiğini tebarüz ettirmişti. Bunda zikrolunan üç χωρία dan sadece birisinin mevkiini ben her ne kadar tahminen tayin edebiliyorsam da, bunlardan ilk ikisinin τοῦ Πανάσκερ'in kuzey kısmında, üçüncüsünün πλησίον τοῦ Καλμάλχ [Kalmalkh yakınında] bulunduğu hakkındaki kayıt bunların yerini kâfi derecede vuzuhla tayin etmektedir.

Πανάσκερ, arazisine o zamanlar dahil bulunduğu kral Bagarat'ın 7 Mayıs 234 (gürcü takvimi) = 1014 (milâdî) tarihinde, içinde vefat ettiği, Taik'deki P'anaskert kalesidir (2). Alp Arslan bu kaleyi 1064 yılında zapt etti (3). Gürcüce burasının adı P'anasketi (4) idi; şimdi Panaskert çayı kenarında, Oltu'dan takriben 40 km kuzey doğuda Yukarı- ve Aşağı Panaskert adını taşımaktadır. Sportanos yerine okunması gereken şekliyle Portanos, ermenice Bōrtanos olup her halde, Aşağı Panaskert'in 8 km kuzeyinde bulunan şimdiki Pirdanos olmalıdır.

Καλμάλχ[η], ermenice Kalmalk' (5), Καλμάχ şeklinde tashih olunmalıdır. Her halde Fırat kenarındaki Kamaḫ-Ani ile karıştırmak yüzünden bazan Kamaḫ şeklinde yazılmış olan (6) Taik'deki Kal-

(1) Eusebios, nşr. Schöne, I, Appendix, s. 82 vd. = *Notitia* V, v. 45. 47. 48, nşr. Parthey, s. 141.

(2) *K'art'lis Cḫovreba*, terc. Brosset, *Hist. de la Géorgie*, I, s. 302 vd. Krş. yukarıda s. 158.

(3) Brosset, *Hist. de la Géorgie*, I, s. 327. Yukarıda s. 184.

(4) Waḫušt, *Description*, s. 119.

(5) Conybeare (*B. Z.*, V, s. 128)'e göre "must be the Kalmuks" olması gereken bir isim Finck (Epiphanios'un "Ἔκθεσις"i, s. 80, satır 6'daki kelimenin İndeksdeki açıklanması: Kalmücken [=Kalmuklar])'in hiç düşünmeden benimsemiş olduğu bir izah şekli!

(6) Brosset, *Hist. de la Géorgie, add. et écl.*, s. 159, n. 2; Marquart,

maḫ kalesi. Aşot Msaker tarafından tesis edilmiş, büyük, kuvvetli ve varılması güç bir kaya-kale idi (1). Waḫušt tarafından bu, "Samtzkhé" haritasında (2), Gürcülerin Oltu-çayı olarak tanıdıkları, batıda, Oltu'nun bir az aşağısına dökülen yukarı "Dchorokhi nehri" 'nin bir kolu olan Calmakhis Tsqali kenarında Calmakhi şeklinde kaydolunmuştur (3). Bu şekilde bir yerleştirme ise belki de ancak bir hayal mahsuludur; bu mahal yeni haritaların hiç birisinde kaydedilmemiştir (4). W. E. D. Allen'in (5) "Ishkhani, Kalmakhi and Panasketi commanded the valleys of Olti and Bardus" [Ishkhani, Kalmakhi ve Panasketi, Oltu ve Bardus ovalarına hâkimdirler] şeklindeki ifadesinden, Kalmaḫ'ın yerinin Oltu-çayının aşağı kısmında Işḫani ve Panasketi arasında olduğu neticesini çıkarmak mümkün olabilirdi; ancak bu arada Allen'in plânında (6) Panasketi'nin, Waḫušt'un karma karışık tasvirine göre (7) yanlış olarak Bardus-çayı kenarında gösterildiğini ve Kalmakhi'nin ise kayd bile edilmediğini göz önünde bulundurmak lâzımdır!

Beneševič'in bizim *Notitia*'yı 11.-12. yüzyıllara irca etmekte gösterdiği katiyete rağmen, bunun tarihlenmesi henüz hiç de kesin addolunamaz. Her ne kadar Iberia'daki Bizans arazisi derken, "Iberia" 'nın Bizansa ait olduğu devre akla gelecek ise de, Gürcistan ile Antakya patrikliği arasındaki eski münasebetler hakkında, bu sonuncunun bu devreden daha önce Taik'-'de üç köye sahip bulunmuş olması hususu düşünülemez bir keyfiyet değildir. *Notitia*'mızın, muhtevasından bir parça olarak zamanımıza

Streifzüge, s. 404, n. 2 (Kamach "in Tajk'" ["Taik'-'deki" Kamakh]); buna mukabil *ayn. es.*, 405, n. 1 (Kamach "am Euphrat, das alte Ani" ["Fırat kenarında Kamakh, eski Ani"]).

(1) Brosset, *Hist. de la Géorgie*, I, s. 159. 322; *add. et écl.*, s. 250; Wahušt, *Description*, s. 119.

(2) Waḫušt, *Description*, harita No 1.

(3) Hübschmann, *Idg. Forsch.*, XVI, s. 358. Bununla beraber Waḫušt'a göre Artanuc ırmağı da ona dökülmektedir (Waḫušt, *ayn. es.*, s. 118-9)!

(4) Maselâ Lynch-Oswald, R. Kiepert'in *Karte von Kleinasien*, A VI Tirabzon paftasında, veya rus *Generalstabskarte von Transkaukasien*, pafta Г 8 (1915)'de.

(5) Allen, *Geogr. Journ.*, LXXIV, s. 154.

(6) Allen, *ayn. es.*, s. 208 yanında.

(7) Waḫušt, *Description*, s. 119.

intikal ettiği *Notitia Antiochena*, görmüş olduğumuz gibi, Dara'nın Armenia'daki Theodosiupolis'e tahavvül etmiş olduğu 11. yüzyıl resanziyonlarının keyfî tahrifatı ile henüz muallel değildir; bunun içindir ki o çok daha eski bir tarihe ait olabilir. Fakat ilâvenin, organik bir bağlılık halinde bulunmadığı cihetle, onunla aynı zamanda meydana gelmiş olması da icab etmediği gibi, esasen *Notitia*'mız da, grekçe ve her iki ermenice yazma mecmualarında, tamamiyle ayrı asırlara ait parçalar arasında istinsah edilmiş bulunmaktadır. İlâvenin ermenice versiyonlarında iki mislinden daha fazla bir muhtevaya sahip olan metni, Antakya'ya tâbi Ismrghand (Semerkand), Ik'sit'op'ontos (Ktesiphon?) ve Yerinupavlis, yani Paghtat (910'dan beri katholikosluk merkezi olan Bağdād), katholikosluk merkezlerini saymakla başlayıp bundan sonra Gürcistan (Virk'), Armenia ve Kıbrıs bağımsız kiliselerini ve Antakya patriğinin iktidarının ve selâhiyetlerinin genişliğini zikretmektedir. Bütün bunların hepsi *Notitia* V'e akraba olan bir metinden neşet etmekle beraber, Gürcistan hakkındaki *Notitia* ile hiç de ilgili değildir. Bu, çok acemice ilâve edilmiş olup, her halde ermenice metinlerin grekçe aslında grekçe metinde *Notitia*'nın arkasında bulunduğu şekilde, daha önceki ilâvelerin arkasında, ayrı olarak bulunmakta idi.

En yakın bir ihtimal ise, *Notitia*'nın, Georgios Hagioreites'in Antakya patriğinden, Θαυμαστὸν ὄρος'deki gürcü kilisesi lehine tavizler elde ettiği ve imparator Konstantinos Dukas'ın kayın pederi olan Gürcistan kralı Bagarat IV.'ın bu kilisenin hâmisi olarak ortaya atıldığı 1055 yılından sonraki bir devreden neşet etmiş olmasıdır (1). 1083 yılı civarında biz gürcü Abas Pakurianos'u Antakya mıntıkasında büyük arazilere sahip olarak bulmaktayız (2).

Gregorios Pakurianos.

Bizans ordu kumandanı Gregorios Pakurianos 1083 Aralık ayında çok yaşlı bulunduğu halde Petritzos (3) manastırı için *Typikon*'unu telif ederken Gürcistan 12 yıldan beri Bizanslıların elin-

(1) Peeters, *Anal Boll.*, XLVI, s. 282.
(2) Aşağıda s. 224, n. 10.
(3) Şimdi Filibe (Philippopel) yanında Başkovo.

den alınmış bulunmakta idi. Gregorios en yüksek gürcü asalet sınıfına mensuptu; *Typikon*'u yayınlayan monsenyör L. Petit (1), onun. Skylitzes'in zikrettiği (2) Pakurianos'un oğlu (3) olduğunu tahmin etmektedir. Skylitzes, imparator Basileios [II.]'un 1000 yılında Taik''i elde ettikten sonra en asil ailelerin mümessillerini beraberinde Bizansa götürdüğünü zikretmektedir, ὧν ἦσαν κορυφαῖοι ὁ Πακουριάνος καὶ Φεβδάτος καὶ Φέρσης οἱ αὐτάδελφοι, οὓς καὶ εἰς τὸν τῶν πατρικίων ἀνεβίβασε θῶκον [patrikiosluğun en yüksek mertebesine çıkardığı üç kardeş olan, Pakurianos, Phebdates ve Pherses en başta bulunuyorlardı]. 1016 (Hilkat yılı 6524) senesinde İmparator τοῦ στρατηγοῦντος ἐν τῷ Δοροστόλῳ Τζιτζικίου, τοῦ υἱοῦ τοῦ πατρικίου Θευδάτη τοῦ Ἴβηρος [gürcü patrikios Theodates'in Dorostola'da kumandanlık eden oğlu Tzitzikios'dan] (4) bir mektup aldı. Daha Brosset (5), Tzitzikios adının, 979 yılında Athos manastırı keşişi Ioannes Tornikios (T'ornik) ve 12.000 Gürcü ile Kuropalates Davit' tarafından Bardas Phokas'a yardıma gönderilen (6) gürcü şahanşahı Cocik (Džodžik)'e tekabül ettiğini fark etmişti. Üçüncü ve Skylitzes'de zikredilen αὐτάδελφοι'dan, Stephanos Asołik 998/9 yılı için şöyle bahsetmektedir: Apahunik''deki Cumb savaşı sırasında (7) Gürcistan kralı Gurgēn, 6.000 süvarinin idaresini hükümdarlar hükümdarı (işhan išhanaç') olan P'ers'e, Cocik 'in oğluna tevdi etti (8). Ancak, 1016 yılı için zikrolunan Tzitzikios, Phers'in babası olan (9) bu Cocik değil, bu Phers'in, bir az önce zikredilen Cocik'in aynı adı taşıyan torununun oğlu olmalıdır; çünkü bunun babası πατρίκιος Θευδάτης idi ve ancak ilk Cocik'in

(1) Petit, *Typikon de Grégoire Pakourianos pour le monastère de Pétritzos (Batchkovo)*, (*Viz. Vrem.*, XI, Suppl.), s. VI, n. 5, St. Petersburg 1904.

(2) Kedren.-Skylitz., II, s. 447, 22-448, 1.

(3) Yahut torunu ?

(4) Kedren.-Skylitz., II. s. 465, 17.

(5) Brosset, *Hist. de la Géorgie, add. et écl.* (IX), s. 187; Schlumberger, *Épopée*, I, s. 420, n. 2; II, s. 378 vd. Yukarıda s. 149.

(6) Steph. Asołik, terc. Gelzer-Burckhardt. III, 15, s. 142, 10.

(7) Isumbo (*Tabula Peutingeriana*) Arçēš yanında.

(8) Steph. Asołik, terc. Gelzer-Burckhardt, III. 41, s. 206, 1-Üçüncü bir Cocik 1036'da Eoşk'daki Vaftizci Yohannes kilisesini yenilemişti: Peeters, *Anal. Boll.*, XXXVI-XXXVII, s. 50, § 56, n. 2.

(9) Schlumberger, *Épopée*. III, s. 522.

üç oğlu bu mertebeye yükseltilmişlerdi. Şu halde bu πατρίκιος Θευδάτης, kendisini takip eden Φέ-ρσης'in tesiriyle *Θέβδατος kelimesinden tahrif edilmiş olan πατσίκιοδ Φέβδατος'a tekabül etmektedir. Bu hususu, Urfa'lı Mateos'da bulunan, Apahunik'-'deki aynı savaştan bâhis olup (1) Taik' hükümdarı Davit'-'in ordu kumandanları arasında, görünüşe göre aynı şahısları ve aynen Skylitzes'deki sıra ile zikreden bir pasaj teyid etmektedir: Vaç'ē, Tevdat ve P'ers. Şu halde Vaç'ē (2) muhtemelen Pakurianos'a tekabül ediyor (3). Kardeşlerin üçüncüsü olan Φέρσης'ı Skylitzes, bir defa daha ve Nikephoros Phokas'ın ve Xiphias'ın isyanına iştirak edip 1022'de Ḫałtoyaṙiç'de idam edilmesi münasebetiyle zikretmektedir (4).

Patrikios Theudates de her halde vestes ünvanını ihraz etmiş olup Skylitzes (5), Zakharias adında birisini onun akrabası ve Georgios ile Βαρασβατζέ'yi (6) ἀνέψιοι'ları olarak zikreder (7).

Şu halde bu Gürcü κορυφαῖοι'ların (8) şeceresi görünüşe göre şöylece tesbit olunmalıdır:

(1) Urfa'lı Mateos, s. 36, 12 vd. = terc. s. 31. Krş. Schlumberger, *Épopée*, II, s. 157 vd., n. 1. Burada iki yerde "Açogh'ig" yerine "Skylitzes" okunması gerekir.

(2) "Vaç'ē" yi Bizanslılar mürekkep isimlerde (Βαρασβατζέ gibi, bk. aşağıda n. 7) — Βατζέ şeklinde vermektedir.

(3) Aslında birisi umumiyetle Mukaddes Kitap'ta geçen adlardan biri olan bu cinsten çift isimlere Armenia'da sık sık rastlanır; bu hususta Aşot-Sahak, Gurgēn-Ḫaç'ik ve Senek'erim-Yovannes kardeşleri veya Yovannes-Smbat (Ἰωβανεσίκης)'i hatırlatmak kifayet eder. Fakat bu belki de Grigor-Vaç'ē tesmiye olunmakta olup, 1007 yılı civarında Tortum yanındaki Egrek kilisesini inşa eden, Larisa ve Makedonia strategosu Grigor (bk. yukarıda s. 158, n. 5 ile aynı şahıstır. Bu takdirde Pakurianos, sadece, muhtemelen Bakurian yer isminden (K'art'li'deki Boržom'dan 15 km güney doğuda; gürcüce *Bakaliani*, Waḫušt, *Description*, s. 275) müştak bir nisbe addolunabilir.

(4) Kedren.-Skylitz., II, s. 478, 15; Brosset, *Hist. de la Géorgie*, I, s. 307: Pherz. Krş. Schlumberger, *Épopée*, II, s. 522 vd.

(5) Kedren.-Skylitz., II, s. 483, 16.

(6) Kedren.-Skylitz., II, s. 488, 2-4. Krş. *ayn. es.*, s. 520, 12 vd.

(7) Peeters (*Anal. Boll.*, L, s. 366) bunu Γεώργιός τε <ὁ> καὶ Βαρασβατζέ şeklinde tashih ediyor ki, buna göre οἱ ἀνεψιοί de müfred hale getirilmeli idi; hata belki de Skylitzes'in kendisindedir.

(8) Brosset, *Hist. de la Géeorgie, add. et écl.*, s. 187'deki "Généalogie de la famille de S. Ewthym" [S. Ewthym ailesinin şeceresi] ile bu şecere daha da

Bagarat (1)

1. Cocik
Şahanşah, 979

2. Vasilis, (1)
Keşiş

3. Kız çocuk

1. Vaç'ē,
998/9,
Πακουριάνος
(Patrikios 1000)

2. Tevdat
998/9
= Θευδάτης
(βέστης?)
= [Θ]εβδάτος
(Patrikios 1000)

3. Phers,
998/9
Şahanşah
= Φέρσης
(Patrikios 1000)
Pherz 1022

Bagarat'ın torununun kızı

[N. ?]

Τζιτζίκιος
Dorostolon
strategosu

Kız çocuk Andronikē (1)

1. Γρηγόριος
Πακουριάνος
(ölm. 1083'den sonra)
Theodosiupolis duxu

2. 'Απάσιος Magistros
(Abas)

Şu halde, Gregorios Pakurianos'un daha büyük babasının veya ceddinin Şahanşah ["Hükümdarlar hükümdarı"] ünvanını taşıdığını görmekteyiz. Bunun oğlu P'ers bu ünvanı tevarüs veya yeniden ihraz etmişti ve her üç kardeş de κορυφαῖοι ve κατὰ γένος πρωτεύοντες sıfatıyle patrikiosluğa yükseltilmiş idiler. Bizzat Gregorios hakkında biz, onun 1064'de Ani'yi müdafaa eden gürcü (Vraj)

tamamlanabilirdi; fakat bu, teferruatında kesin olmayan bir çok şey ihtiva eder görünüyor.

(1) Peeters, *Anal. Boll.*, XXXVI-XXXVII, s. 86, § 12: (*Fuit ille*) *Pheriz Tzitzicii filius, gener sororis Basilii Pancratii*; ibidi. s. 85, § 10, n. 4: *Infra*, ê 12, *legemus hunce Basilium Pancrat, filium, fratrem fuisse Tzitzicii archontis archontum.* — Andronikē: yukarıda s. 163.

"Bakuran'ın oğlu (ordi) Grigor" a tekabül ettiğini tahmin etmiştik (1).

Böyle bir ailenin kahraman çocuğunun sadece Bizans devletinde yüksek bir mevkie sahip olmakla kalmayarak eski yurdunda da en zengin ve büyük arazi sahiplerinden birisi olması hayret uyandıracak bir keyfiyet değildir. Onun pek çok çiftlikleri hakkındaki bilgiler arasında Bizans Armenia'sında bulunan üç arazi parçası hakkında şu vesikaların da zikr edildiğine tesadüf etmekteyiz (2):

Χρυσοβούλλια τρία περὶ τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ κτημάτων ἡμῶν ἤγουν τὸ μὲν ἓν τοῦ μέρους τοῦ Ἀνίου, τὸ δὲ ἕτερον τοῦ Ταΐς, καί τὸ ἕτερον τοῦ Τζούρμερη (3). [Birisi Anadolu *thema*'larımızın yanında Ani'deki arazide, diğeri Taïs ve ötekisi Tzurmere'de olmak üzere khrisobulla ile verilen üç yer].

Bunların ilki, bu sözlere nazaran, 1045-1064 yılları arasında Bizansa ait bulunan, μεγάλη Ἀρμενία (4)'nın eski başşehri Ani(on) bölgesinde, Şirak'da bulunmakta idi.

Taïs, 1000 yılı paskalyasında Bizansa intikal eden, kuropalates Davit'in devletinin adı Taik' veya Tao, arabca at-Tai'nin (5) lokatifidir.

(1) Urfa'lı Mateos, s. 148, 5 = terc. s. 123. Yukarıda s. 185.

(2) Gregorios Pakurianos, *Typikon*, s. 54, 12-14.

(3) Armeniakon *thema*'sında o şu κτήματα'lara sahip bulunuyordu: κτήματα Λάβακας, Ἀρνασαλίου ve Μαρτισαπαῶ (s. 54, 14-16). Bunların son ikisinde şüphesiz ermenice şahıs adları gizlidir; krş. Φαρνεσέκ, Φαρνεσέχ = Pharnerseh (Διήγησις, nşr. F. Combefis, *Historia haeresis, Monothelitarum*, Paris 1648, s. 272 C. 228 D) ve -σαπῶ = Βραμσαπῶ'da Şapuh (*ayn. es.*, s. 272 E). χωρίον Χαπετικίου adı (s. 55, 17) kuvvetle geçici *thema* Χαρπεζίκιον (ve Skylitzes'deki Χάρπετε bk. yukarıda s. 73-75)'u hatırlatmaktadır. Mamafi burası ἐν Ἀχρειδῷ, yani Rodop silsilesinin kuzey kısmında, şu halde tam Petritzos civarında bulunmaktadır (Ἀχριδώ hakkında: Nicetas Choniates, *Historia* nşr. *C.B.*, s. 525, 21; Georg. Akropol., nşr. *C.B.*, krş. İndex, s. 281; Ephraim, v. 8030-8968). Χαχοῦ (s. 55, 19) da kulağa ermenice geliyor (krş. yukarıda s. 57). — Prof. Dölger'in lûtfettiği bilgiye göre *Typikon*'un G. Musaios tarafından yeni yunanca tercümesi (Γρηγόριος ὁ Πακουριάνος, Doktora tezi, Leipzig 1888 = *Dissert. philol. ienens.*, IV, s. 133-210) bu zikredilen isimlerde şu değişik şekilleri ihtiva etmektedir: Μαρτισαπώ Κάρς τῆς Ἀρμενίας (aşağıda n. 7) Ὄχριδα ve Χαρπετίκιον.

(4) Kedren.-Skylitz., II, s. 557, 9 vd. 20.

(5) Yaḥyā b. Sa'id al-Anṭāki, s. 252 = *P.O.*, XXIII, s. 460, satır 4: "(ma-

Τζούρμερη (1), imparator Basileios [II.]'un Davit'e, Bardas Skleros'a karşı yapmış olduğu silâhlı yardıma mukabele etmek üzere vermiş olduğu bölgelerden Ç'ormairi ormanlık mıntıkasına (2) tekabül etmektedir. Burası Ḥałtoyarič (3) ve Karin-Erzurum *kleisura*'ları arasında olarak zikredilmektedir (4). Karin'li Yakob'a (5) göre Çoruh, Erzurum kuzeyindeki dağlarda Ç'ormairi kantonunun ortasından nebean etmektedir.

Pakurianos'un bu κτήματα'ları gürcü ecdadından tevarüs ettiği de, onun bunları Kars kumandanı (6) ve Theodosiupolis duxu (7) sıfatıyle askerî başarılarına karşılık elde etmiş olabileceği gibi (8), düşünülebilir. Kesin olan cihet bunların Armenia ve Gürcistan'daki son Bizans enklavları arasında bulunmuş olmalarıdır.

dīnat) at-Tai".

(1) Bundan her halde, aziz Theodosios'un manastırındaki baş rahip olarak halefi ermeni Sophronios'un doğum yeri olan Ζωμερί köyü (Sivas yanında) tefrik edilmelidir (*Der heilige Theodosios. Schriften des Theodoros und Kyrillos*, nşr. H. Usener, Leipzig 1890, s. 111, 23).

(2) Ermenice ç'or = "kuru", mairi = "ağaç" (Adontz).

(3) Fırat kenarında Aşkale yanında şimdiki Kağdariç in kuzeyindeki geçitte.

(4) bk. yukarıda s. 149.

(5) Karin'li Yakob, nşr. Wałaršapat 1903, s. 51; krs. Adonc, *Armeniya*, s. 52, n. 1. Karin'li Yakob 1653 civarında yaşamıştır (Adonc, *ayn. es.*, s. 154).

(6) Gregorios Pakurianos, *Typikon*, s. 54, 19: Κάρσε.

(7) Gregorios Pakurianos, *ayn. es.*, s. 13, 15.

(8) Kardeşi magistros Apasios, Antakya bölgesinde büyük araziye sahip bulunuyordu (Gregorios Pakurianos, *Typikon*, s. 12, 1).

HARİTALAR HAKKINDA

Bu kitaba ilâve olarak verilen dört harita, eserde varılan neticeleri gözler önüne sermek gayesi ile hazırlanmıştır. Bunlar, kitapta girişilen incelemelerde geniş ölçüde kullanılmış olmakla beraber, haritaları çizdiğim sırada yanımda bulundurmak imkânına sahip olamadığım en yeni Türk harita malzemesine dayanmadıkları cihetle fizikî bakımdan tam bir arazi tasviri olmak iddiasını taşımamaktadırlar. Haritaların muhtevası aşağı yukarı eserin muhtevasına tekabül etmektedir; bunlara kitapta adı geçmemiş olan ancak pek az yer adı kaydolunmuştur.

Haritalar üzerinde kayıtlı bulunan toponym'lerin transkripsiyonu için aşağıdaki yazı şekilleri seçilmiştir:

ΚΟΡΔΥΗΝΗ	Grekçe bölge ve kavim adları,
Ἀτταχᾶς	Grekçe yer (aynı zamanda dağ, ırmak v. s.) adları,
Rehimene	Lâtince bölge adları,
Phinica	Lâtince yer adları (lâtince ad şekilleri sadece kendilerine tekabül eden grekçe adların bilinmediği pek nadir hallerde kayd olunmuştur),
Apahunik'	Ermenice adlar (bölge, yer, kavim, v. s.),
hattāḥ	Arabca veya süryanice adlar,
amiuk	Modern adlar (yer, bölge, v. s. adları; hangi dilde olursa olsun).

Modern yer adları sadece eski isimlerin aynı oldukları hallerde verilmemiştir; bunu bazen yer darlığı yüzünden de böyle yapmak icab etti.

Yerleri kesin olarak bilinen şehirlerin mevkileri (büyüklükleri ne olursa olsun) bir (O), mevkilerini ancak tahminen tayin edebildiğim yerler ise (X) ile işaretlenmiştir.

Sınır hatlarının çizilişi çoğu zaman sadece az veya çok dayanağa sahib tahminlere göre yapılmıştır; bunlar hakkında her harita için ayrıca verilen izahatı da karşılaştırınız.

HARİTA I

Bu haritaya temel olarak Lynch - Oswald, R. Kiepert ve Poidebard haritaları alınmıştır.

Bu harita Georgios Kyprios devrinde (600 yılı civarı) yukarı Mezopotamya ve güney Armenia'daki doğu *Limes*'inin sınır bölgesini tasvir etmeye ve fakat aynı zamanda Prokopius v. b.'larının daha eski kayıtlarını da göstermeye çalışmaktadır. Doğu Ṭūr ʿAbdīn'deki Bizans *enklav*'ı ile buraya ulaşan Bizans yolu, hiç olmazsa kısmen (Sisarbanon hariç) 600 yıllarında mevcut olmuş olmalıdır (Krş. Georg. Cypr., v. 914).

Yer darlığı sebebiyle Dārā'nın doğusunda ve Σαργαθόν kuzeyinde bulunan Ἀταχάς, şimdiki Hādaḫ, Melik Hāteḫ kayd edilmemiştir.

Teessüf olunacak bir zühul neticesinde Κόρδης, şimdi Kurdis mevkii Dārā'nın kuzeyinde olacakken, Μάρδης kuzeyine kayd olunmuştur.

HARİTA II

Haritaya bu bölgenin muhtelif yeni kısmî haritaları esas alınmıştır.

Yüzyıllar boyunca muhafaza edilmiş olan Toros sınırı, sürüp giden hudut savaşları sebebiyle kısım kısım, her zaman tam olarak tesbitî ve tarihlenmesi mümkün olmayan sık sık vuku bulmuş değişmelere maruz kalmıştır. Bu sebeple bu hududun tasviri için sınır hattı istikametinin *de velitatione bellica* tarafından yaklaşık olarak tesbit edilebildiği 960 yılı civarı seçilmiştir.

Sadece mezkûr eserde eksik olan, Romanupolis'in öte tarafında, Armenia içindeki kısım emin değildir. Burada tamamiyle hipotez mahiyetinde olan tasvirin gayesi ancak (harita kenarının öte tarafında kalan) Bizans Theodosiopolis'inin mütebaki diğer Bizans arazisi ile aynı hâkimiyet altında bulunduğu düşüncesini telmih etmektir.

Σαριχά, Ṣariḫa'nın Halys'in kuzeyine vazı daha yerinde olurdu.

HARİTA III

Bu haritaya temel olarak Kiepert - v. Oppenheim, *Preussische Landesaufnahme von Syrien*, Dussaud (*Topographie*), Musil (*Palmyrene*) v. b. haritaları alınmıştır.

Harita Suriye'nin 10. yüzyılın ikinci yarısı ile 11. asırdaki

tarihinin anlaşılmasına yardım gayesini taşıyor. Burada seçilmiş olan hudut hattı, gerçek Bizans hâkimiyeti altında bulunan araziyi en geniş olduğu zaman içinde tasvir etmektedir. Suriye hududu bakımından 969/970 yılı için tam bir tasvir seçilirken, Edessa bölgesinin sınır hattı tabiatiyle 1030/1031 yılından sonraki devreye ait bnlunmakta ve oldukça hipotetik bir mahiyet arzetmektedir. Geçici Bizans işgalleri de, davletin ağır ağır geri çekilişi gibi nazarı itibara alınmamıştır.

Bānaqfūr belki de Bizans arazisi içine alınmalı idi (Krş. s. 94 n. 5). Ḥiṣn Bani'l-Aḫmar yanlış olarak şimdiki Qal'at Yaḥmūr içinde tahmin edilmiştir ki, bunun s. 111 n. 6'ya göre tashihi gerekir. al-Manīqa civarına Cabal ar-Ravādīf kayd edilmeli idi (s. 109 n. 5).

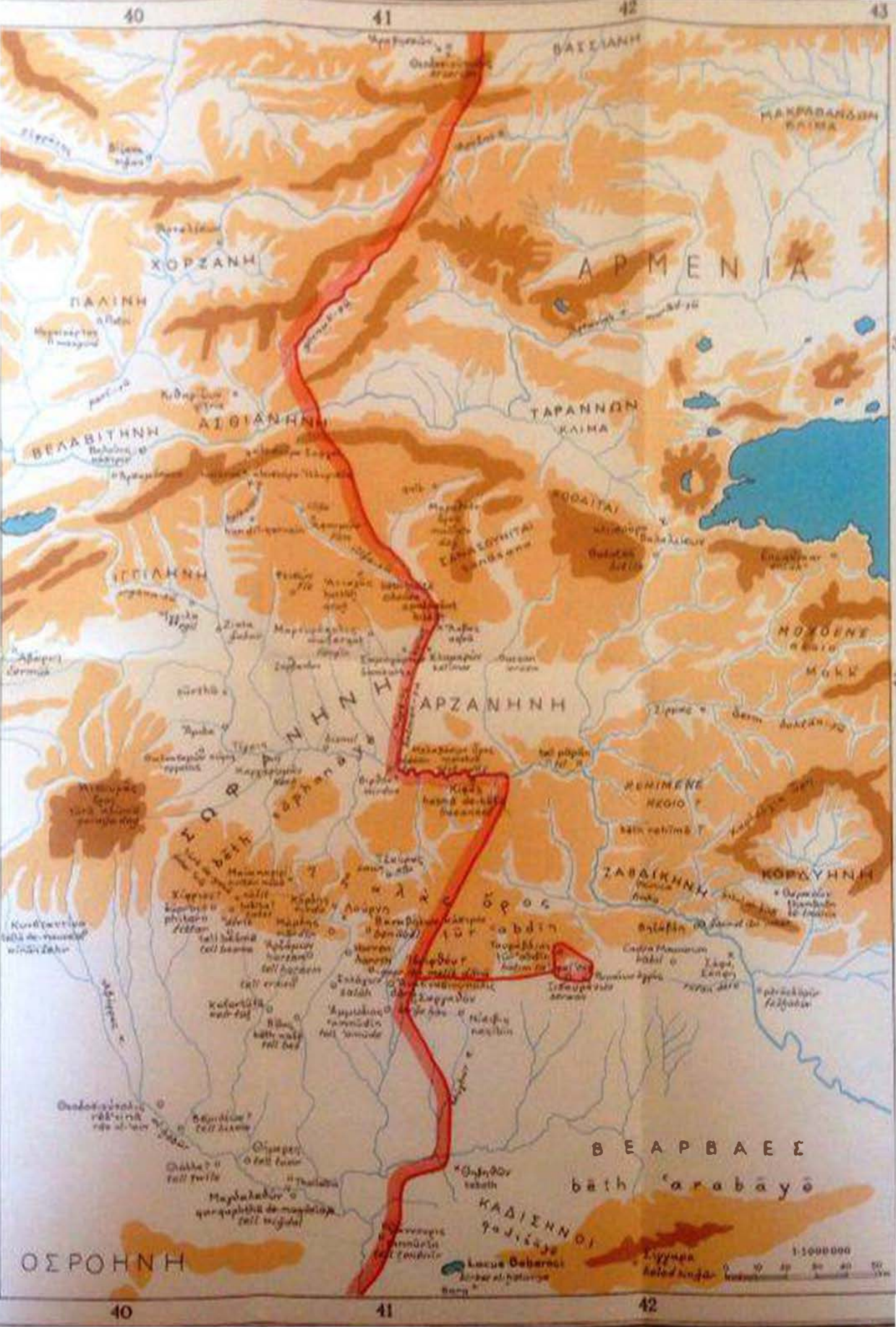
HARİTA IV

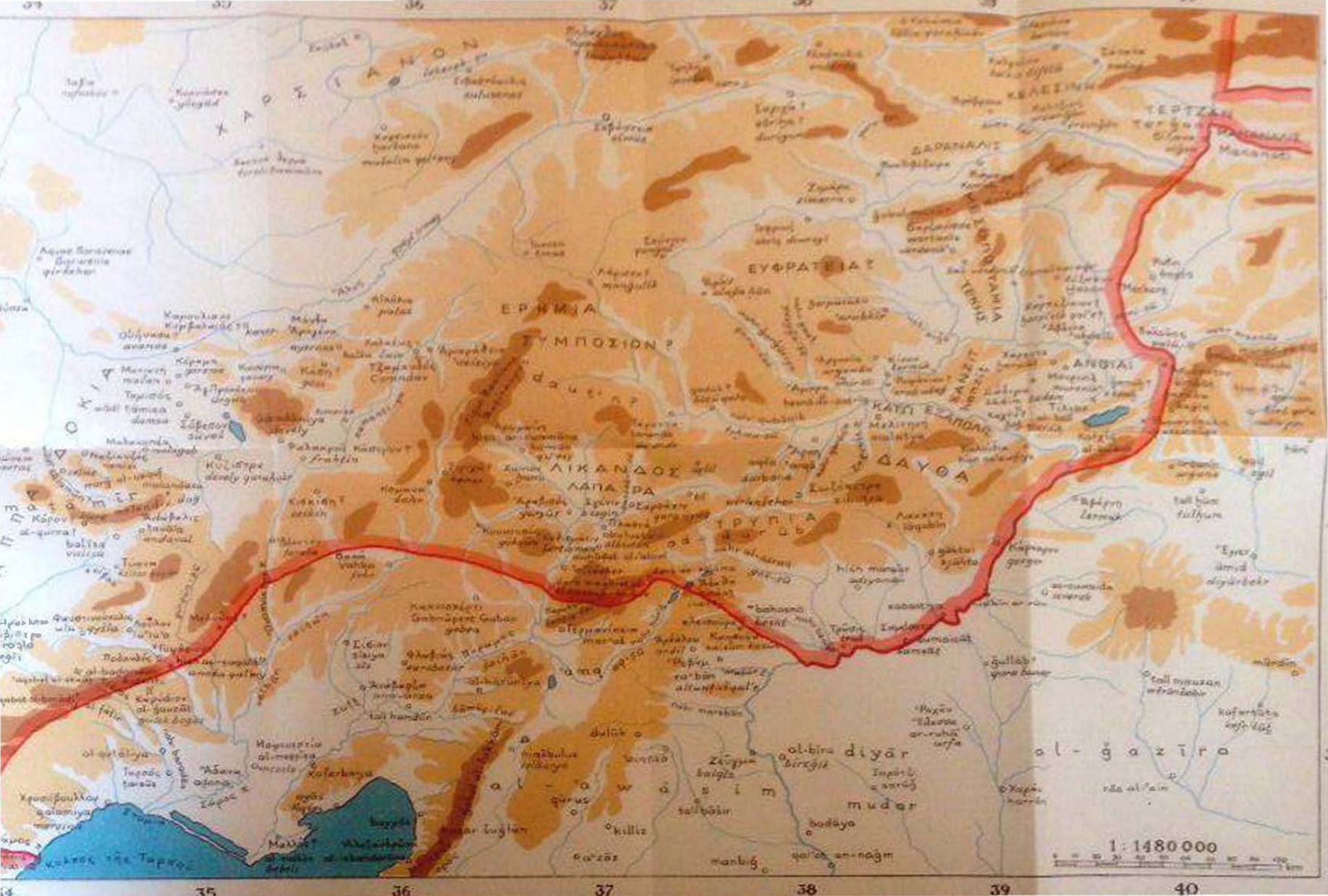
Bu haritaya temel olarak Lynch-Oswald ve R. Kiepert haritaları alınmıştır.

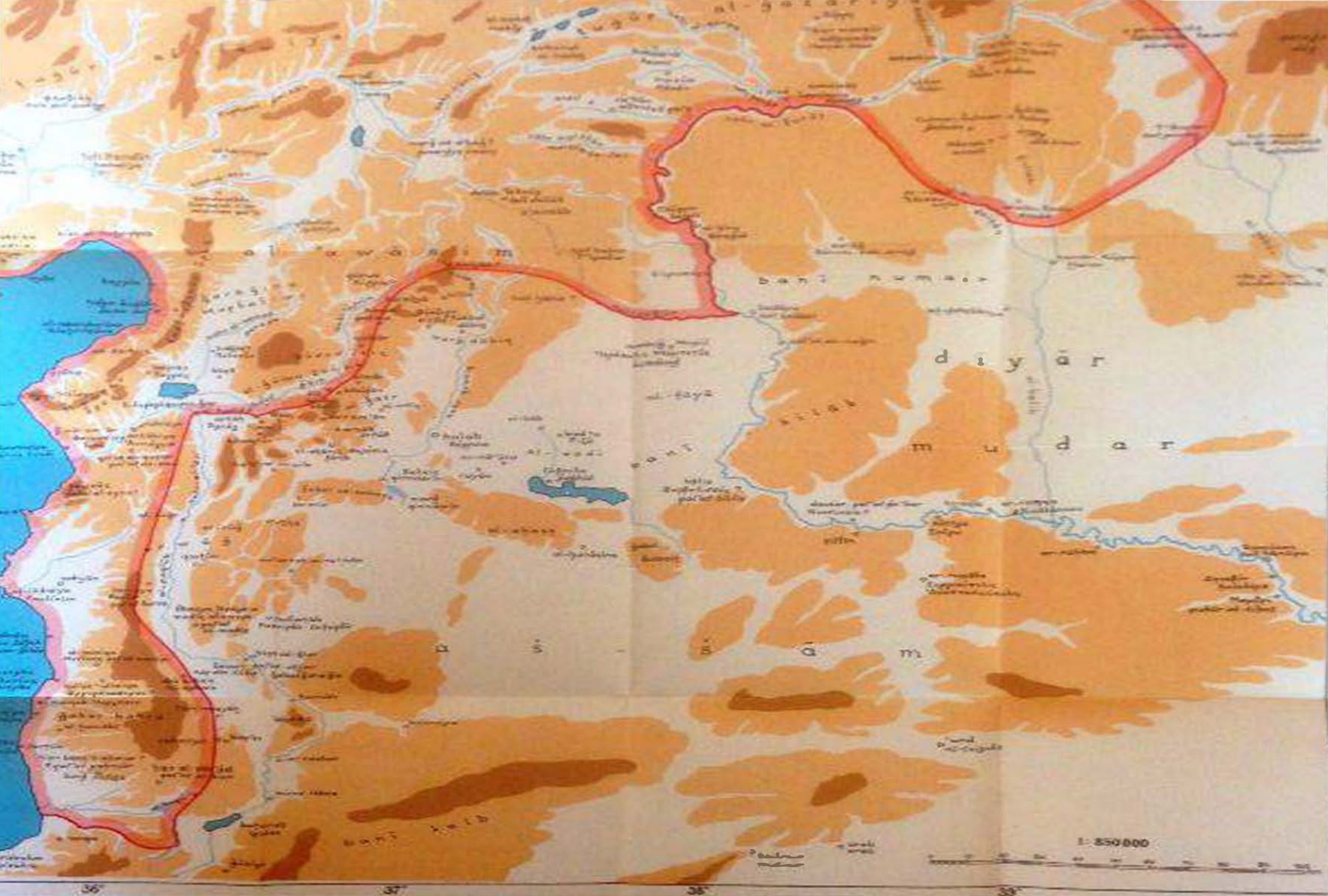
Sınırlar 1050 yılı civarına tekabül eder. Bu sebeple ancak 1064 yılında Bizans eline geçen Kars arazisi, Vanand'ın sınırı ayrıca çizilmiştir. Armenia doğu sınırının çizilişi büyük kısmıyle tamamiyle hipotetik mahiyettedir.

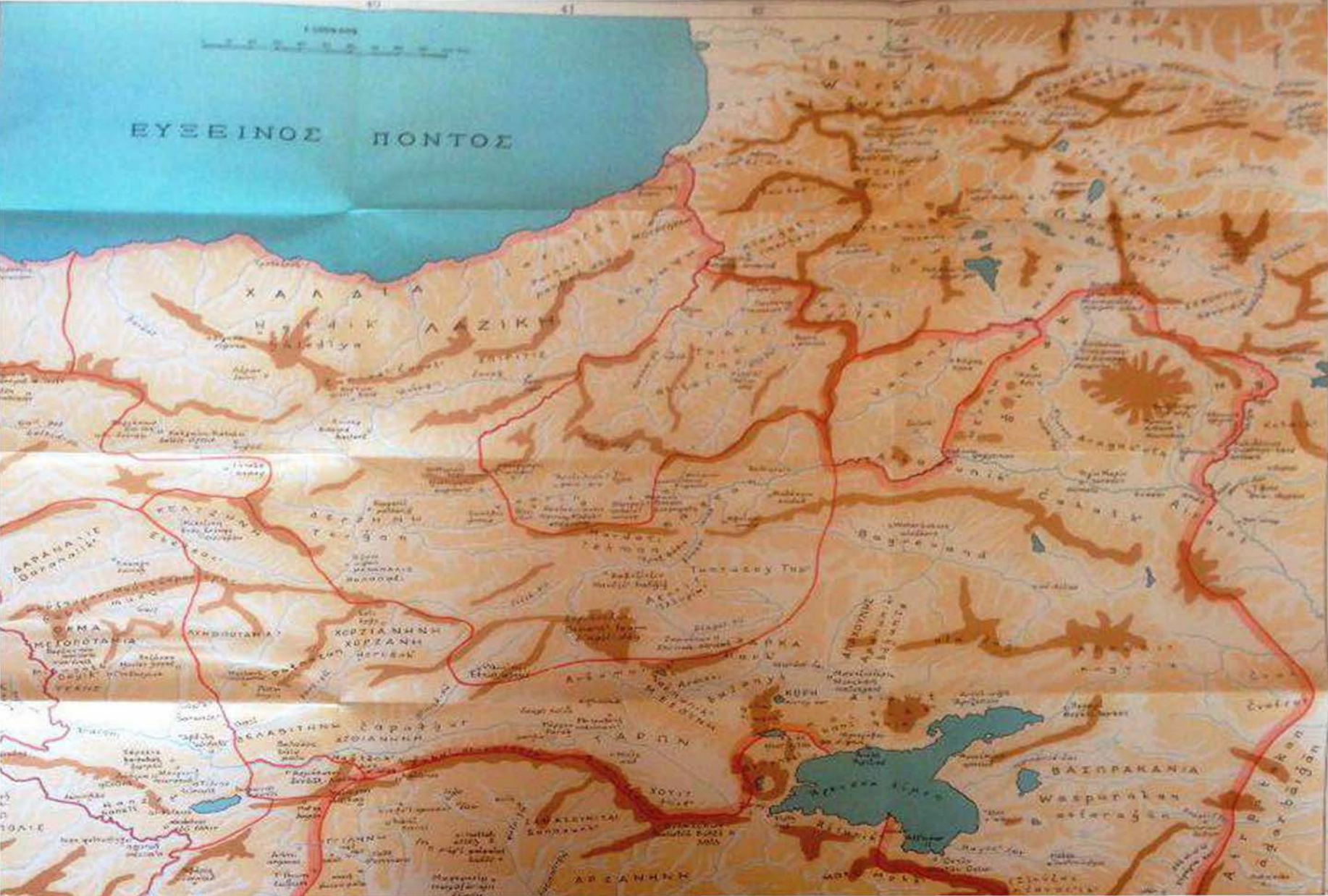
Bizans'a tâbi arazi içinde münferit kilise eyaletleri arasındaki hudutlar kayd edilmiştir; bununla beraber bu hudutlar, mezkûr arazi üzerine piskoposlukların birbirine uymayan ölçüde dağılmış bulunmaları ve aralarından bazılarının yerlerinin tayini bakımından kesin bir emniyet sağlanamaması muacehesinde ancak umumî hatları ile tesbit olunmuştur. Bu arada yaklaşık olarak ispat edilebilmiş bir vâkıa, Theodosiopolis *dioecesis*'inin Lāzistān kilise eyaleti ve Kars devleti tarafından birbirinden tamamiyle ayrılan iki kısımdan müteşekkil olmuş bulunduğudur.

Τζούρμερη Ç'ormairi daha kuzeyde, Çoruh'un kaynak bölgesine vaz edilmeli idi (Krş. s. 224); Μαυρικίου (Μαυρίκη) takriben şimdiki Mavrek'in 11 km daha güney batısına konulmalı idi (Krş. s. 212 n. 10) Οὐρτροῦ şimdi Ortusu değil Ortu adını taşımaktadır. (Krş. s. 212 n. 6).

40
41
42
43
ΒΑΣΣΙΑΝΗ
ΜΑΚΡΑΒΑΝΩΝ ΒΑΣΙΛΕΙΑ
ΧΟΡΖΑΝΗ
ΑΡΜΕΝΙΑ
ΠΑΛΙΝΗ
ΤΑΡΑΝΝΩΝ ΚΑΙΝΑ
ΒΕΛΑΒΙΤΗΝΗ
ΑΣΘΙΑΝΗΝΗ
ΙΓΓΙΛΗΝΗ
ΜΟΞΟΗΝΕ ΜΟΚΚ
ΧΑΡΖΑΝΗΝΗ
ΜΗΝΙΜΕΝΕ ΜΕΣΟΙ
ΖΑΒΔΙΚΗΝΗ
ΚΟΡΔΥΗΝΗ
ΒΕΑΡΒΑΕΣ
bāth ʿarabāyē
ΚΑΔΙΣΗΝΟΙ
ΟΣΡΟΗΝΗ
Lacus Beberaci
1:1000000
40
41
42

ΕΡΜΙΑ
ΣΥΜΠΟΣΙΟΝ?
ΕΥΦΡΑΤΕΙΑ?
ΛΙΚΑΝΔΟΣ
ΛΑΠΑΣΡΑ
ΙΡΥΝΙΑ
ΚΑΙΣΙ ΕΣΑΡΟΝΑ
ΑΝΘΙΑ
ΔΑΟΡΤΑΝΑ
ΧΕΡΤΖΑΝ
al-ğazīra
al-ḫawāsim
diyār
mudar
1:1480000
35
36
37
38
39
40

bani numair
d i y ā r
m u d a r
ā s ā m
1: 850 000
36°
37°
38°
39°

ΕΥΞΕΙΝΟΣ ΠΟΝΤΟΣ
ΧΑΛΔΙΑ
ΑΡΜΕΝΙΑ
ΚΑΡΔΟΥΧΙΑ
ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑ
ΑΣΣΥΡΙΑ
ΒΑΣΠΡΑΚΑΝΙΑ

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI No. 1528

ERNST HONIGMANN

BİZANS DEVLETİNİN DOĞU SINIRI

Tercüme eden

FİKRET IŞILTAN

İSTANBUL
1970